

Eyvaz Zeynalov

QARABAĞ HEKAYƏLƏRİ

Xocalı 26 Fevral 1992	Şuşa 08 May 1992	Laçın 18 May 1992	Ağdərə 07 iyul 1993
Xankəndi 1991			Ağdam 23 iyul 1993
Xocavənd 1991			Füzuli 23 Avqust 1993
Əsgəran 1991			Cəbrayıl 23 Avqust 1993
Kəlbəcər 02 Aprel 1993			Qubadlı 31 Avqust 1993
			Zəngilan 29 oktyabr 1993

07/03/2017
Z 42

EYVAZ ZEYNALOV

QARABAĞ HEKAYƏLƏRİ

F. Kögərli adına
Azərbaycan Dövlət Uşaq
KİTABXANASI
INV. № 51933

ab 2014

Bakı
Şirvanəşr
2009

Beynəlxalq Qızıl Priz laureatı (Madrid, 2004)

Şirvanəşr, 16 (1266) 2009

Naşir Qəşəm İsabəyli

Redaktoru

Babək QURBANOV,

fəlsəfə elmləri doktoru,

Ərzurum Atatürk Universitetinin

professoru

Eyvaz Zeynalov

Qarabağ hekayələri

Bakı -Şirvanəşr -2009

176 səh.

Bu kitab Azərbaycan torpaqlarının azadlığı uğruna canlarından keçmiş şəhidlərin sönməz xatirəsinə ithaf olunur.

İSBN: 978-9952-8032-2-8

83.3 Az (2)

Z -----

054

© E.Zeynalov, 2009

Ünvan: Bakı- Az 1021, Badamdar qəs. 77
Tel: 492-92-27, 492-93-72, (050) 316-23-40

YAZMAQ DA DÖYÜŞMƏKDİR

Eyvaz Zeynalovun nəsr yaradıcılığı ilə tanışlığım “Azərbaycan” dərgisində dərc olunan “Qisas” povesti ilə başlayıb. Gerçəkliyə sədaqət, təhkiyənin axıcılığı, obrazların həyatiliyi, psixoloji situasiyaların inandırıcılığı, sosial-mənəvi problemlərə meyl, canlı dil... Bunlar onun sonralar tanış olduğum hekayələrinin də yadda qalan cəhətləridir.

Sovet vaxtı yazıçının qarşısına həyatdan gəlmək tələbi qoyulur, amma paradoks - onun məhz həyat həqiqətini yazması yasaqlanırdı! Yazıçılar kolxozlara, zavodlara, gəmilərə həyatı öyrənməyə gedir, pambıq tarlalarını, toxucu dəzgahlarını, Xəzəri ədəbiyyata gətirir, lakin həyat həqiqətini gətirə bilmirdilər. İndi ədəbiyyata kitabdən gəlmək dəbdədir - literaturşına. Di gəl ki, dünya ədəbiyyatının nəhəngliyi qarşısında Azərbaycan yazıçısının, xüsusən 90-cıların tumanının rezini dərhal boşalır (sözün məcazi mənasında) və onlar avtomatik olaraq ya oxucu, ya da tərcüməçiyə (sözün hər iki mənasında) çevrilirlər.

E. Zeynalov keşməkeşli ömür yolu keçib, ədəbiyyata birbaşa həyatdan gəlib və bunu onun ayağına nə tərif, nə də tənqid kimi yazmıram, sadəcə, faktı qeydə alıram. Onun qələmində insan taleyi və sosial mündəricə qaynayıb qovuşur və vahid bir təminat tərkib hissələrinə çevrilirlər.

Realist təsvir üsulu, sosial-mənəvi problematika, aktual tematika - bunlar E. Zeynalovun bədii nəsrinin ümdə cəhətləridir. Müstəqillik dönməsinin gətirdiyi güzəran çətinlikləri, mənəvi-əxlaqi sarsıntılar və Qarabağ müharibəsi! Yazıçının təsvir aparatının fokusu daha çox bunların üzərinə yönəlir.

Qarabağ kaleydoskopunun demək olar ki, bütün yönləri onun nəsrində öz əksini tapır – qaçxaq, erməni əsirliyi, çadır həyatı, etnik marginalların faciəsi, beynəlxalq siyasi aləm... Təkcə döyüş səhnələrinin təsviri yoxdur və bu, başa düşüləndir: realist yazıçı gördüyünü çağırır; məğlub ölkənin yazıçısı döyüşdən yazmaq istəmir.

Məktəbli qız erməni basqınından qaçanların mindiyi maşından birdən-birə düşür, unudub evdə qoyduğu kitab-dəftərini götürür və təkrar qayıdıb maşına minir (**“Ən qiymətli”**). Qız qızlığı ilə özünün məsul olduğu ən qiymətli şeyləri – kitab-dəftərini düşmən əlində qoyub qaçmır, böyüklər isə ... Müəllif təkcə uşaq qəlbinin sadələşmişliyi ilə müharibənin amansız qanunları arasında kontrast yaratmır, həm də qızına deyib gəlinlərinə eşitdirir, hər cür ittiham pafosundan uzaq sükutun sətiraltı diliylə danışır! Bu, bədii sözün qəzet-jurnal publisistikasından ayrılmasının çıxış nöqtəsidir.

Kəskin süjetli **“İntiqam”** hekayəsi Məryəm və azyaşlı qızının başına gələn təhsilində erməni əsirliyində olanlarla vəhşi münasibətin təsvirinə həsr olunub. Erməni zabiti nə qədər eləsə də, Məryəm onun məlum arzusunu yerinə yetirmir. Şekspiranə desək, erməni zabiti “şıltaq” qadını ac qoymaqla ram etmək istəyir. Neçə gündən bəri anası ilə birgə ac qalan qızıcığaz ermənilərin kefi məclisindən qalan şeylərdən götürüb otaqdan çıxanda kefli zabit səsə oyanır və qızı güllə ilə vurur. Yuxudan duran ana əlinə keçən dəmir parçası ilə zabiti öldürür və qızının intiqamını alır...

Eyvaz burada azərbaycanlı heysiyyətinin ən həssas nöqtəsinə toxunur – qeyrət-namus məsələsi! Məqsəd elə məhz sətiraltı olaraq bu nöqtəyə toxunmaqdır! Amma, mənəcə, o, bu hekayədə gördükləri yox, eşitdiklərini yazıb. Psixologizmin yerini alan əhvalatçılıq da olsun ki, burdan qaynaqlanır.

“Qarpız tumu”, “İlan balası”, “Yad dağlarda” hekayələrində müəllif patologiya həddinə varan erməni xislətinin bədii tədqiqi - erməni məsələsi ilə məşğul olur. Karapet, Sərkis, Samvel, Aşot kimi surətlərin karikatur təqdimində sərt realizmin ölçüləri asılır, qroteskə, bəzən hətta antiestetik detallara belə (**“Qarpız tumu”**) varılır, amma əslində şişirtməyə yol verilmir. Çünki yağlı satirik boyalarla təsvir olunan bu obrazlar təkcə ayr-ayrı fərdləri yox, bütövlükdə daşnak “əxlaqının” mahiyyətini təmsil edirlər. Amma erməni personajlarının gülməli güzgülərə salınması sadəcə bədii ümumiləşdirmə, tipikləşdirmə məntiqindən doğmur. Nə qədər ki, məğlubuq, yazıçılarımız qisasımızı kağız üzərində, futbolçularımız idman meydançalarında, müğənnilərimiz festivallarda almaq zorundadırlar! Nizamiyanə desək, (Cəfərovu deyirəm) bir milyondan artıq qaçqın-köçkünü olan, minlərlə şəhid verən, torpaqlarının beşdə birini itirən xalqın yazıçısı-

nın belə sərt, qəzəbli mövqedə durmağa mənəvi haqqı da var. Üstəgəl, Eyvazın özünün də erməni işğalı nəticəsində ev-eşiyini itirmiş on minlərlə ağıdamlıdan biri olması...

Amma E. Zeynalov yazıçıdır və erməni obrazına birmənalı antiinsani məxluq - monstr kimi baxmır: bütün daşnaklar erməni olsalar da, bütün ermənilər daşnak deyil. **“Türkün etirafı”** hekayəsi bu mənada yazıçının erməni məsələsinə münasibətinin pozitiv tərəflərinin etirafı olub onun təsəvvüründəki erməni obrazını tamamlayır.

E. Zeynalovun bədii yaddaşında çağdaşlıq və keçmiş daimi vəhdətdədir, amma onun “tarixi” yaddaşı hələki şəxsi xatirələrindən o yana keçmir. Yazıçının çağdaş problemləri şəxsən şahidi olduğu sovet dövrü hadisələriylə paralel dərk və təqdimi də bundan irəli gəlir. Sovet dövrünə münasibətdə diqqəti çəkən onun gerçəkliyə sədəqəti, keçmişə idealizə etmək, yaxud qaralamaq kimi sağa-sola vurmalarından uzaq olmuşdur.

Ağdama girən erməni döyüşçüləri çapqınçılıqla məşğuldur. Aşot isə bu vurhavadurda Nəbi kişinin evini uçurub-dağıdır ki, bənnə babası Samvelin vaxtilə divara hördüyü baltanı tapsın və bununla yoldaşlarının təəccübünə səbəb olur: “Ara, eli?!” (**“İlan balası”**). Amma babasının vəsiyyətini yerinə yetirən Aşot yoldaşlarından daha dəringörəndir. O, baltanı tapacaq və qaytarıb Nəbinin mənsub olduğu xalqın tarixinə çalacaq - bir sözlə, dibindən vuracaq.

Simvolik ümumiləşdirmə keyfiyyətinə malik kiçik epizod böyük mətləblərdən danışır – ümumən Qarabağ olaylarının mahiyyətini əks etdirir, bir az da geniş götürsək, qondarma erməni-daşnak tarixçiliyi ənənələrinin ifşasına xidmət edir.

Lakin hekayənin sətiraltı ideya planı da var. Qarabağ müharibəsinin özülünün hələ sovet dövrü və daha əvvəl qoyulması, alicənablıq üzündən önəm vermədiyimiz hadisələrin günlərin bir günü yer altından çıxan “sehrli” balta kimi başımıza dəyməsi müəllifi ilgiləndirən əsas məsələdir: 1905, 1918, 1948, 1988 – tarixin bu acı dərsləri yetməzmi?!

“Yad dağlarda” hekayəsinin personajları – erməni döyüşçüsü Sərkis, rus döyüşçüləri İvan və Vasyanın qarlı qış günü, Azərbaycan dağlarındakı dialoqları Qarabağ müharibəsinin supergüclərin nəzarətdə saxladığı beynəlxalq hadisə olmasına işarə edir. Müəllif rus-erməni siyasi mətbəxinə girir, onları sabiranə bir üsulla – öz dilləri ilə

ifşa edir. Sərkis öldürülmüş Azərbaycan əsgərinin əlini biləyindən saatqarışq kəsməyə cəhd edir. Meyitin qolu donub yapışdığı qayadan qəfil qopur və soyğunçu erməni əsgərinə tərs bir sillə ilişdirir. Erməni qəfil zərbədən tarazlığını saxlaya bilməyib qayadan yuvarlanır və canını tapşırır.

Azərbaycan əsgərinin ölüsü də qəhrəmandır! Məğlub ölkənin yazıçısının diriləri qoyub, ölüləri vəsf etməkdən, ölünü qoyub diriyə ağlamaqdan başqa əlacı nədir ki?! Ölmüş əsgərin qolundakı saat isə aramsız işləməyəndədir – yatmış, ölü bəxtimiz zamanın ümidinə qalib... E. Zeynalov sətiraltı işarələr, simvollar dili ilə danışmağı bacırır. Amma bərxəsənə desək, o, həyatı hadisələri simvolik karkaslara salmır, əksinə, simvollar hadisələrin özündən doğulur.

Erməni qadınla evlənən, iki oğul sahibi olan Səməd kişini qaçhaqaçda heç kəs yaxına qoymur. Səmədin böyük oğlunun harasa yoxa çıxması hamını şübhəyə salır – erməninin qarnından çıxan dayılarının tərəfinə keçmiyə?! Ara sakitləşəndən sonra geri - kəndə qayıdanda isə nə qədər haqsızlığa yol verdiklərini başa düşürlər: Səmədin böyük oğlu kənddən çıxmamış, üç erməni əsgərini öldürmüş və özü də evlərinin qapısı ağızındaca öldürülmüşdü. Onun öldürdüyü ermənilər arasında dayısı da var idi... (**“Qaçhaqaçda”**)

Novella finalı təkcə hekayənin personajları yox, oxucunu da qəfil sillə kimi yaxalayır. Qarışq nığahdan doğulmaq heç kəsin günahı deyil. Bəs niyə bu onların faciəsi olmalıdır? Səməd kişinin həmkəndlilərinin isə öz məntiqi var – yurdları dağılıb, əzizləri öldürüldü... Amma yazıçı problemə nə etnik, nə də siyasi yox, insani rəqəsdən yanaşır – günahkar müharibədir.

“Qaydasız döyüş”, “Gilas ağacı”, “Qarabağ dərdi” hekayələri müharibənin astar üzünə həsr olunub. Yuxarı siyasi dairələrdəki hakimiyyət çəkişmələri, korrupsiya, rüşvətxorluq, xalqa verilən yalançı vədlər, ziyalıların varlı adamların itini gözdirmək zorunda qalması, kişilərin qul bazarlarına, qadınların yollara çıxması... E. Zeynalovun bədii fokusa saldığı sosial-siyasi problemlərin tam olmayan siyahısı belədir.

Daha qorxulusu isə sosial problemlərin doğurduğu mənəvi-əxlaqi kaosdur. Mənzər arvadın zabit oğlunun döyüş gedən bölgələrdə soyğunçuluq etməsi, cavan, gözəl Təzəgülün yolda durması, Samirin məktəbli oğlunun “biznesə” qoşulması təkcə ehtiyacın doğurduğu so-

sial amil yox, həm də psixoloji amillə bağlıdır (**“Qaydasız döyüş”**). Cavidanə desək, insanın içindəki şeytan ilk imkan düşən kimi üzə çıxır – həyatın qaydasız döyüşü başlayır.

Bu hekayələrdə də zülmət aləminin işıq şüaları daha çox uşaqlardır. Keçmiş döyüşçü Rəhim qul bazarında iş tapmaq üçün Bakıya gəlir. Onun balaca oğlu anasının soba qalamaq üçün həyətlərindəki gilə ağacını kəsəcəyini görüb səhərəcən öz əliylə əkdirdiyi ağacın keşiyində durur və uşağın don vurmuş ayaq barmaqlarını kəsməli olurlar. Lakin balaca qəhrəmanın fədakarlığı boşuna getmir – ağac xilas olur. (**“Gilas ağacı”**). Qalib oğul cəbhədə də, həyatda da məğlub ataya kədərli, ibrətamiz bir nümunə göstərir – uşaqqan da yoxsan! Və həm də xalqa – uşaqqan da yoxuq!

Dəqiq müşahidələrdən doğan təfərrüat incəlikləri ilə seçilən **“Qarabağ dərdi”** hekayəsi peripetiyalar – gözlənilməz tanıma və açılışlar üstündə qurulub. Neçə ildən bəri çadıra doğmalaşan, bağ-bağat salan qarabağlı hökumətin tikdiyi təzə qəsəbəyə köçmək – ikinci dəfə qaçqın olmaq istəmir. Bu, hadisə gözlənilməzliyidir. Şəhərdən rayona ezamiyyətə göndərilən, axşam çadır şəhərciyinə, qohum-əqrəbasına baş çəkən, görüb-əşitdiklərinin təsiri altında **“Qarabağ dərdləri”** haqqında yazmağı düşünən jurnalist gecə zahirən ciddi, qaraqabaq görünən əmisinin öz əkib-becərdiyi ağacları ilə danışdığıнын şahidi olur – bu isə xarakterin açılışdır.

Amma Eyvazın qəhrəmanının ağacları ünsiyyəti russoçuluq, çıxış yolunu təbiətdə görmək, lirik intermediya deyil. Əksinə, kifayət qədər realist-psixoloji əsası olan (şüuraltı psixi pozğunluq) şərti-metafolik element faciənin çıxılmazlığından, onun dolğun əksi üçün realist təsvir üsulunun darlıq etməsindən xəbər verir. Çadır şəhərciyindəki **“Vətən bağı”** Qarabağı əvəz edə bilməz – burada nəinki xarı bülbül, heç Çin qızılıgülü də bitmir. Hər hansı bir məqalənin bu dərdi əks, yaxud həll etməsi də sözdür! Bu dərdin dərmanı ya Qarabağ, ya da ölümdür! Hadisələrin təkcə alt yox, üst qatından da boylanan başlıca müəllif ideyası budur! Eyvaz əksər hekayələrində oxucunu əziyyətə salmaq istəməyib müəllif izahları ilə onun köməyinə tələsir. Amma mənəcə, sətiraltı işarələr kifayət edərdi...

“Mənim tanımadığım Moskva” hekayəsində hadisələrin istər məkanı, istərsə də zamanı genişlənir. Moskvadakı neofaşistlər tərəfindən soyulan və yaralanıb xəstəxanaya düşən Məmməd gözlənil-

məz bir hadisə ilə rastlaşır - sən demə, “soyğunçu gədələrdən” biri uzun illər dostluq etdiyi Tolikin oğlu imiş. Hekayənin əsasında sovet xalqlar dostluğu qayəsi yox, ümumən dostluq ideyası durur.

“Qəfəs” hekayəsində isə müəllifin baxış bucağı bir az da genişlənir – MDB-ni dünya əvəz edir. Gənc yaşlarından Avropada yaşayıb ahıl çağlarında vətənə dönən Tapdığı kənar müşahidələrində, “yad” baxışında Azərbaycanın sosial-siyasi durumu, mənəvi-əxlaqi böhranı daha çılpaq görünür. Yazıçı ənənəvi hakimiyyət-xalq qarşıdurması üzrə günahı heç bir tərəfin üstünə yıxmır, hadisələrə müxalifətçi jurnalist yox, obyektiv yazıçı gözü ilə baxır: xalq ruhən düşkün, hakimiyyət etinasızdır və hər tərəfin burda öz günah payı var. Lakin başda duran kimi məsuliyyətin daha böyük hissəsi hakimiyyətin üzərinə düşür.

E. Zeynalov dilinin canlılığı, hekayəsinin axıcılığı ilə seçilən nasirlərdəndir. Onun tez-tez istifadə etdiyi qəzet-jurnal klişeləri xalq dili üstündə köklənmiş təhkiyə və dialoqları ilə uyuşmur. Amma yalnız ilk baxışdan... Axı biz siyasi düşüncənin intensivləşməsi dönməmində yaşayırıq və bunların elə eyni intensivliklə də canlı danışiq dili və oradan da bədii dilə keçməsinə qaribə nə var ki? Publisistik çalar Eyvazın canlı dilin həqiqətinə axıracan sadıq qalması – realizmindən irəli gəlir. Amma Eyvazın nəsr dili ilə bağlı sitat çəkməyəcəm. Onda gərək yazıçının bütün nəsrini sitat çəkəm və Ginnesin rekordlar kitabına düşəm.

Yazmaq da döyüşməkdir! Təkcə müharibə mövzusuna ardıcıl müraciətləri yox, ümumən bütün müxalif ruhu – sosial ədalət, haqq işi uğrunda döyünən ürəyi ilə E. Zeynalov ətrafdakıları ağına belə gəlməyəcək “qəfil” qəhrəmanlıq potensialına malik əsgərdir. Və namuslu əsgər olmaq sözün qarlı alplarını artıq aş bilməyən, epoletlərini sıgallayan yorğun general olmaqdan yaxşıdır...

Əsəd CAHANGİR

18.01.2009

QAYDASIZ DÖYÜŞ

Samir kandarda iki gündən bir kleylətsə də burnu təzədən aralanan ayaqqabılarını geyinirdi. Aralı qapıdan içəridə, evdə arvadı ilə qızı arasındakı xoşagəlməz danışığı eşitdi.

- Ana, corablarıma bax...

- Nəyinə baxım, qızım?.. - Başından eləmək istədi.

- Neçə yerdən süzülüb, dabanı da deşilib...

- Neyniyim, bala, atayın qazancı qarnımızdan artmır... - Arvadı boğaza yığılmış, bezib-usanmış adam kimi donquldandı.

- Demişdin, təzə sumka alacaqsan, almadın.. - Qızının dünya vecinə deyildi. - Sınıf rəhbərimiz üç məmməd pul istəyib, barı onu ver... - Elə bil bütün dərdi-odu elə bu günə, bu saata qalmışdı.

Səsini içinə salıb gözlədi. Hesabla arvadı indicə əsib-coşmalıydı. Qapını açıb “gəl qızına cavab ver!”, deməliydi. Haqqı da vardı. Ailə başçısı kimi belə şeylərə ilk növbədə Samir cavabdehdi. Onun qazancından asılıydılar...

Yadına düşdü ki, oğlu neçə vaxtdı pul-para adı tutmur, nə əcəb? Oğlan ola, qızdan iki sinif yuxarı, altıda oxuya, xərclik istəməyə, inanılası deyildi...

Qapıdan oğru kimi, dinməz-söyləməz çıxdı. Əvvəllər gediş-gəlişi bilinirdi. Evə gələndə arvadı gülərləzlə qarşılıyar, şirin dillə dindirərdi. Gedəndə geyiminə-keciminə, üst-başının səliqə-sahmanına xüsusi diqqət yetirər, ayaqqabılarını silib yola salardı... Gözəl günlərdi! Sanki nağıl, əfsanəydi, heç olmamışdı. Yoox, vəzifəsi-zadı nəəzirdi! Ali təhsilli adi mühəndisdi. Amma maaşı ailəsini dolandırırdı. Əlavə ordan-burdan xırda-xuruş əl-qapı da vardı... Hə, “Jiquli”ni bəs nəynən artırıb almışdı? Üstəlik arvadı da işləyirdi! Bağçada musiqi (piano) müəlliməsiydi. Arvadı işləməyə-işləməyə (iş yoxdu) maaşını

“donmuş maaş” adı ilə indi də alırdı. Lakin hökumətin verdiyi o üzdənirəq maaş və “çörəkpuşu” deyilən dilənçipayı (qaçqın-payı) qəpik-quruş ikisi birlikdə aylıq yavan çörəklərinə güclə çatırdı... Əsas özüydü. Ölkədə qarmaqarışıqlıq, müharibə başlayandan kişilərin əksəriyyəti kimi işsiz qalmışdı. Düzdü, bəziləri kimi əli qoynunda evdə oturmamışdı. Ailəsini “xalturayan” birtəhər dolandıırmağa çalışırdı. Di gəl maşını neçə ilin köhnəsiydi. İstədiyi kimi əl vermirdi. Nə qədər düzəltirsə, yaxşı baxsa da get-gedə özü kimi tökülüb-itirdi... Eh, guya arvadı yönnü vəziyyətdəydi?.. Bir vaxt altdan-üstədən geyinib bəzənəndə, vallah, padşah qızına, şahzadəyə oxşayardı! Allah erməninin bəlasını versin, bu boyda qaçhaqaç, qovhaqov zarafatdı?.. İntəhası Bərdənin, Ağcabədinin çadır şəhərciyində (başın sağ olsun, Vətən, göstərmə şəhərlərin, işdəklərin varmı!) məskunlaşan qohum-əqrəbanın gün-dirliyinə, yaşayışına baxanda şükürlüydülər...

Samirgil tez aradan çıxmış, neçə yer dəyişəndən sonra Bakıdakı bu uşaq bağçasında bənd almışdılar. Bir otaq olsa da meydan kimi genişdi. Adyalla neçə arakəsmə eləmişdilər. Bağçada tək deyildilər. Kəlbəcərli, zəngilanlı, cəbrayılı... qaçqın damğasıyan qaynayıb-qarımışdılar. Arabir müəyyən idarə və təşkilatlar baş-beyinlərini aparır, hədə-qorxu gəlirdilər ki, otaqları boşaldın. Amma necə boşalda, hara gedəyidilər?..

Binanın qabağında, açıq havada saxladığı maşının böyürbaşına keçdi, təkərlərinə, yan güzgülərinə-filana baxdı. Qapısını açıb əyləşdi. Açarı salıb buran kimi benzinin qırmızı işığı ac yalquzaq gözü tək işıldadı. Demək, bəkdəki benzindən fatiya tuman çıxmazdı...

Cəbrayılı Tahir həyətin o başında saxladığı “Zil”inin kabinasında qurdalanırdı. Mühərrikin qızmağını gözləyib maşını ora sürdü.

- Salam, qonşu. Sabahın xeyir!

- Ay aqibətin xeyir, qardaş! - Tahir uzunşüllə, keçəl başını bayıra çıxartdı. - Benzin lazımdı?.. - Bunu bilmək üçün telepat-filan olmağa ehtiyac yoxdu.

- Hə, varındı?..

Tahirin satdığı benzin ucuzdu. İntəhası neçəsi neçə yerdə neçə əməl eləyir, içinə qatqar qatırdı... Amma ona qalsa benzindoldurma məntəqələrindəki də heç təmiz deyildi. Üstəlik od qiymətinəydi. İnsafına tulanı bağladığı hökumət özü neft çıxarda-çıxarda ilin-günün bu vədəsində yanacağın qiymətini çox bahalaşdırmışdı. Qancıq eşşək balasını almayan kimi guya ac yalavac, köçkün-qaçqın bundan deyildi...

- Sənsən də, bir kanistir düzəldərəm...

Minnətli çıxsə da Samir üstünü vurmadı.

Tahirin dediyinə görə, “Zil” özünündü, qaçhaqaçda girəvələyib özəlləşdirmişdi. Bakının harası, hansı idarəsində sə işə düzəlmişdi. Ancaq iş-gücünün adı məlum deyildi. Gün axşaməcan orda-burda özü tək bekarlarla domino çırpırdı. Arada bir maşını tırlıdadır, harasa dəyib qayıdırdı, benzini hazırı. Haradan? Necə?.. Sirri-xudaydı.

- Qonşu, amma üzürlü say, nağd pulum yoxdu, ha. - Samir tər əvəzinə ətindən ət tökdü. - Borcumu axşam ödəyəcəyəm...

- Əşi, ayıb sözdü, qaçmırıq ki... - Tahir dildə belə desə də Samirə nə sə bir cür, dəvə nalbəndə baxan kimi baxdı. Bəlkə də ona elə gəlirdi.

Samir dənən bütün günü maşını ora-bura qovsa da düşərli müştərisi olmamışdı. Axşamtərəfi təkəri partlamış, qəpik-qəpik yığıdığı benzinpulumu da aparıb limdaş bir təkərə vermişdi...

Uşaq bağçasının tinindəki həyətin yanından ötəndə Mənzər arvad gözünə sataşdı. Maşını tanıyıb qapının dalında daldalandı.

Təzə gələndə Mənzər arvad qaçqınlara pis üz göstərmişdi. Nədi-nədi bir-iki dəfə qanmaz uşaqları hasarını aşmış, mərmeyvəsini ala-göy yoluşdurmuşdular.

- Qaçqın köpəyuşağı, - Mənzər arvad yaşına, ağ birçəyinə yaraşmayan, mənləklərinə toxunan sözlər işlətməmişdi, - yerinizi yurdunuzu satdınız ki, gəlib burda şəhid ailəsinin bağını kor qoya, boğazına şerik çıxasınız?..

Arvadlar dillənmək istəyəndə Samir təpinmişdi ki, baş qoşmayın. Qocalıb, ağı azalıb, nə danışdığını bilmir. Bu taleyin oyunu, qismətiydi...

Mənzər arvad həyatının ayağında, yol qırağında bir toyuq hini qaraltmışdı. Allahdan olan kimi günlərin bir günü yolsalanlar onu uçurdub yerini asfaltlamışdılar ki, plana düşüb. Mənzər arvad çox çığır-bağır, şəhid anası kimi ora-bura, icra hakimiyyətinə-zada qaçmışdı. Xeyiri olmamışdı.

- Axı mən onu dişim-dırnağımla zorla düzəltmişdim... - deyib küçənin ortasında zülüm-zülüm ağlamışdı.

- Görürsən, qarı nənə, - Tahirin arvadı dözməmişdi, - imanını yandırır bizi satqınlıqda günahlandırır. Zəhmət çəkmisən, özüyündə deyə bir dılgır hinə görə bu qədər göynəyir, qan-yaş tökürsən. Bilirsən ki, hər nədisə onu təzədən qondarmaq çətindi. Anamız ölsün, bəs onda biz neyniyək? Gedən mal-mülkümüzü, var-dövlətimizi görsəydin, havalanardın. Yolunda ömrümüzü-günümüzü çürütmüşdük. Onları öz xoşuna bu quru daşa-divara, türmə kimi qutu evlərə kim dəyişərdi?.. - Sonra da kövrəlib bərkədən hönkürmüşdü...

Ayıbına qısılan Mənzər arvad səsinə udmuş, ağ-qara dillənməmişdi...

Samir əsas yola çıxanda səkidə dayanmış qonşusu Təzəgülün ona əlini qaldırdığını gördü. Maşını ayağının dibində saxladı.

- Sabahınız xeyir. - Gülə-gülə qapını açıb qabaq oturmaqda əyləşdi. Nədənsə arxa oturmaq boş ola-ola qadın xeyləğinin irəlində, sürücünün yanında oturmasına adi, normal hal kimi baxa bilmirdi. - Nə yaxşı gördünüz?.. - Eyhamla dedi.

Təzəgül geyim-kecimi, bəzək-düzəyi ilə nə üç uşaq anasına, nə də qaçqın-köçkünə oxşayırdı. Gözəldi. Təbiət bu cəhət-

dən səxavətini ondan əsirgəməmişdi. Di gəl haqqında pıçıltıyan danışdırlar. Ayağı sürüşkəndi...

Əri tökülüntükdü, ona heç yaraşmırdı. Buyruq quluydu, axşamcaq bazarın qabağında dayanıb onun-bunun buyruğuna baxır, yükünü daşıyır, işini görürdü. Nə versəydilər, qaneydi. Guya ali təhsilli idi. Hətta deyilənə görə, yerində-yurdunda vaxtıyan vəzifə sahibiymiş...

- Niyə görmürəm?.. - Samir Təzəgülün atmacasını cavabsız qoymadı.

- Nə bilim, dedim, bəlkə bəziləri kimi sən də...

- Hara gedəcəksən?.. - Samir onun sözünü yarımçıq kəsdi. Artıq-əskik danışmağına imkan vermədi.

Təzəgül:

- Hara istəsən, hara aparsan, ora... - deyib göz-qaşını süzdürdü, bayağı güldü.

- Necə yəni?.. - Samir karıxdı.

- Qorxdun?.. - Təzəgül bu dəfə bərkədən şaqqıldadı. - Hara gedəcəyəm, qazanc dalınca. Səhər açılanda hamı hara gedir?..

- Hardasa işləyirsən?.. - İnanmasa da soruşdu.

- Qonşu, de görüm, televizorda heç qaydasız döyüşə-zada baxmısan?..

- Hə, gərək ki, bir-iki dəfə baxmışam... - Samir bilmədi bu idman növünün mətləbə nə dəxli var?..

- Bax, bizim həyatımız o qaydasız döyüşə bənzəyir. Kim necə bacarır, o eür də yaşayır. Utanıb-çəkinmədən, heç bir qayda-qanun gözləmədən. Necə, nəyin bahasına olur-olsun birtəhər vəziyyətdən çıxmağa məhkumuq. Rinqdəki kimi. Heç kim heç nədən sığortalanmayıb. Nə də bu oyuna özxoşuynan girməyib...

- Aydındı...

- Xətrinə dəyməsin, qonşu, - Təzəgül söhbəti yenə asanca dəyişdi, - pulgir, xəsis adama oxşayırsan. Uşaq da olsa oğlun səndən səxavətli, əliaçıqdı...

- Nədən bilirsən?.. - Samir üçün bu əsl sürprizdi.

- Bunu bilməyə nə var! Oğlun axşamacan məhlədə uşaqlara saqqız paylayır, marojna qonaqlığı verir, sağa-sola pul xərcləyir, sən də bütün günü cıdır atı kimi qazanc dalınca orabura çapırsan. Gözün doymur?..

- Zarafat eləyirsən?.. - Samir ürəkdən güldü.

- Camaat hamısını görür...

- Axı nəyi görür?.. Bu maşınım, bu əyin-başım...

- Doğrudan, elə bilirsən heç nə başa düşmürük? Bunlar hamısı faqqılıq, gözdən pərdə asmaqdı. Mənzər arvadın o boyda ev əşyalarını satın aldınız. Xaladennik, şkof, şifoner, piano, gəbələr... Bəlkə havayı bağışladı?..

- Belə de... - Samirin matı-qutu qurudu.

Hə, demək, Mənzər arvad məsələni bu cür qurub-qoşmuşdu. Bir yana baxanda qınamalı deyildi. Axı özgə nə deyəydi?..

- Öz işindi, qonşu. Amma bu beşgünlük dünyada adama qalan kef-damaqdı. - Təzəgül istilənmiş kimi yaxasını-başını açdı, yubkasının ətəyini yuxarı dartdı.

- Bəlkə də haqlısan... - Samir dedi.

- Yaraşlıq kişisən.. - Təzəgül birinci dəfə görürmüş kimi Samiri başdan-ayağa müştəri gözüynən süzdü. - Yaxşı geyinib-kecinsən, üstəlik bir qalstuk da bağlasan tayın-bərabərin olmaz.

- Komplementə görə təşəkkür edirəm. Amma mənim daha o vaxtım deyil, qocalmışam...

- Mənə yox də!.. - Təzəgül gülə-gülə göz vurdu. - Bəlkə bir özünü sınayasan?..

- Anlamadım... - Nəyi olsa da Samir bunu heç gözləməirdi.

- Deyirəm, bəlkə bu günümüzü elə birlikdə keçirək, hə? Qorxma, çox xərcə salmaram...

- Hə, çatdı... - Nədənsə əməlli-başlı utandı. - Vallah, pulum olsaydı, elə-belə də bağışlayardım sənə... - Sözlərinin pis çıxıb-çıxmayacağını fikirləşmədi.

- Mən dilənçi deyiləm. Sədəqəyə də ehtiyacım yoxdu.

- Bəs ərin bu işlərə necə baxır, Təzəgül xanım? - Əbəs yerə birdəncə onu utandırmaq fikrinə düşdü.

- Necə baxacaq, normal... - Qadın adı bir şey eşidibmiş kimi gözünü belə qırpmadı.

- Doğrudan?.. - Samir inanmadı. - Yəni nəynən məşğul olduğunu bilir?..

- Qonşu, ağız verilib yeməyə. Dünya beşgünlük, ərim də fərasətsiz bir, neynəməliyəm?.. - Səsində əsəbilik vardı. - Əvvəl bir az çəm-xəmlədi, sonra tasa-pasası yatdı. - Güzgüsünü çıxarıb güzgüləndi. - Yaxşı, uzun sözün gödəyi, görürəm səndən kar aşmayacaq. Havayıdan vaxt itirməyə dəyməz. Məni Azneft meydanına at, qayıt...

* * *

Bazarın qabağında boş yer tapıb yan aldı. "Taksi"sini maşının damına yapışdırmaq istədi, fikrindən daşındı. Son günlər vergi işçiləri onu bərk qaralamışdılar. Lisenziyasının müddəti bitmişdi. Yəni onsuz ilişəndə deyərdi, elə-belə dayanmışam, yaxın adamımı gözləyirəm. Düzdü, "Taksi"siz də hər müştəri maşına yaxınlaşmırdı. Ümid tanış-bilişə, köhnə müştərilərinəydi...

Gözünü bazarın qapısından zənbilli, əlidolu çıxanlara dikmişdi. Ofsunçu kimi baxışlarınyan tutub allah-allahla, ürəyi əsə-əsə maşınını gətirirdi. Lap son anda çönüb təzə, bahalı, gözəgəlim, daha rahat maşınlara əyləşirdilər. Onları başa düşür, qınamırdı. Eyni xərcdi, pullarını rahatına, yaxşısına verirdilər... Özü ürəyi yuxaydı. Bazara girəndə hansı piştaxtanın arxasında yazıq, kasıbtəhər görürdü, bazarlığını, alış-verişini həmin adamla eləyirdi...

Naharacan ikicə nəfər yaxınlaşdı. Biri sərxoşdu. Mənəndən sonra yolda bildi. Yoxsa götürməzdi. Sərxoşlardan zəhləsi gedirdi. Dediği ünvan qaldı bir tərəfdə, neçə yerə sürdüdü, axırda da üç "məmmədəmin" verdi. Cibini çevirdi ki, yoxumdu, vur öldür. Heç yandırdığı benzinin haqqı eləməirdi...

O biri ucaboylu, pəzəvəng bir gənədi. Əsgər paltarı ge-
yinsə də xidmət eləyənə oxşamır, necə deyərlər, sir-sifətindən
əsgərlik yagmırdı. Beş “məmmədəmin”ə danışıbmışdılar, düşün-
də cibindən göy, şax bir əlliminlik çıxartdı. Deyəndə ki, xırdam
yoxdu, xırda ver, kinayə ilə qımışdı.

- Yekə kişisən, - dedi, - əlliminlik nədi, onu xırdalaya bil-
mirsən...

Ha ora-bura boylandılarsa tərslikdən kimsə gözə dəymə-
di. Yaxınlıqda dükan-filan da yoxdu. Oğlan təzədən əlini cibi-
nə saldı. İki dənə əzik-üzük “məmmədəmin” tapıb ona tərəf
uzatdı.

- Olanım budu, - deyib binada gözdən itdi.

- Ayə, ay bala... - Arxasınca çağırırdı, qayıdıb baxmadı da.

Əsgərin hərəkəti qaçqınçılıqdan əvvəl başına gələn bir
əhvalatı yadına saldı.

Ermənilərin qrad qurğuları rayon mərkəzini hər gün bom-
balayırdı. Bakıda, orda-burda ev alan, ev tikdirən ailəsini kö-
çürmüş, ayın-oyununu süpürgəsinə qədər daşıtmışdı. Qonşu
rayonda, ucqar kənd-kəsəkdə qohum-əqrəba, tanış-biliş evinə
müvəqqəti sığınan da çoxdu. Əlsiz-ayaqsızlar, kimsəsizlər al-
lahümidinə elə odun-alovun içində, evlərində oturmuşdular.
Bomba atılandan-atılana qaçıb geniyir, ara sakitləşəndə yenə
qayıdırdılar ev-eşiklərinə. Rayon rəhbərləri yuxarıların dilincə
inandırmağa çalışırdılar ki, şəhər təslim olmayacaq. Sözlərinə
qüvvət kimi müəssisə və idarələri məcbur edirdilər ki,
işləsinlər. Hər atılan mərmə yalnız ev-eşik uçurtmur, eyni za-
manda kiminsə ömrünə son qoyurdu. Ölən-itənin səs-sorağı o
biri gün çıxırdı. Axşamlar şəhərdən ailəsinin üstünə sağ-sala-
mat qayıdanı arvad-uşağı toy-bayramla qarşılayırdı...

Samirin evi şəhərdə təpili-tıxalı dururdu. Ayın-oyundan
ehtiyacları qədər, yüngülvari götürüb ucqar kənddə, dostugildə
qalırdılar. Gündəlik də olmasa iki gündən bir ev-eşiklərinə baş
çəkirdilər. Hər dəfə insan ayağına həsrət qalan kimsəsiz, ala-
-

ulaq basmış məhlələrinə, yol-rizə, yetim kimi sıralanmış boy-
nubükük evlərə, qapılara baxanda Samir kövrəlirdi...

Bir gün hələ evlərinə çatmamış arvadı uzaqdan baxıb
heyrətlə:

- Darvazamız açıqdı, - dedi.

Yaxınlaşanda Samir gözlərinə inanmadı. İçəridə yük ma-
şını dayanmışdı. Həyətdə əsgərlər o tərəf-bu tərəfə vurnuxur,
ev əşyalarını maşına daşıyırdılar.

“Jiquli”sini bayırda saxladı. Dabanqırma içəri girdilər.
Yuxarıda, eyvanda amiranə dayanmış cavan zabit damağında
siqaret əsgərlərə göstəriş verirdi.

- Bu nədi, a yoldaş?.. - Nə qədər təmkinli olmağa çalışsa
da həyəcandan Samirin səsi titrədi.

- Baho, siz hardan çıxdınız? - Zabit onları qəfil görüb ka-
rıxdı. Əsgərlər də yerlərində donub qaldılar. Zabit özünü düzəl-
dib onlara acıqlandı. - Siz işinizdə olun, uşaqlar! - Sonra üzünü
Samirə tutub dedi: - Ağsaqqal, ermənilər yaxınlaşır, evimi kö-
çürdürəm. Bunlar da soldatlarımdı...

- Siz dəli olmusunuz-nədi? Bu ev-eşik bizimdi. Nə cəsa-
rətlə evimizə soxulmusunuz?..

Zabit dinmədi. Siqaretini çırtma ilə kənara tullayıb pillə-
ləri yavaş-yavaş yendi. Bərabərləşəndə spirtin iyi Samiri vurdu.

Həyətdə, tut ağacının altında stol-stul düzülmüşdü. Ətrafa
boş butulkalar, konserv qutuları atılmışdı. Görünür, zabit əs-
gərləri üçün əvvəlcə qonaqlıq düzəltdi.

- Hirsələnmə, ağsaqqal, - gözü-başı qaynayan zabit əsəbi
şəkildə dedi. - Neynək, sizindi, sizin olsun. Fikirləşdik ki, er-
məni özünü yetirib, düşməyə qalınca... Nə paxıllıqdı? Haqqı-
mız da çatır, vuruşuruq, qan tökürük...

- Yaman da vuruşursunuz...

- Müharibədi də, ağsaqqal. Verərik də, qaytarıb alarıq da...

- Axmaq-axmaq danışmayın... - Arvadı birdən partladı. -
Şeyləri qaytarın yığın yerinə, çıxın həyətdən!..

- Bizimlə belə danışmayın, ay bacı. - Zabit arvadına tərəf çöndü. - Əziyyətlə çıxartmışıq. Hara istəyirsiniz, aparaq boşaldaq, yüngülvari hörmətimizi eləyin, vəssalam...

- Rədd olun!.. - Arvadı qəzəblə bağırdı. - Orduma bir bax, erməni qalib orda, evləri soyurlar...

Samir əsgərlərin soyğunçuluğu haqqında eşitmişdi. Lakin belə bir şeyin haçansa başına gələcəyini, desəydilər, inanmazdı.

- Uşaqlar, tez bunların əl-ayağını sarıyın! - Zabit birdən əsgərlərinə əmr etdi.

Samirlə arvadını sarıyıb yan-yana uzatdılar. Evlərini maşına yükləyib apardılar.

Qaranlıq qarışanda sarıqlarını birtəhər açdılar. Maşına oturub qaçdılar. Arvadı keçirdiyi stressdən üç gün yataqda yatdı. Samir məsələni komendanta, ora-bura xəbər verdi. Elə bu zaman ordu şəhəri düşməyə təslim etdi. Hər şey unuduldu...

Hadisənin üstü hərlənib-fırlanıb bu yaxınlarda gözlənilmədən, necə deyərlər, öz-özünə açıldı. Arvadı Mənzər arvadın xahişi ilə nəvəsini pianinodan hazırladırmalıydı. Musiqi məktəbinə qoymuşdular, keçilənləri qavramırdı. Evdə pianosu da vardı...

Arvadı otağa girəndən özünü nəşə bir cür hiss edirdi. Divardakı gəbələr, ayaqaftılar, şkof, şifoner, bir sözlə, gözəgəlim əşyaların hamısı ona tanış gəlirdi. Pianinoya yaxınlaşanda yerində dondu. Əyilib altına baxdı. Orda adı yazılmışdı. Atası pianinonu bacısıyanan ona cüt almışdı. Dəyişik düşməsin deyər hər ikisinin altına adlarını yazdırmışdı.

- Yaxşı pianodumu?.. - Gəlin heç nədən şübhələnmədən arvadından soruşdu. Birdən onun rənginin qaçdığını görüb özünü itirdi. - Sizə nə oldu?..

- Bu piano sizdə hardandı, ay bacı?.. - Arvadı maraqlandı.

- Rəhmətlik oğlum alıb, - Qapının ağzında dayanan Mənzər arvad cavab verdi.

- Bu mənim cehizimdi, ay xala, mənim!.. - Arvadı həyəcanla dedi.

- Ola bilməz!.. - Mənzər arvad üzünə qabardı.

Arvadı pianinonun üst qapağını qaldırdı.

- İnanmırsınız? Neynək, indi görərsiniz. Bu küncdə mən öz gizdəncimi saxlayardım. - Əlini uzadıb ordan ölmüş rus pullarını çıxartdı. Ovcundaca gözləri qaralıb yerə çökdü.

Onu üzünə su vurub ayıldılar. Arvadı əhvalatı ətraflı danışdı. Gəlin ərinin şəkillərini gətirdi. Arvadı şəkllə baxan kimi zabiti tanıdı. Sonrakı döyüşlərin birində minaya düşüb həlak olmuşdu...

Mənzər arvad, gəlini arvadının ayaqlarına döşənib yalvardılar ki, şeyləri qaytarmağa hazırdılar, tək bu sirri açıb-ağartmasınlar...

* * *

Nahara gecikmişdi. Hardansa axıdan radiatora su azaldığına görə mator qızdırırdı. Əngəl çıxartmamış qapağını açıb başını doldurdu. Özü ac-susuz hərləndiyinə baxma, maşın maşındı. Qaydasız döyüş-filan hərrəmirdi...

Arvadı yeməyini tələsik çəkib getdi. Paltar yuyurdu. Çörəyə əlini uzadanda baxdı ki, qaşığı yoxdu, yaddan çıxıb. Dinməz-söyləməz durub gətirdi. Nəyisə tələb etməyə, istəməyə üzü yoxdu. Ona görə ki, özü bir ailə başçısı, ər, ata kimi öhdəsinə düşəni layiqincə yerinə yetirə bilmir, əyin-baş cəhənnəm, yemək-içməklərini belə düz-əməlli çatdırmırdı...

Yeyə-yeyə televizoru yandırdı. Bir müxbirin müsahibəsini verirdilər. İki xarici vətəndaşı (almandılar) dindirirdi. Ər-arvad işsizdi. Təzə evlənmişdilər. Əmək birjasında növbədəydilər. Ancaq oturduqları divan-kreslo, ev-eşik adamın aqlını alırdı. Müxbir soruşurdu ki, nəynən dolanırsınız? Deyirdilər, hökumət müavinət verir. Bu müavinət onların nələrinə çatmırdı, ilahi! Yeməklərinə, içməklərinə, ev kirayələrinə, əyin-başlarına...

Müxbir təzədən qayıtdı ki, (sanki qəsdən, görk üçün) verilən müavinət daha nəyə çatır? Dedilər, kinomuza, konsertimizə, qəzet-jurnalımıza...

Bay qibləsizlər! Bunnan hələ bir narazıdılar da! Samir (tək omu?) bütün günü özünü oda-közə vurur, bir çörək pulunu zorla çıxarırdı... Sonra da başqa ölkələrə qaçanları qınayır, onlara pis baxırlar. Kaş cavan, həm də subay olaydı! Bu yaşda neynəsin? Arvad-uşağına yazığı gəlirdi...

Bütün ömrünü elə hey nəşə gözləmiş, ümidlə yaşamışdı. Axırı da belə... Səsini qaldıran kimi deyirdilər, dinmə, müharibə vəziyyətindəyik. Nə müharibə kimi müharibəydi, nə sülh kimi sülh, hər ikisindən avaraydı. Nə qədər susmaq olar? Bəs alman körəyuşağı müharibədən çıxmamışdı? Darmadağın dağıtmışdılar. Tez də hamısını düzəltdilər. Neftləri yox, qazları yox... Bizim başda oturanlarımız da yalnız özlərinə gün ağlayırlar. Hamısının cibləri dolu, qarınları tox, yerləri də isti, rahatdı...

O tərəfdə qapı cırıldadı.

- Ana, çörək alıb gətirdim. - Oğlunun səsiydi.

- Sağ ol, ay bala. Huşum kəsməyib heç, evdə paltar paraşoku, qənd də yox imiş...

- Alım gətirim?..

- Pulun qalıb?..

- Hə...

- Qaqaş, noolar, mənə də bir məmməd ver də. - Bu da qızının səsiydi.

- Bir də sözümdən çıxmayacaqsan ki?..

- Qaqaşcanı, yox! - Qızı and içdi.

- Onda, tut...

Samirin qulağı səsə düşmüşdü-nədi? Oğlunda bu qədər pul hardandı? Təzəgül doğru deyirmiş ki!.. Bu da evdən səhər çıxıb axşam qayıtmağın nəticəsi. Əvvəl hamının işi-gücü bəlliydi. Böyük-küçük sayan vardı. Savadlı-savadsız, işləyən-işlə-

məyən, indi hamı boyaqçı küpündən çıxmış kimi bərabərdir. Aləm qarışmışdı bir-birinə. İt yiyəsini tanımırdı...

Molladan soruşurlar, səhər duranda niyə hərə bir tərəfə gedir? Deyir, hamı eyni tərəfə getsə, dünyanın o tərəfi əyilər. Vallah, billah, dünyanın onlar yaşayan tərəfi əyilmişdi...

Girəvələyib arvadını təklikdə yaxaladı.

- Bu nədi, ay arvad? Uşaqda o qədər pul hardandı?..

- Xəbərin yoxdu?.. - Arvadı bic-bic güldü.

- Nədən?.. - Soruşdu.

- Bilirsən, kişi, oğlumuzun bir sinif yoldaşı var. Eyni partada oturlar. Atası kommersantdı. Oxuyan zibil deyil. Şərtləşiblər ki, ev tapşırıqlarını gündəlik oğlumuzun dəftərindən köçürəcək, əvəzində üç şirvan verəcək...

- Nə danışırsan, ay arvad? Bunun üstü açılsa?..

- Narahat olma, məsələni atası da bilir...

- Yox, bu yaxşı iş deyil...

- Sən allah, bəsdı. - Arvadı əsəbləşdi. - Qoy uşaq gözüaçıq, fərasətli böyüsün. İndi başqa zəmanədi...

"Bu necə zəmanədi, ilahi? Nə deyir, bu arvad?.."

QARABAĞ DƏRDİ

Elşən yolun qırağındakı dikdə ayaq saxladı. Günəşin yandırıcı şüaları altında dəsmalla boyun-boğazının tərini silə-silə hər gəlişində bir az da böyüyüb yaşıllaşan çadır-şəhərciyini diqqətlə gözdən keçirdi. Şəhərcik get-gedə ona daha artıq öz kəndlərini xatırladırdı. İllah da doğma adamları ilə! (Əslində burda bir neçə rayonun qaçqın-köçkününün dəsti-xətti vardı. Hərə sanki kor-koranə öz həyət-bacasının, kənd-kəsəyinin oxşarını yaradırdı.) Həmkəndlilərindən, qohum-əqrəbasından şəhərcikdə məskunlaşan çox idi. Ayağı bu tərəflərə düşəndə onlara, ələlxüsus da əmisinə baş çəkməmiş geri dönməzdi. Axı qayıdanda ata-anasının sorğu-sualına cavab verməliydi. Şəhərcikdəki yeniliklərlə maraqlanacaq, bir-bir qohum-əqrəbanı, əmisini, əmisi uşaqlarını soruşacaqdılar. Odu ki, Elşən bu dəfə də işini qurtarandan sonra şəhərciyə baş vurmaq, əmisigildə gecələmək, ümumi vəziyyətdən hali olmaq, səhər tezdən Bakıya qayıtmaq fikrindəydi...

Qaçhaqçada kənddən hamısı bir çıxmışdı. Sonra yolda atası fikrini dəyişərək əmisindən, böyük qardaşından ayrılıb arvad-uşağını Bakıya aparmışdı. Elşən orta məktəbi, universitetin jurnalistika fatültəsini Bakıda qurtarmış, indi onu bu rayona tamam başqa bir məslədən yana ezamiyyətə göndərmiş qəzetdə fəaliyyətə başlamışdı...

Bir zaman desəydilər, gün gələcək bu ilan mələyən soran çöllükdə adamlar belə bağ-bağatlı yaşıl bir şəhərcik salacaq, heç kəs inanmazdı. Dəhşətli qada-bala hamını birdən yaxalamışdı. Karıxıb qalmışdılar. Nədən, necə başlayacaqlarını bilmirdilər. Ürəkləri təzə yer-yurda qızdır, əlləri işə yatmırdı. Doğma yurd-yuvanın, kənd-kəsəyin havası başlarında, iyi hələ burunlarında idi. Yatanda da, duranda da oraların xiffətini çəkir, yuxularını görürdülər. Hər şey tədricən, yavaş-yavaş öz

axarını tapırdı. Yarıkönül mehr saldıqları yad torpaq (çox da vətən torpağıydı) qurub-tikdikcə, nəfəsləri ilə qızdırdıqca doğmalaşırdı. Hansı əzab-əziyyətlər, məhrumiyyətlər bahasına, bunu bir allah bilirdi...

Əvvəl dindirəndə deyirdilər, buracan elədiklərimiz kimə qaldı ki, bundan beləsinə də əlimiz qalxсын? Amma sonra torpağa necə pirləndilərsə hər qarışını, daşını-kəsəyini də qənimət saydılar. Belə olmasaydı başlanğıcda geniş, enli götürdüləri küçələri sonradan doğma kənd-kəsəklərindəki kimi çal-çəpəri irəli basa-basa daraltmazdılar. Bunu görəndə fikirləşirdin ki, yəqin daha taleləri ilə barışib, doğma torpaqları birdəfəlik unudublar. Ağızlarını arayanda isə başa düşürdün ki, yanılmısan, heç nə yaddan çıxmayıb. Hər şey ürəklərdə niskilə çevrilərək daşlaşmışdı. Sadəcə, kəndli psixologiyasıydı, oturuşduqca, kök atdıqca özünü büruzə verirdi...

Son zamanlar çadır şəhərciklərini yerli-dibli ləğv edəcəkləri, sakinlərini isə müxtəlif bölgələrdə salınan qəsəbələrə (qondarma adlarından başqa konveyerdən çıxmış kimi hamısı bir-birinin eyniydi) köçürəcəkləri haqqında söz-söhbət gəzirdi. Həm də bu adi söz-söhbətə oxşamırdı...

Çadırları çoxdan suvaqlı qarğı daxallar, kərpic, daş evlər əvəz etsə də arxıvda tozlanan köhnə lentləri müxtəlif məqsədlər, sifarişlərlə telekanallarda təkrar-təkrar fırladır, Bakıda-şəkiddə də baxıb qaçqın-köçkünün halına acıyır, vaysınırdılar. Hamı kimi Elşən də əvvəl buna o qədər əhəmiyyət vermirdi. Qəsəbələrin təbliği kütləviləşəndə hər şey aydınlaşdı...

O zaman, erməni kənd-kəsəyindən qovanda olduğu kimi yuxarılar (rahat kabinetinə pir deyənlər) yenə millətin problemlərinə sərfəbazarı, öz xeyir-şər nöqtəyi-nəzərindən yanaşırdılar. Bu, dolayısı ilə növbəti dəfə yaddaşlara təcavüz, on ildən artıq bir müddətdə formalaşmış əlaqələri, ünsiyyəti təzədən düşməncəsinə qırıb-dağıtmaq, pozmaq, Qarabağı qarabağlılara unudurmaqdı...

Əmisinin həyat-bacası dədə-baba kəndlərindəki kimi böyükdü. Ancaq qıraqları, böyür-başı ordakı kimi çal-çəpər deyildi, bu ətrafda bol olan qamışdan hörülmüşdü. Geniş qapısı da qarğıdandı...

Ortalıqda gəzən səmə it duyuyq düşüb tez özünü yetirsə də nə edəcəyini kəsdirmirmiş kimi iri, ilk baxışdan zəhmli görünən pərtə gözlərini Elşənin üzünə zilləyib durdu. Qaçıb böyründə şöngüyən qulağı təzə kəsilməmiş (qanlı qartmağı hələ tökülməmişdi) kiçük tez-tez itə tərəf çönür, ondan nəsə bir hərəkət, təşəbbüs gözləyirdi.

- Nədi, Vasqa, tanımadın?.. - Elşən qabaqlamaq məqsədi ilə (bir də gördün cumdular) itə qılıqlandı.

İtin birdəncə quyruğunu bulayaraq dönüb tənbel-tənbel uzaqlaşmasından başa düşdü ki, tanıdı. Kiçük himə bənd imiş kimi ayaqlarına dolaşmağa, Elşənlə oynamağa başladı...

Yolun yarısında əmisi nəvələri (ikisi də oğlan uşağıydı) lap elə ayağına dolaşan qulağı kəsik kiçük kimicə hürkək-hürkək, utana-utana, tanıyandan sonra gülə-gülə, itələşə-itələşə Elşənə tərəf götürüldülər. Hərəsinin də altında bir qarğı at. İkisini də qucaqlayıb öpdü. Sumkasından çıxartdığı yağlı, şirin kökələri, oyuncaq tapançaları qoltuqlarına verdi. Yan-yörədə vurnuxan, girəvə axtaran kiçük tullanaraq uşaqların əllərindəkini qapmağa çalışsa da imkan tapmadı. Hərəsi öz payını bərk-bərk sinəsinə sıxaraq evlərinə tərəf qaçdı. Kiçük də dallarınca...

Əmisinin iki oğlu vardı. Qaçqaq vaxtı elə onun kimi orta məktəbdə oxuyurdular. Çadır-şəhərciyində ərsəyə yetmişdilər. Böyüyü ailə qursa da kiçiyi hələ evlənmək fikrində deyildi. Bərk hazırlaşırı ki, Bakıya gedəcək, oxuyub alim olacaq. Bu, atasının, Elşənin əmisinin də arzusuydu. Cavanlığında o da bu arzu ilə yaşamışdı. Amma atası tez evləndirmiş (elə özünün də yanında vardı), arvad-uşaq başını qatmış, hər şey yaddan çıxmışdı...

Uşaqların hay-harayına əmisi oğlu, gəlini qabağına yeridi. Hal-əhval tuta-tuta əlüzyuyana su tökdülər, təmiz məhrəba gətirdilər.

- Kaçkanız işləmir?.. - Elşən soruşdu.

- Kaçkanın suyu soyuqdu, yol gəlib tərləmişən, ziyan eləyər. - Əmisi oğlu canıyananlıqla dedi.

- Eləməz, soyuq yaxşısı...

Gücləri zorla çatsa da "kaçalka"nın dəstəyini basmaqdan yana bir-biriynən dartışan balacalar (aralarındakı yaş fərqi azdı, lap əkiz taylara oxşayırdılar) Elşənin boyun-boğazına vurduğu buz kimi soyuq su üstlərinə sıçradıqca atılıb-düşür, çıxırışdırdılar. Axırda ovcunu doldurub içəndə əmisi oğlu yenə böyürdən dilləndi ki, içmə, duzlutəhərdi, biz qaynadıb içirik, vecinə almadı.

- Bakıda içdiyimiz Kürün suyundan pis deyil ki!..

- Deyirlər, guya gürcülər onu hökumət səviyyəsində heyvanlara belə verməyi qadağan edib?.. - Əlindəki zoğal ağacını divara söykəyib ona sarı gələn əmisinin səsini eşitdi. Görüşüb öpüşdülər.

- Kürü murdarlayan elə onlar, bir də ermənilərdir...

Bir azdan əmisi oğlu atasının him-cimiynən gimrik quzulardan birini qılçalayıb ərik ağacının altına çəkdi. Gəlin əlində iri bıçaq, dolu su qabı dalınca getdi. Uşaqlar da onlara qoşuldu.

- Ay əmi, vallah, mənə heç nə lazım deyil. - Elşən məsələni başa düşüb mane olmaq istədi. - Onsuz da hər gün yediyimiz ətdi. Mən üzvlü qatıq, pendir tamarzısıyam...

- Ə, az danış, otu yerində! - Əmisi acıqlandı. - Bakıda hər gün quzu əti, quzu kababı yeyirsən?..

Quzunun buğlanan içalatını çıxarıb yerə atan kimi bayaq Elşənin Vasqa çağırdığı səmə itə olar-olmaz qanmadan dartışdırmağa başladı. Əmisi kənardan iradəni bildirdi:

- Ə, içalatı aparın zəncirdəki itin qabağına qoyun. Buna bir az saxlasanız bəsidir. Ortalıqda sülənə-sülənə nə gəldi yeyir, özünə korluq verən deyil. Amma zəncirdəki sonalayandı, hər şeyi bəyənmiş...

Zəncirdəki it evin arxasında, öz damındaydı. Əmisi gecə arvad-uşağın ayağı həyət-bacadan yığışanda açıb azadlığa buraxacaqdı. Onun qorxusundan bir inni-cinni bu həndəvərə hər-lənməzdi...

İçalati əlindən alınan səmə itin ağzının suyu axsa da yaxına dura bilmir, maddım-maddım baxa-baxa payının haçan veriləcəyini gözləyirdi...

Ocaq çatdılar, quzu kababını bişirib stola gətirdilər. Hər şey yaxşıydı. Bircə ortalıqda qaynaşan milçəklər könül bulandırırdı. Nə qədər qovsan da xeyiri yoxdu, bir deyildi, beş deyildi. Bakıda Elşənin anası pəncərələrə tor tutmuşdu. Vay oydu evdə bircə ağcaqanad, yaxud milçək görünəydi, hərəsinin əlində bir milçəkvuran haray-həşir qopurdu. Öldürməyincə sakitləşmirdilər...

Elşənin narahatlığını görən əmisi oğlu gətirib stolun üstünə, yeməklərin ara-bərəsinə qoz yarpağı düzdü. Milçək bir az geniyib seyrəldi...

Sonra əmisinin sözü olmasın, gəlin tələsib Elşənə bir kasa camış qatığı gətirdi. O da üzə düşərək (axı demişdi, qatıq tamarzısıdı) həmin saat:

- Hə, bu başqa məsələ, - deyib kababdan əlini yarımçıq çəkdi.

Yeyə-yeyə altdan-altdan maraqla çoxdan yadırgadığı həyət-bacadakı heyvanları müşahidə edirdi. Talvarın kölgəsində bağlanmış camış arabir burnunu irəli uzadıb muşquran sayaq için-için böyürdükcə iri qulaqları qoşa çəkilən avar kimi gülməli şəkildə enib-qalxırdı.

- Bu istidə yazığın günahı nədi ki, tutub bağlamısınız?... - Elşən soruşdu.

- Ayağını yaralayıb. - Əmisi oğlu dedi. - Tayı yaxındakı göldədi deyə narahatdı...

- Heyvanın paxılı ələ düşməz, - əmisi əlavə etdi. - Bilir ki, o orda, göldə sənniyir, bunun burda canının yeri darıxır.

- Görməyə-görməyə nədən bilir ki, hardadı, neyniyir?..

- Uzaqdan-uzağa öz dillərində bir-birynən danışırlar (diqqət yetirəndə, doğrudan da, arabir hardansa başqa bir camışın da böyürtüsü eşidilirdi), bu ondan harda olduğunu, neynədiyini soruşur, o da göldə kefə baxdığını bildirir. Bəlkə də heç göldə ağniyib sənnimir ha! Belə də, necə deyərlər, gopa basır. Amma hər şey tərsinə də ola bilər. Necəsə bu ona acıq verər, o orda bunun paxıllığını çəkər...

Bir azdan bayırdakı camışın başıyan qarğı qapını basıb çamuru süzələ-nə-süzələ-nə həyətə girməsiynən hər ikisi sakitləşdi. Hansı hansını aldatmışdı, bunu allah bilirdi...

Qonşu həyətlərdən gah orda, gah da burda eşşəklərin anqırışması da yaqın boşuna deyil, bu qəbildən olan bir şeydi...

Həyətin o başında qarğının arasından zorla içəri dürtülən qara bir it dayanıb çəkinə-çəkinə ətrafi gözdən keçirməyə başladı. Səmə it duyuq düşsə də əhəmiyyət vermədi. Yerindən qalxmağa belə ərindi. Uzandığı vəziyyətdə başını qaldırıb ona sarı əyri-əyri baxmaqla kifayətləndi. Çağırılmamış "qonaq" da ürəklənib bağı dolanmaq fikrinə düşdü. Evin arxasındakı it bunu gördü-nəydisə birdən özünü yeyib-tökdü. Qulağını şəkləyib duran yad itin zəncirdəkindən ağılı bir şey dadmadı. Gəldiyi kimi də dinməz-söyləməz geri qayıtdı. Zəncirdəki itin yava hürüşü isə o vaxt kəsildi ki, qeyrətində boğulan səmə it (sanki bu dəfə ona hürür, ona acıqlanırdı) nəhayət, qalxıb yad itin dalınca qarğı hasara doğru getdi, yalandan, xala xətrin qalması, bir-iki ağız hürdü...

Əmisi oğlu üzünü evin arxasına tutub zəncirdəki itə acıqlandı. Əmisi dedi:

- İtnən işin olmasın!..

- Görmürsən boşuna hürür?.. - Əmisi oğlu özünə haqq qazandırtdı.

- Boşuna hürür!.. - Əmisi dedi. - Sən elə şeyləri qanmazsan! - Nə fikirləşdisə handan-hana əlavə etdi: - Kaş zamanında biz də yerimizin-yurdumuzun keşiyində onun kimi ayıq-sayıq dayana biləydik...

Barama qurduna oxşayan pipiyi dimdiyi aşağı sallanan, qanadları yer süpürən erkək hinduşka fısıltıyan onu heç saya salmadan ortalıqda dənənən fərənin başına fırlanırdı. Əmisi nəvələri təpinən kimi pipiyi yığılır, qat-qat buxağı-başı göyərir, aradan bir az keçmiş təzədən qızarıb pörtürdü. Lakin əlindən bir iş gəlmirdi...

Hardasa yaxınlıqda arabir cırcıramaların monoton, zəhlə-tökən səsinə batıran qərribə bir quş oxuyurdu. Ancaq hansı quşdu, ayırd edə bilmir, soruşmağa da utanırdı. Uçub yaxınlıqdakı qarağatlığa qonanda gördü ki, qaratomyuqdu, təəccübləndi. Qaratomyuqda belə səs?..

Bütün bunlar kəndlə bağlı Elşənin daxilində mürgüləyən keçmiş hisslərini, xatirələrini oyadır, ürəyi qubarlanırdı. Hələ şər qarışana yaxın əmisinin o biri oğlu inək qarışıq otarmağa apardığı qoyunları gətirəndə quzuların mələşə-mələşə analarına cummaları, altdan yuxarı dox vura-vura döşlərini sortuqlamaları tamam özgə bir mənzərəydi...

- Ay əmi, heç olubmu bu məqamda quzular analarını dəyişik salsın? - Elşən soruşdu.

- Heyvanlarda anadangəlmə, instinktlə tanıma qabiliyyəti çox güclüdü, qardaş oğlu, - əmisi dedi.

Heyvanın çöldən qayıtmağı ilə həyat-bacada iş artsa da hərə neyniyəcəyini əvvəlcədən bilirdi. Əmisi nəvəsinin, həm də kiçiyinin tut ağacının altında qırıldıya-qırıldıya balalarını başına yığan kürt toyuğun (bağlamışdılar ki, uzağa gedər, yiyəsizlikdə balalarını qurd-quş daşıyar) ipindən yapışaraq böyük-lər sayağı işgüzarlıq və səriştə ilə çəkə-çəkə aparıb hininə saldığını, dalınca balalarını içəri doldurub qapağını örtüyünü görəndə heyrətləndi.

- Ə, sən nə ağıllı oğlansan! - Qeyri-ixtiyari uşağı təriflədi.

- Bu evdə böyükdən kiçiyə hamının öz işi var, qardaş oğlu... - Kənardan hər şeyə göz yetirən əmisi məmnunluqla güldü. - Onun da işi səhərlər toyuq-cücəni hinindən açıb buraxmaq, axşamlar da yerinə salmaqdı.

- Neçə yaşı var, əmi? Danışa bilirmi? - Elşən gələndən fikir versə də uşağın danışdığını görməmişdi.

- Üç yaşındadı. Hələ əməlli danışmır, amma hər şeyi başa düşür...

Uşaq gedəndən sonra hardasa azıb qalan cücələrdən biri çığır-bağır ilə özünü yetirib qapağın böyür-başından içəri keçmə-yə yer axtarsa da tapmadı. Cükküldəyir, başını ara-bərədən içəri soxur, neyniyirdisə bədəni keçmirdi. O üzde anac toyuğun qırtılısına qarışmış cücələrin həyəcanlı civiltisi hini başına götürmüşdü. Handan-hana bu haray-həşiri eşidən uşaq qaçaraq qayıtdı. Qapağı aralayıb cücəni içəri ötürdü, sakitliyi bərpa etdi...

Həyat-bacada yır-yığışı qurtarıb təzəcə rahatlanmışdılar ki, elektrik lampasının güclə işıqlandırdığı cığırdə əliağacılı bir kişi göründü.

- Qonşu, gəlmək olar?.. - Kəndçilərindəndi. Cavab gözləmədən gəlib onlarla əl tutdu, boş stulda öyləşdi. - Eşitdim qardaşoğlun gəlib. Dedim, keçim bir hal-əhvallaşım. Həm də görüm bizim başımıza gətirdiklərindən ağılı nə kəsir? Bakıda nə deyib, nə eşidirlər?..

- Nə məsələdi ki?.. - Elşən sual dolu baxışlarını əmisinin üzünə dikdi.

- Əşi, bekara söhbətdi, sənlik deyil...- Əmisi sözkəsənliklə dedi.

Sərt, qapalı adamdı. Arvadı rəhmətə gedəndən sonra xasiyyəti bir az da tündləşmişdi. Hər saat sözünü çevirmir, xətrinə nə dəymirdilər.

- Ə, niyə bekara söhbət olur? Bir də gördün "Kamaz"ı di-rədilər ki, şələ-küləni də yığ köç, neyniyəcəksən? De, qardaş-oğlu da halı olsun. Lap elə qəzetində işıqlandırın. Bəlkə qələmi düşərli oldu...

- Az işıqlandırılıblar?..

- Yaman da işıqlandırılıblar! Biz burda bir söz deyirik, Allah insaf vermişlər gedib orda başqa cür yazıb-pozurlar. Bəlkə yalandı?..

- Qardaş, mən heç yana köçmürəm, vəssalam!.. - Əmisi elə dedi, guya bu saat onu köçürməyə gəlmişdilər.

- Qardaşoğlu, - qonşu üzünü Elşənə tutdu, - ev-eşiyi bulduzərə verib uçurur, həyat-bacanı düzləyirlər, baxırsan ürəyin qana dönür. Budey, bu səmtdəkiləri köçürüblər, - əlini yana qovzadı, - səhər işıqlaşanda gedib xarabasına özün baxarsan...

- Ə, yeri deyil, qızışma görək... - Əmisi elə bil ona mane olmaq, nəyisə qandırmaq istəyir, ancaq bir tərəfdən başa düşməyəcəyindən, o biri tərəfdən kimisə, nəyisə duyuq salacağından ehtiyatlıydı.

- Boyy, ə, niyə yeri deyil?.. - Qonşusu təəccübləndi.

- Yaxşı də, bir hovur səbrini bas... - Əmisi birdən əsəbi halda ayağa qalxıb evə sarı addımladı. - Rast belə oldu, durun keçin içəri... - Elə bil uşaq-muşağa göstəriş verirdi.

Qonşusu:

- Ə, ev бүркүдү, - desə də durub başını bulaya-bulaya yarıkönül əmisinin dalınca getdi. - Yoxsa kiminsə esidib böyüklərə xəbərləyəcəyindən çəkinirsən?..

Elşən də məcbur olub onlara qoşuldu.

Ev, həqiqətən, бүркүдү. Ancaq əlac nəydi, əmisi belə istəyirdi.

- Hə, indi nə qədər kefindi danış ürəyini boşalt. Ağacları da canlıdı, hər şeyi eşidib başa düşür axı...

Hər ikisi, həm qonşusu, həm də Elşən mat-məəttəl əmisinin üzünə baxdı. Bu nə danışır, ə?.. Gözlədidilər ki, sözünü xır-dalayacaq, amma ağzına su alıb durdu.

Qonşu təzədən danışmağa başladı. Arada səsini qaldır-dıqca əmisi yenə narahatlıqla döyükdür, pəncərədən çölə, qaranlığa boylanırdı...

Elşən əvvəl elə bildi köçürsələr də bunları ürəkləri istəyən qəsəbəyə köçürtmür, istədikləri yeri vermir, ya da maşın-filanla təmin etmirlər. Əmisi deyəndə ki, özləri köçmək istəmir, inanmadı. Dedi, axı tikilən qəsəbələrini tez-tez televizorda göstərir, tərifləyirlər ki, hər bir rahatlığı var. Yaxşı yolu, suyu-

seli, işığı, on iki sot həyatı torpağı... Üstəlik, bacarana, səriştəsi olana əlavə əkin-biçin sahəsi də ayırırlar...

Əmisi dedi, bunların hamısı kampaniya, küy-kələk, başaldatmadı. Bir də, onlara heç nə lazım deyil. Özləri pis-yaxşı ev-eşik qurub, bağ-bağat sahib, heyvanları üçün şərait yaradıblar. Buraların havasına, suyuna zorla öyrəşsələr də (dağdan arana qovulan nətəər olar!) artıq özlərini, bir növ, öz kəndlərindəki kimi hiss edirlər. Durub birdən-birə təzədən onları harasa köçürmək, kəndçiliklərinə təhsilə vaxtsız, arxadan vurulan əlifba zərbəsi kimi bir şeydi. Canları, həqiqətən, yanırırsa, çatmayan əyər-əskiyi düzəltsinlər, vəssalam! Təzə tikilən qəsəbələrin nəyi artıqdı?.. Qaz, kanalizasiya orda da yoxdu, burda da... Köçənlərin deməsinə görə, evlərin çölgü bəzək, içi təzəkdi, bir-iki aydan sonra görək özün təzədən remont eləyəsən...

- Əmi, gəl belə danışaq də, sizin gücünüz çatıb, necə deyərlər, dişli-dırnaqlı olub özünüza şərait yarada bilmisiniz. - Elşən dedi. - Əlsiz-ayaqsız, yetim-yesir də var axı...

- Biz səninlə yüz faiz razıyıq! - Əmisinin əvəzinə qonşusu cavab verdi. - Neynək, qoy onda təzə tikilən qəsəbələrə əlsiz-ayaqsızları, şil-şikəstləri, yol qırağındakı vaqonlarda yaşayanları köçürtsünlər...

- Ə, Bakıda-şəkiddə əlsiz-ayaqsız yoxdu? - Əmisi fikrini tamam başqa cür, həm də daha kəskin bildirdi. - Tənbəl, ver yeyim, ört yatım, kasıb, ac-yalavac həmişə, hər yerdə olub də. Quyuya su tökməklə quyuyu sulu olmaz axı. O qəsəbələrə çəkilən xərcin üçdə biri çadır-şəhərciklərinə xərclənsəydi, cənnətə döndərdi... Bir də, oğul, millətə iş-güc lazımdı. Yedirdib-içirdən, dolandıran ev-eşik yox, iş-gücdü. O zaman başda oturanlarımız bir-biriynən tozanağa qalxdı, ara yerdə erməni torpağımızı, ev-eşiyimizi əlimizdən aldı. Çalışıb-çabalayıb hərə bir yerdə zorla, öz fərasətinə iş-güc, dolanışığı tapıb, indi də başlayıblar ki...

Əmisi nədənsə sözünü axıra çatdırmadı.

- Torpaq verəndi, o dey qaynıma verəydi də, əzəldən əkinçidi. - Qonşu dedi. - O qapı qalmaqda döyməsin, yazmasın.

Axırda Bakıda oturan böyüklərdən biri, nazirdi-nədi, torpaq almışdı kənd boyda, onu icarəyə götürüb becərir...

- Ə, bunlar atın qabağına ət, itin qabağına ot qoyandı. - Əmisi əsəbiliklə əlini yellətdi.

- Təzə şəhərciklərə sizin kimi köçmək istəməyən çoxdu?..

- Kim özünə babat gün ağlayıb, yaxşı həyət-baca qayırib, ailəsini dolandıran iş-güc tapıb, köçmək istəmir. Əzəldən gözünü tulapayı yardım-yurduma tikən üçün nə fərqi var? Deyir, dərziyə dedilər, köç, iynəsini taxdı yaxasına, dedi, mən hazır...

- Bu haqda fikrinizi heç yuxarılara bildirmisiniz?..

- Bildirmisiniz də sözdü?.. - Qonşu yenə əmisini qabaqladı. - Baş nazirə, prezidentə, prezidentin arvadına teleqramı teleqrama dalınca vurmuşuq. ANS-ə xəbər vermişik. Dedik, bəlkə xeyiri oldu, yığışıb magistral yolu bağladıq. Televizordan gəlmişdilər, hamımızı danışdırıb çəktilər. Gedib üç gündən sonra köhnə çəkilişləri, şəhərcikdəki acınacaqlı vəziyyətdən dəm vuran icra başçısını, nümayəndələrini göstərdilər. Guya kimsə araya girib bizi öyrədir, pərxaşdıq qatır. Halbuki özləri altdan-altdan bizə təsir göstərir, simsarlarını zor-güc köçürürlər ki, şəhərcikdə sözumüzü deyən azalsın...

- Püşklə burda qonşu olanı bir-birindən ayırıb başqa-başqa qəsəbələrdə yerləşdirirlər. Qəsəbənin eləsi var erməniyə-nən üzbəüzdü. Sabah erməni atanda nə hökumət harayına çatacaq, nə ATƏT-matət...

Qəfildən işıq söndü, hər tərəf qatı zülmətə büründü. Əmisi böyük oğluna him elədi.

- Ə, akkumulyatoru qoş.

O da qalxıb küncdəki akkumulyatorun (Elşən indicə gördü) sallanan tellərinin yerini dəyişən kimi tavandan əlavə asılmış lampa otağı işıqlandırdı. Televizor da göstərdi.

- Bu nədi, ay əmi?.. - Elşən soruşdu.

- Təzə əməldi, - əmisi güldü, - işlənmiş adi maşın akkumulyatorudu. Düz dörd dənədi. Işıq olanda zaryadkaya qoyu-

ruq. Sönəndə şunurların yerini dəyişirik, işığımız da yanır, televizorumuz da işləyir.

- O boyda lampaya gücü necə çatır?..

- Böyüklüyünə baxma, on iki voltluqdu. İkisi bəs eləyir, biri çöldə, biri evdə...

- Bəs televizorda deyirlər, qaçqınların işığını daha keçirtmirlər, rayonlarda işıq bütün günü yanır?..

- Bütün günü yanmağı yalandı. Amma yaxınlaracan batabıydı. İndi icra nümayəndəsi işıq idarəsini öyrədir, o da bizə deyir ki, limitiniz qurtarır, daha sizə işıq verməyəcəyik. Tək işıqla sıxışdırmırlar. Köçməyəndə deyirlər, vətənpərvərliyiniz çatmır. Guya vətənpərvərlik bir yerdən başqa yerə köçmək, yaxud köçürməkdə. Belə çıxır ki, erməni bizi qovanda elə vətənpərvərlik öyrədirmiş...

- Təzə salınan qəsəbələrin əksəriyyəti 300-350 evlikdi. - Qonşu dedi. - Hərəsində balaca bir məktəb tikiblər. Sabah uşaq çatmayacaq, eləyəcəklər ibtidai məktəb, tifillər qar-qiyamətdə basa-basa qonşu kəndlərə gedəsi olacaq. Hələ müəllim problemini demirəm. Təhsilimizin də necə bərbad vəziyyətdə olduğu hamıya bəllidi...

- Barı köçənə maşın-zad verirlərmi?..

- Handa kasıbı bu neçə ildə pis-yaxşı ev-eşiyini yığıb doldurub. - Əmisi dedi. - Minnət-sünnət bir reys maşın verirlər. O da bəs eləmir. Məcbursan evini uçurdasan, taxta-tuxtasını, nə bilim, ələ gələnini satasan, üstünə də qoyub əlavə maşın tutasan, heyvanını, başqa şeylərini daşıtdırasan...

- Bəs bağ-bağat necə olur?..

- Necə olacaq? Cəllad kimi doğrayıb tökürlər. - Əmisi bunu deyəndə bayırda eşidiləcəyindən qorxmuş kimi səsini qısdı. - Vallah, bu, canlının canlıya xəyanətidir, günahdır. Eşidərsən, qardaş oğlu, deyir, yaponlar bir aparat icad edib. Ağaca qoşub baltanı da verirlər birinə ki, filan budağı kəs. O da üzünü həmin budağa tutub hədələyə-hədələyə yaxınlaşanda aparat nə göstərsə yaxşıdır? Baxırlar ki, ağac qorxusundan zağ-zağ əsir...

Bir müddət heç hansı dinmədi. Araya çökən sükutu qonşu pozdu:

- Hə, qardaşoğlu, dərdimiz böyükdü. Gör neynirsən...

"Eh, dəyirman bildiyini edir, çax-çax başını ağrıdır. Nə qədər ki, başbilənlərimiz, vəzifə sahiblərimiz arasında millətine görə vəzifəsini, stolunu qurban verənlər yox, vəzifəsinə, stoluna görə millətini qurban verənlər çoxdu, vay bu millətin halına! Bu necə mentalitetdi, fələk də baş açmır..."

- Yaxşı, ay əmi, tutaq ki, sabah kənd-kəsəyimizi özümü-zə qaytardılar. Yenə burda qalacaq, yığışıb yerimizə-yurdu-muza getməyəcəksiniz?.. - Elşən birdən xatırlamış kimi soruşdu.

- Gedəcəyik, qardaş oğlu, öz də mələyə-mələyə gedəcəyik... - Əmisi dedi. - Bilirəm daşı hara atırsan. Amma o köçmək bu köçməkdən olmayacaq! Cinlə şeytanı qarışdırma. Bir də, qayıdacağıqsa, gündə bir yerə köçürtməyin, bu qədər israfçılığın nə mənası var?..

Birdən gözləri televizorun ekranına sataşdı. Qəribə təsadüfdü, xəbərlər proqramında Bərdədəki çadır şəhərciyini, sakinlərinin magistral yolu bağlamalarını göstərirdilər. Kimi təzə tikilən qəsəbədə ona ev çatmadığından, kimi də ailəsi böyük olsa da iki, üç otaqlı əvəzinə bir otaqlı ev verildiyindən şikayətlənirdi. Bəzisi də deyirdi ki, evləri tamam kənar adamlara, Bakıda-şəkiddə, nə bilim, ursetdə yaşayan imkanlı qaçqın-köçkünü satıblar...

- Buna sözlünüz nədi, əmi?.. - Elşən üzünü əmisinə çevirdi. - Qəsəbələrə köçmək üstündə millətin necə dava saldığını görürsünüz?..

- Vallah, nə bilim, qardaş oğlu?.. - Əmisi də, qonşusu da mat qalmışdı. - Qurama işə oxşayır. Ola bilsin, əlsiz-ayaqsız, kasıb-kusubdu. Məcburiyyət qarşısındadı. Bir də, onların şəhərciyində olmuşam. Bizdəki yol-riz, şərait, bağ-bağat onlarda yoxdu. Əvvəl bizdə də camaat əlini ağdan-qaraya vurmurdu ki, bu gün-sabah geri qayıdacağıq. Dad döydüm ki, atalar deyib,

ək, peşiman ol. Sağ olsunlar, sözlümü eşitdilər. Bənsabəns hamı əkdi, bağ-bağat saldı...

Söhbətləri xeyli uzandı. Gecədən keçmiş əmisi qonşusunu ötürməyə getdi. Az sonra Elşən də durub həyəətə düşdü.

Aylı-ulduzlu, sirli-sehrli bir gecəydi. Qəribədi, rayon, ilah da kənd yerində təbiət özü adamı qoynuna çağırdığı, dindirib-söylətmək, ünsiyyətdə olmaq istədiyi halda şəhərdə ondan gen qaçır. Elə bil səs-küydən, cürbəcür zərərli, zəhərli iy-qoxdan hürkür. Yaxud qorxur ki, saysız-hesabsız uca, nəhəng binaların ara-bərəsində, gün görməzində itib-batar, necə ki, itib-batır, hörümçək toru kimi bir-birinə dolaşan yollarda belədən-belə şütüyən maşınların altında qalıb şil-şikəst olar, necə ki, olur...

Elşən birdən ağacların arasında pıçılıya bənzər bir səs eşitdi. Ayaqlarının ucunda yaxınlaşanda əmisinin nar ağacıyan danışdığını gördü. Ağırlıqdan sallanan budaqlarını qaldıraraq meyvələrini sıgallayıb oxşayırdı. Sonra heyva ağacına yaxınlaşdı. Ötən ildəkindən çox bar gətirdiyinə görə ağacı təriflədi. Meyvələri sulanıb ağırlaşdıqca armud ağacının dirəyi qaçmış budağı heyvanın üstünə əyilmişdi, onu düzəltdi. Əriyə haçansa onu bazardan, axsaq bir tingsatandan aldığını söylədi. Calaqdı. Həm də qaysıydı, çərdəklərini sındırıb ləpəsini də yeyirdilər. Bitirincə naz-qəmzəsini çox çəkmişdi. Bu il əriyin ili deyildi. Çiçək vaxtı aramsız yağın yağış tozlanmaya mane olmuşdu. Tutanını da nəvələri göy-göy daş-kəsək, salbaynan tökmüş, ağızlarını bürüşdürə-bürüşdürə xəlvətdə duza batırıb yemişdilər. Almanı iki almışdı. Biri tingsatanın dediyi kimi, dədə-baba qızıləhmədisiydi. O biri anton alması çıxmışdı. Alça cırdı, çərdəkdən kopaynan bitmişdi. Yerini dəyişib seyrəldəndə ikisi qalmışdı. Birinə özü iynəburun gavalı calamış, o birinə dəyməmişdi. Cırın yağış-zad vecinə deyildi. Çınqıl kimi bar gətirirdi. Qonşu-qonumlu yediklərini yolmaşdayıb yeyir, yemədiklərini də qışda turşu kimi işlətmək üçün gəlini çırpdıraraq yarısını tərəcədə qurudur, yarısını da lavaş bişirib

sərirdi. Həyətin ayağındakı qoz ağacının bağbanı qarğaydı. Həmin qarğaydı, yoxsa yox, iki ildi bar vaxtı özünü yetirir, meyvəsindən barınırdı. Birinci ili qarğanı daşlayıb qovanda uşaqlarına təpinmiş, başa salmışdı ki, nə aparsa, öz halal haqqıdı, dəyməsinlər. Tut ağacı keçən il qəfildən az qalmışdı qurusun. Demə, dibində kimool varmış, qazıb hamısını qırmış, ağacı ölümün cəngindən qurtarmışdı... Üzüm, əncir, zoğal ağacı da əkmışdi, nübarlarını dadsalar da hələ balacaydılar...

Əmisi beləcə bir ağacdən o birinə adlayır, hərəsini bir cür, guya öz dilində dindirir, gah hal-əhvalını xəbər alır, gah tərifləyir, gah da boyunu sevib-oxşayırdı. Birinə zarafatla yerini-yurdunu, haralı olduğunu xatırladır, nəslini-nəcəbətini, qohum-əqrəbasını tanıdır, o birinə ürək-dirək verirdi...

Yel vurduqca ağaclar sirlisirlis xışıldayırdı, yarpaq-yarpaq pıçıldayırdı. Qeyri-adi ünsiyyətdən ağacların elə bil üzü gülmür, işıqlanırdı. Axı necə sevinməyəydilər ki, əmisi cır, turş alçanın belə tərifini göylərə qaldırırdı. Hər birini də ayrıca, dönə-dönə inandırır ki, köçmək söhbəti ola bilməz, bayaq qonşusunun dilindən eşitdikləri hamısı cəfəngiyyətdi! Onları bir-birindən ayırmağa heç kimin gücü çatmaz!..

Ağaclar, hətta kollarla danışib qurtarandan sonra əmisi evin qabağındakı çin gülünə yaxınlaşdı. Güllə danışanda əmisi-nin səsi birdən titrədi, kövrəlib ağladı.

Çin gülünü əmisi arvadı doğma kəndlərindən özünən vedrədə əkili gətirmişdi, onun yadigarıydı. Tez bir zamanda qol-budaq atıb iri ağac boyda böyüdüyünə görə vedrəsini ağac çəlləklə əvəz etmişdilər. Əmisi yanlarına tutacaq da bərkitmişdi. Soyuqlar düşəndə içəri aparır, havalər qızanda təzədən bayır-ça çıxardırdılar...

Çiçək vaxtı üstü qıpqırmızı, çətir kimi güllərlə dolu olar, baxanın ağlını alardı. Əmisi arvadı gülə özü qulluq edirdi. Qo-çaq arvaddı. Əmisi bu ev-eşiyi, həyət-bacanı allahdan aşağı onun hesabına qayırmışdı. Balağını çırmayıb ayaqyalın palçıq qatar, kərpic, daş daşınar, heç bir işdə ərindən geri qalmazdı...

Elə o vaxt soyuqlamış, əhəmiyyət vermədiyinə görə qara ciyəri şişmişdi. Nə qədər həkimlərə düşsə, dava-dərman eləsə də sağalmaqdansa xəstəliyi üstələmişdi...

Arvadı öləndən sonra elə bil çin gülünün də çarxı çönmüşdü. Hamısı bir nəfər kimi üstündə nə qədər əssələr də o vaxtdan gül açmırdı. Həmişə yamyaşıl olan yarpaqlarının rəngi də dəyişmiş, əvvəlki şüxluğunu itirmişdi. Xəstə adam kimi sozala-sozala qalmışdı. Günlərini sayırdılar ki, daha axır nəfəsidi, quruyacaq. Lakin dözümlüydü, hələlik duruş gətirirdi. Di gəl gül açmırdı...

Əmisi oğlu evlənən il bir də baxdılar çin gülü düymələyib. Vur-tut bir dənə gül açdı. İlahi, o necə güldü! Hələ belə gül açmamışdı. İri, parlaq! Günəş kimi yanır, işıq saçırdı. Neçə müddət solmadı... Görüb-görəcəkləri həmin gül oldu, bir daha nə düymələdi, nə də açdı...

Elşən gecəni yatmadı. Adətən hara ezamiyyətə getsəydi həmin axşamı yerinin içində gündüz topladığı məlumatları fikrən saf-çürük edər, yazacağı yazını hardan başlayıb harda qurtacağını düzüb-qoşardı. Səhəri geri qayıdarkən yol uzununu avtobusda da bu haqda fikirləşərdi. Belə Bakıya çatanda yazmaq asan olurdu. Yaddaşındakını birbaşa kağıza köçürürdü.

Bu gecə Elşənin yuxusunu ərsə çəkən Qarabağ, qarabağlılar, onların başına gələnlər oldu. Yox, bu dərd onu kənardan qəfil yaxalamamışdı. Neçə ildi qanı-canı ilə yaşadığı dərdi!.. Çadır-şəhərciklərini ləğv edənlər bəlkə də doğrudan-doğruya qaçqınların halına yanırıdılar. Amma əmisigil də umu-küsülərində haqlıydı. Yeri gələndə gərək onlarla da məsləhətləşsə, hesablaşdırdılar. Bu adamlar bir tərəfdən yetim, o biri tərəfdən şiltaq, kür uşaq kimiydilər. Nə istədiklərini bəzən özləri də bilmirdilər. Əslində nə istədiklərini bilməmələri elə Qarabağı istədiklərindəndi. Bütün kürlüklərinin mayası Qarabağdı! Nə buracan, nə də bundan belə nəyə sahiblənsələr də itirdiklərinə əvəz deyildi! Onların itirdiyini heç kim itirməmişdi! Onların

dərdiyyənən müqayisədə bütün dərdlər heç nəydi. Qarabağlı ola-
ola nə onunla düz-əməlli fəxr edə, nə də ona qovuşa bilirdilər...

Elşən öz-özünə söz verdi ki, Bakıya qayıdanda Qarabağ
haqqında sanballı bir şey hazırlayacaq. Mövzunun adını da də-
qiqləşdirmişdi: "Qarabağ dərdi"...

* * *

Ata-anası Elşəndən birinci növbədə, əlbəttə, əmisigili xə-
bər aldı. Sonra öz ismarıcları ilə maraqlandılar. Anasına yun
çırpmaq, atasına da milçəkvuran düzəltmək üçün nar, zoğal ağa-
cı çubuqları lazımdı. Doğrusu, ismarıc Elşənin yadına çox pis
vaxtda, gecə əmisi bağda ağacları ilə danışarkən düşmüşdü...

İndi ismarıclarını əmisinə niyə çatdırmadığını ata-anasına
necə başa salacağını bilmirdi. Onu başa düşmək üçün gərək
əmisinin ağaclarla söhbətini öz gözləri ilə görəydilər!..

GİLAS AĞACI

Qış sərt, görünməmiş soyuğu, şaxtası, qar-qiyamatıyanan
gəlmişdi. Sanki kasıb-kusubun, yetim-yesirin qulluğunda dur-
maq əvəzinə onlara qan udduran insafsız, zalım məmurlarla əl-
bir-dilbir olmuş, onsuz da minbir ehtiyac içində keçən gün-gü-
zaranlarını, dolanışıqlarını daha da çətinləşdirmişdi...

Belə bir havada iki uşağıyanan gözü yolda, qulağı səsdə
qalan Səliməni hər şeydən artıq narahat edən odun-ocaq dərd-
diydi. Əri Rəhim dolanışıq, çörəkpu lu dalınca Bakıya gedəndə
odun-ocaq üçün pul qoymamışdı. Daha doğrusu, qoymağa pulu
olmamışdı...

Hesabla, bu tərəflərdə, kənd-kəsəkdə havanın birdən-birə
dəyişməsindən, pisləşməsindən Rəhim xəbər tutmalı, özünü
onlara yetirməliydi. Televizor Bakının özündə də havaların pis-
ləşəcəyini, qar-boran olacağını, yolların buz bağlayacağını qa-
baqcadan elan etmişdi. Lakin hava məlumat bürosunun bu mü-
nəccimliyinin Bakıda nə dərəcədə gerçəkləşdiyindən Səlimənin
xəbəri yoxdu. Adi halda yenə nə qədər olmaya günün müəyyən
vaxtında kəndə verilən işıqlarını qar-çovğun başlayandan işıq
divləri tamam kəsmişdilər, televizora baxa bilmirdilər...

Rəhim Qarabağ müharibəsi iştirakçısıydı. Səliməynən
atəşkəsdən sonra ailə qurmuşdu. Onu qonşu kənddə, cəbhə yol-
daşının toyunda görüb bəyənmişdi. İki övladları vardı, biri qız,
biri oğlandı. Qız beşinci, oğlan ikinci sinifdə oxuyurdu...

Kənddə iş-güc, dolanışıq yoxdu. Başpapaqlılarının çoxu
dolanışıq dalınca yaxın-uzaq ölkələrə üz tutmuşdu. Rəhim də
Bakının qul bazarına dadanmışdı. Birdən bir ay bərdən ayna
itirdi. Tikintidə, orda-burda qara fəhləlik edir, əlinə bir az pul
düşən kimi arvad-uşağına əyin-baş, pal-paltar alıb geri dönür-
dü. Cibində qalan pul yemək-içməklərinə, dolanışıqlarına on-
on beş gün, bəzən daha artıq çatırdı. Ancaq Rəhim Bakıdan hə-
mişə qazanc, pul gətirə bilmirdi. Birdən iş-güc tapmır, üzükara

qız kimi əli ətəyindən uzun, cibi boş geri qayıdırdı. Bəzən hətta yolhaqqısını belə yoldaşlarından borc alır, ümidini növbəti dəfəyə bağlayırdı...

Rəhimin atası erkən rəhmətə getmişdi. Anası əri Qarabağda şəhid olmuş üçuşaqlı bacısıynan qalırdı...

Rəhimgillə müqayisədə Səlimənin ailəsi, qohum-əqrəbası imkanlıydı. Qardaşlarının üçü də Moskvada alverdəydi. Səliməyə yaxşı cehiz vermişdilər. Arabir Rəhimə də əl tuturdular. Amma quyuya su tökməklə quyu sulu olmaz. Səlimənin qardaşları neçə dəfə quyu sahibinin özünü də Moskvaya, yanlarına aparmaq istəmişdilər. Həm də arvad-uşağıynan birlikdə. Rəhim getməmişdi. Qorxurdu qayını uşaqları kimi onun uşaqları da rus təhsil-tərbiyəsi alandan sonra kənd-kəsəyi bəyənməyə, yabançılarla ailə qura, yad torpağa bağlanıb qala, dilini, vətəninə unudalar...

İxtiyar sahibləri hapa-gopa basırdılar ki, tezliklə vəziyyət yaxşılaşmağa doğru dəyişəcək, hər şey düzələcək, lakin nəsə dəyişsə də heç nə düzəlmirdi. Yayda, isti olanda dərd yarıydı. Qış başdan-ayağa əlavə qayğı, problem deməkdi. Bu ildən evlərini qızdırmaq üçün dişləri-dırnaqları ilə əkib-becərdikləri meyvə ağaclarını kəşib yandırirdilər. İndiyəcən kənddə hələ belə şey görünməmişdi. Soyuqlar düşəndən bar gətirən iri, oduncaqlı ağaclar həyətlərdə günü-gündən seyrəlirdi. Bu cür davam etsə növbə tezliklə o biri, cavan ağaclara da çatacaqdı. Barına-bəhərinə göz dikdiyini dilsiz-ağızsız, günahsız ağaclara cəllad kimi balta-dəhrə qaldırmaq ağılasıgmaz müsibət, dəhşətdi! Amma əlac nəydi? Düz sözdü ki, su meymunun boğazına çıxanda bəlasını ayağının altına alar...

Ötən il Rəhim meşəbəyinin saqqalının altından keçərək oğurluq-doğurluq qışa xeyli odun tədarük etmişdi. Bu il qadagını çox bərkitmişdilər. Meşəbəyi daha rüşvətə-filana baxmır, canından qorxurdu. Düzünü axtarsan meşədə də əvvəlki meşəlik qalmamışdı. Ağlamalı gündəydi. Neçə yüzillik iri-saytal, qiymətli ağacların axırına çıxmışdılar. Əvvəl, hardan baxırdın

bax, on metr irəlisi görünməyən meşə indi daz, keçəl başı xatırladırdı, tala-talaydı. Yuxarıdakılar buna görə milləti, qara camaatı, qara camaat da yuxarıda isti, rahat kabinetlərində buğlana-buğlana "ona dəymə, buna əl vurma, doğra doyunca ye", deyənləri günahlandırır. Neçə ildi söz-söhbət gəzirdi ki, rayon mərkəzinə qaz çəkiləcək, bir qanadını, bir xəttini də kəndə gətirəcəklər. Fəsillər bir-birini əvəz edir, il dolanır, qarlı qış təzədən qarını kəsdirirdi, amma qaz məsələsi ac toyuğun yuxusundakı darı kimi çin olmur, göyərmirdi. Əvəzində həmin qaz başlarının üstündən Gürcüstana, Gürcüstandan Türkiyəyə, Türkiyədən də Yunanıstana gedib çıxırdı. Eşitdiklərinə görə, o qaz heç orada, o uzaq Yunanıstanda da bənd almayacaqdı. Özünü Avropanın göbəyindəkiləri qızdırmağa çatdıracaqdı. Çünki avropalılar bizim millətə baxanda çox dözümsüz millətlərdir!..

Bahalaşmamışdan qabaq ordan-burdan oğurluq-doğurluq birtəhər salyarka da tapıb yandırır. Gündə bir yeni elektrik stansiyası işə düşürdü. Ancaq həmişəki kimi cərə ilə verilən işıq lampalarını közərtsə də tok peçlərinə gücü çatmırdı. Qar yağandan onu da çox görmüşdülər...

Bakıya gedən gün Rəhim əlacsız qalıb iri, peyvənd ərik ağacını baltalamışdı. Qışın oğlan çağında ailəsini odunsuz, Allah ümidinə qoyub getməyəcəkdi ki! Kənardan əli qoynunda kiritmişcə, maddım-maddım hərəkətlərinə tamaşa edən arvad-uşağının Rəhimin özü qarışıq bu ərik ağacı ilə bağlı çox xatirələri vardı. Uşaqlar valideynlərindən xəlvət əvvəlcə onun kal, turş meyvələrini duza batırıb ağızlarını büzüşdürə-büzüşdürə marçılı ilə, ləzzətlə yeyər, meyvələri sulanıb yetişəndə isə daha artıq çərdəklərinin üstündə dava salardılar. Ləpəsi şirin, çox dadlıydı. Səlimə seçib iri, sağlam meyvələrindən mürəbbə bişirər, kompot bağlayardı. Sabah-sabah çayla içdikləri builki ərik mürəbbəsindən hələ neçə bankası dururdu...

Tezliklə yaz gələcək, hansı hesabasa dəhrə-balta görməyən bağça-bağlar, ağaclar (kənddə ağaclarını yandırıb istisinə qızınan təkə onlar deyildi) təzədən çiçəkləyəcək, bar gətirə-

cəkdi. Lakin onların ərik ağacı daha olmayacaqdı. İndi bir qıraqda məlul-müşkül dayanıb ağacın meyvələrini necə yediklərini xatırladıqları kimi o zaman da ağacın özünü necə baltalayıb yandırdıqlarını xatırlayacaq, təəssüflənəcəkdilər...

Baltalanan ərik ağacı gözlərinin qabağında böyrüstə aşmış, şaqqıltıyan yerə sərilməmişdi. Bir müddət qarın içində canlı kimi tərpənmiş, çabalamış, silkinib təzədən dikəlmək, ayağa qalxmaq istəmişdi. Amma bacarmamışdı. Can çəkişirmiş kimi əsmiş, titrəmiş, içində qımıldanaraq sakitləşmişdi. Rəhim fərqi-nə varmadan bu dəfə onu qəddarcasına şaqqalamış, arvad-uşaq da artırmadakı odunuyığılana daşımışdı...

* * *

Bayaqdan pəncərədən bağçada, qarın içində qaralan başları kəsilmiş ağacların köüklərinə baxan Səlimə ərik ağacının yerdə qalan odununu da yandırır qurtarandan sonra neyniyəcəyini bilmirdi. Özününkülərə əli çatmırdı. Yol-riz bağlanandan dəryada tənha, unudulmuş adaya dönən kənddə yaxın simsarı Rəhimin anası, bacısıydı. Onlara da nə qədər qılıqlanıb-qırtıqlansa, mehribanlıq etsə də ağızları ondan düzəlmirdi. Araları sərindi. Ayda-ildə, o da Rəhim evdə olandan-olana qapısını açırdılar. İşdəbaşı qayınanasıydı. Nədi-nədi vaxtıyan Rəhim onun gözəltildiyi, tələsib özyanından adını çıxartdığı qohumunun qızını bəyənmiş, iki ayağını bir başmağa dirəyib Səliməni almışdı...

Səhər-səhər həyət-bacanın qarını-buzunu kürüyəndə, toyuq-cücənin qar altında qalıb bir tərəfi uçmuş hinini düzəldəndə, onlara dən verəndə, donmuş su çəninin donunu açanda, artırmada səliqə-sahman yaradanda uşaqları nə qədər əlindən tutsa da öz-özünə bir daha fikirləşmişdi ki, kişisiz ev-eşik həqiqi mənada suyu sovulmuş dəyirman kimi bir şeydi!..

Qızı elə bil ürəyindən keçənləri oxumuşdu. Səssizcə yaxınlaşıb soruşdu:

- Ana, atam haçan gələcək?..
- Bilmirəm, qızım, - dedi.

- Odunumuz qurtarır. Bəs atam gəlməsə nə edəcəyik?..
- Deyəsən, köməkləşib ağaclardan birini də kəsməli olacağıq...

- Biz?.. Özümüz?.. - Qız təəccübləndi.

- Hə. Sən, mən, bir də qardaşın.

- Bacararıq?.. - Qızı inamsız soruşdu.

- Görək də, sınayarıq. - Gülümsəyərək qızın saçlarını sığalladı.

- Ana, ağacların hamısını kəsəcəyik?..

- Belə getsə, hamısını. Soyuqdan donmayacağıq ki!..

- Ana, giləs ağacını da kəsəcəyik?.. - Bayaqdan kənardan onların danışığını eşidən oğlu da yaxınlaşdı.

- Hə, bəs necə! - Anasının əvəzinə tezəcə bacısı cavab verdi. - Donmayacağıq ki!..

Qızın cavabındakı hikkə, acıq, hayıfalma açıq-aydın duyulmaqdaydı. Qardaşı bayaq rəngli karandaşlarını ona verməmiş, bircə anda pişik kimi cırmaqlaşmış, dalaşib küsüşmüşdülər...

- Yox, mən giləs ağacını kəsməyə qoymayacağam!.. - Oğlan birdəncə kirpi kimi bacısının üzünə qabardı.

- Demək, şaxtadan donub ölməyimizi istəyirsən, hə?.. - Bacısı hikkəsindən əl çəkmədi.

- Donub ölməyimizi istəmirəm!.. - Sualın qoyuluşu, tonu əvvəl oğlanı bir balaca karıxdırsa da tez özünü doğrultdu. - Amma giləs ağacını kəsməyə qoymayacağam!..

Giləs ağacını oğlan atasının köməyi ilə əkməmişdi. İki ildə qulluğunda dururdu. Bu yaz nübarını da yemişdilər. İri, ətli, yanağı qırmızı, dadlı-ləzzətli meyvələri vardı. Atası meyvəsini görəndə giləs ağacını tərifləmişdi. Belə gözləmədiyini söyləmişdi...

Bir azdan oğlan bacısının anasına astadan, xıslın-xıslın nə-sə pıçıldadığını gördü. Ayaqlarının ucunda yaxınlaşıb dinşədi. Bacısı deyirdi:

- Ana, giləs ağacını gecə qardaşım yatanda kəsərik, hə?..

Fikirli halda gözünü hələ də pəncərənin şüşəsindən bayıra zilləmiş anası dinmədi...

Oğlunun bu giləs ağacını atasıynan köməkləşib əkəndə necə sevindiyi Səlimənin yaxşı yadındaydı. Ağacın dibini doludurub sulayandan sonra oğlu atasından soruşmuşdu:

- Ata, demək, yazda bu giləs ağacı çiçəkləyib meyvə gətirəcək, mən də dərib yeyəcəyəm, hə?..

Atası xəlifcə qımışmışdı. Demişdi, oğlum, bizim bir müəllimimiz vardı, sən lap onun kimi düşünürsən. Elə hey hamıdan soruşardı, vətən üçün neynəmişən?.. Sən də bir ağac əkmisən, o saat ondan meyvə umursan. Ağacı əkmək hələ işin başlanğıcıdır. Əkdinmi, gərək bəri başdan onun nazını çəkə, becərə, bar verən hala gətirəsən ki, sonra ondan nəsə uma, meyvəsi haqqında düşünəsən. Pis baxarsan, barını-bəhərini yeməzsən, yaxşı baxarsan, yeyərsən! Əvvəl nəsə elə, nəsə ver ki, almağa üzün olsun. Bu, təbiətin qızıl qanunudur! Təbiətin qanunu hardasa bir balaca əyləndə, bütün nizam-tərəzi pozulur, aləm bir-birinə qarışıdır...

* * *

Rəhim bilə-bilə ki, belə bir soyuq havada, qar-boranda qul bazarında iş axtarmaq, iş tapmaq lotoreya oynamaq kimi bir şeydi, yenə orda-burda daldalanaraq günortayacan ümidlə gözlədi. Ancaq səhərdən başlayan şimal küləyi sakitləşmək əvəzinə get-gedə daha da gücləndi. Axırda qar da yağmağa başladı. Başını götürüb hərə bir tərəfə dağıldı. Şaxtanın yavaş-yavaş iliyinə işlədiyini görə Rəhim nəhayət inadından əl çəkdi. Bu çovğunun, fısırığın qabağında dayanmaq iş yox, bəlkə allahdan özünə ucuz azar-bezar axtarmaqdı...

Kirayə qaldığı evin yanındakı parkın başında avtobusdan düşdü. Yolu parkın içindən idi. Təsadüfi azıb-təzəni saymasaq burda istirahət edənlərin əksəriyyəti ətrafda yaşayan qonşu-qonumdu. Gəlib-getdikcə bu qonşu-qonumla o qədər rastlaşmışdı ki, çoxunu üzdən tanıyırdı. Onlar da Rəhimi tanıyır, ona azıb-təzən kimi yox, məhəllə adamı kimi baxırdılar. Zarafat deyil,

fasilələrlə də olsa Ağabacı arvadın evində kirayə qaldığı iki ildən artıqdı...

Ağabacı arvad ürəyiyumşaq, insafli, gözü-könlü tox, bir sözlə, yaxşı arvaddı. Evində qalmadığı günlərin pulunu Rəhimdən almır, boş qalanda evinə Rəhimdən başqa kirayənişin buraxmırdı. Əlbəttə, istəsə, buraxa bilərdi. Rəhim kimi müvəqqəti gəlmələr, ucuz ev axtaranlar Bakıda çoxdu. Sadəcə, Ağabacı arvadın üzü-gözü Rəhimə, Rəhimin də üzü-gözü ona öyrəşmişdi. Hər ikisi elə bilirdi bir-birinə yad-yalava yox, yaxın qohum-əqrəbadi. İndiki zamanda adama hər gün nə Ağabacı arvad kimi ev sahibəsi, nə də Rəhim kimi sakit, başsağlı, qanacaqlı-mərifətli, danışıqlı, yediyini-içdiyini bilən kirayənişin ürcah olmurdu...

- Ə, bir az səliqəli at də, nə qədər olmaya dövlətimizin bayrağıdı axı...

Səsə çönəndə arxada, yolqırağı işıq dirəyinin altında dayanmış köhnə, sınıq-salhaq, çirkli zibildəşyan "samosval" maşını gördü. Kabinadan başını çıxardan sürücü cındırından cin hürkən, alkaşa oxşayan tösmərək kişiyyə acıqlanırdı. Amma onun heç vecinə də deyildi. Işıq dirəklərindən açdığı üçrəngli, ay-ulduzlu bayraqları necə gəldi maşının kuzasına atırdı.

Adətən dövlət bayraqları bayram günlərində-filanda səhər tezdən küçələrdə asılır, günortadan sonra, axşama doğru yığıdırılırdı. Nə qədər fikirləşdi, bu gün hansı bayram olduğunu yadına sala bilmədi...

Hava pis olduğuna görə parkda yiyəsizlikdi. Amma Rəhim o tərəf-bu tərəfə boylanaraq baxışları ilə ətrafda kimisə axtardı. Bu vaxtları havadan asılı olmayaraq Balaqədəş parkda itlərini gəzdirərdi. Daha doğrusu, özgələrin itlərini...

Rəhim Balaqədəşi fantanın yanındakı iri şam ağacının daldasında, küləktutmazında tapdı. Təkdi. Həmişə zəncirindən yapışib hərlədiyi biri qara, o biri ala-bula, canavar kimi iri, cins itlər gözə dəymirdi. Qolları süzölmüş, rəngini çoxdan itirmiş köhnə kurtkasının boynunu qaldıraraq sağ çiyinini ağacın kələ-

kötür gövdəsinə dirəyib dayanmışdı. Damağında siqaret suyu çoxdan sovulmuş, qurumuş fantanın hovuzunda nəsə axtaran süləngi küçə itinə baxsa da fikri özündə deyildi, dağınıqdı...

Rəhim Balaqədəşlə haçansa elə bu parkda təsadüfən tanış olmuşdu. Əvvəl elə bilmişdi itlər Balaqədəşin özünüdü. Sonra öyrənmişdi ki, başqasınındı. Daha doğrusu, varlı-hallı adamlarındı. Hərəsinin də öz sahibi var. Balaqədəş həmin varlı-hallı adamların itgəzdirəniydi. Bu iş üçün it sahiblərinin hərəsindən nə az, nə çox, ayda təzə pulla düz yüz əlli manat alırdı. Bu işi Balaqədəşə tanışlarından biri tapmışdı...

Belə çıxmasın ki, Balaqədəş işsiz-gücsüzün, avaranın biridi. Yox, qətiyyənlər! Balaqədəş neçə ilin ali təhsilli tarix müəllimi idi. Di gəl bu ali təhsilli müəllimlik onu, ailəsinə adam balası kimi dolandırmırdı. Arvad-uşağının yanında üzü qara, günü, necə deyərlər, itin günüydü. Gəzdirdiyi elitar, kübar, xoşbəxt itlərin günü kimi yox ha! Onların günü bu ölkədəki insanların çoxunun günündən yaxşıydı. O itlərə göstərilən qulluğu, qayğını, yaradılan şəraiti, dəm-dəsgahı nə ali təhsilli Balaqədəş, nə də əlləri hər üzünə qızıl sayılan Rəhim kimisi heç yuxusunda da görməmişdi... Hə, Balaqədəşin gün-güzaranı itin günüydü, deyəndə, söhbətin axşamacan küçədə ac-yalavac sülənən, susuz fantanın hovuzunda nəsə axtaran, hər addımbaşı döyülüb-söyülən, kimsənin yanında qara qəpiklik hörməti olmayan küçə itlərindən getdiyini başa düşmək lazımdı...

Balaqədəş hər birində 30-35 şagirdi olan neçə sinifdə tarix dərsi deyirdi. Gənc nəsələ ölkəsinin, millətinin şanlı tarixini öyrədirdi. Bunun müqabilində ayda əlinə düz-əməlli heç yüz manat da almırdı. Amma bir iti səhər-axşam çıxarıb parkda, parkın ətrafında cəmi-cümlətani bir-iki saat gəzdirdiyinə görə ayına yüz əlli manat verirdilər. İki itə görə üç yüz manat alırdı. İtlərin yemək-içməyinə, təmizliyinə, yatıb-durmağına və s. baxanlar Balaqədəşdən də artıq aylıq alırdılar. Üstəlik itlərin hən də təzə, keyfiyyətli ət, xarici kolbasa, sosiska, daha nə bilim nə paylarından əl-qapları da vardı...

Balaqədəş gözdə-qulaqdaydı, dediyinə görə, gəzdirmək üçün daha bir it də tapsaydı, məktəbi, müəllimliyini birdəfəlik atacaqdı. Çünki it gəzdirməklə dərs demək, məktəb tutmurdu. Zənciri qolunda itlə küçədə təsadüfən müəllim yoldaşları, illah da şagirdləri ilə qarşılaşanda allahdan özünə ucuz bir ölüm arzulayırdı. Bilmirdi qaçıb başını hansı yırtıq-deşiyə soxsun...

- Salamməleyküm, nə var, nə yox, qardaş?.. - Rəhim Balaqədəşin hal-əhvalıynan maraqlandı.

Balaqədəşin kefi yoxdu, rəngi-ruhu qapqara qaralmışdı. Rəhim özlüyündə bunu havanın sərtliyi ilə əlaqələndirdi. Balaqədəş:

- Sağlığın, - deyib könülsüz əlini sıxdı.

- Nədi, balam, niyə təksən? Bəs itlərin hanı?..

- İtlərnən qurtardım... - Balaqədəş mayasız-məskənsiz xırda biznesə qurşanan, əvvəl əli bir balaca gətirsə də sonra qəfildən müflisləşən, bankrot olan adam kimi dilləndi.

- İtlərnən qurtardım? Doğrudan?.. - Rəhim inanmadı. Axı Balaqədəş itlərnən yox, məktəblə qurtarmağa hazırlayırdı.

- Doğrudan... - Balaqədəş diliynən dediyini başıynan da təsdiqlədi.

- Axı niyə?.. Nəyə görə?..

Rəhim fikirləşdi ki, yəqin Balaqədəşin işlədiyi məktəbdə yenə nəsə bir qanqaralıq baş verib. Muzdla it gəzdirməyindən məktəbdə xəbərdardılar. Fərqi yoxdu, şagirdi, müəllim yoldaşı, yoxsa valideynlərdən hansısa haçansa görüb-bilib məktəb direktoruna yerli-yataqlı, ətraflı çatdırmışdı. Direktor da həmin saat Balaqədəşi kabinetinə çağıraraq profilaktik tədbir kimi iki-likdə geniş söhbət aparmışdı. Axırda da xəbərdarlıq etmişdi ki, bu biabırçı, müəllimə yaraşmayan, təlim-tərbiyə ilə bir araya sığmayan (guya pulsuz-parasız arvad-uşaq yanında xəcil olmaq müəllimə yaraşır, təlim-tərbiyə ilə bir araya sığır) işdən əl çəksin! Yalan-gerçək söz vermişdi ki, Balaqədəşə əlavə dərs tapıb düzəldəcək... Sonra direktor istəmişdi ki, Balaqədəş də ona söz versin. Yalanmı, gerçəkmi, "baş üstə", desin. Amma

direktor nə qədər dirənmişdisə Balaqədəş “baş üstə”, deməmişdi. Ona görə ki, direktor kimi boş-boş söz verməyi, yalan danışmağı bacarmırdı. Direktor qalmışdı iki daşın arasında, matməttəl. Bilməmişdi Balaqədəşnən neyləsin? Çünki Balaqədəş hər müəllimin tayı deyildi! Çox da it gəzdirdirdi, fənnini ki yaxşı bilirdi. İşinin ustasıydı. Vicdanla dərs deyirdi... Odu ki, Balaqədəşdən istədiyini ala bilməyən direktor axırda çar-naçar ona dədəboyu verməklə kifayətlənmişdi...

- Son günlər işimə haram qatmışdım. - Balaqədəş handan-hana günahını etiraf edirmiş kimi dedi. - İtləri tək-tək yox, eyni vaxtda götürür, xəlvəti qoşalaşdırıb birlikdə gəzdirdirdim. Necə deyərlər, bir güllə ilə iki dovşan vurmaq həvəsinə düşmüşdüm. Ağlım məktəbə getmişdi. Hərdən müəllimin biri qəfil xəstələnib-eləyib gəlməyəndə, paralel siniflərdə eyni dərslər təsadüfən toqquşanda, sinfin biri boş qalmasın deyər ikisini birləşdirib bir yerdə yola veririk. Fikirləşirdim ki, itdi də, şagirddən artıq deyil ki! Demə, bəziləri üçün artıqmış. Gözü götürməyənlər bunu itlərin sahiblərinə çuğulladılar. Onlar da məni işdən qovdular. Dedilər, itimizi daha sənə etibar edə bilmərik...

- Xahiş edəydin, deyəydin, bir işdi də olub, dünya qopmayıb ki?..

- Eh, qardaş, sən onları yaxşı tanımırsan. Birləşib dövlət, xalq malını talan edəndə, çırpışdıranda dil tapıb bir-birinə güzəştə getdiklərinə baxma, şəxsi mallarına kəm baxan bizim kimilərinə heç zaman bağışlamırlar...

* * *

Rəhimin kirayə qaldığı köhnə həyət evi kənddə toyuq-cücə saxladıqları quş damından az fərqlənirdi. Dəlmə-deşiyi o qədər ki, zəif yanan qaz peçinin qızdırmağa gücü çatmırdı. Tok peçi işlətmək də Ağabacı arvad sərftə etmədi. Rəhimin verdiyi kirayəhaqqı nəydi ki, həm qazpulunu, həm işıqpulunu ödəyirdi, üstəlik Ağabacı arvad da bir şey qalaydı?..

Ağabacı arvad Rəhimin kirayələdiyi evə bitişik evdə yaşayırdı. İki evin arasında nəfəsliliyi andıran əlavə bir pəncərə

vardı ki, ev sahibəsi özü tərəfdən ona pərdə tutmuşdu. Təsədüfən Rəhim tərəfdə bir taqqıltı-filan eşidəndə pərdəni qaldırıb baxırdı ki, görsün nəmənədi, noolub, tez də salırdı. Bişirdiyi yeməkdən Rəhimə pay vermək fikrinə düşəndə, yaxud televizora baxmağa çağıranda da o pərdəni aralayır, pəncərənin şüşəsini döyürdü...

Ağabacı arvad gününün çoxunu, demək olar ki, öz xudmani mətbəxində keçirirdi...

Ağabacı arvadın bir oğlu, bir də bir qızı vardı. Bu oğul-qızın da hərəsindən neçə nəvəsi əmələ gəlmişdi. Onlar şəhərin müxtəlif səmtində, bir-birindən aralı, öz ailələri ilə yaşayırdılar. Həftədə, on gündə bir dəfə macallayıb növbə ilə arvada baş çəkirdilər. Ağabacı arvadın sovetin dövründə babat işlərdə işləmiş əri yeddi-səkkiz il bundan qabaq rəhmətə getmişdi. Qocalığa görə aldığı pensiyası, bir də Rəhimin verdiyi kirayəhaqqı arvadın gündəlik yemək-içməyinə bəs eləyirdi. Əyin-başı-zadı oğluna, xırda-para ehtiyacı da qızına baxırdı...

Oğlundan, qızından olsaydı onu çoxdan yanlarına aparardı. Ağabacı arvad özü getmirdi. Sərbəstliyə öyrəşmişdi. Yaşının bu vaxtında gəlin, yeznə nəzarəti altında yaşamaq istəmirdi. Haçansa çox dirənmişdilər, o da qızına demişdi ki, təkliyimi istəmirsənsə, oğlun qalsın özünə, dördyaşlı qız nəvəmi ver saxlayım, mənə həyan olsun. O da vermişdi. Ağabacı arvad onu çox istəyən nəvəsinə bəlkə anasından da yaxşı baxırdı. Amma bir də görmüşdü nəvəsi günü-gündən ətə-qana dolmaqdan, əmələ gəlməkdənsə geri gedir, arıqlayır, saralıb-solur. O həkim qalmamışdı aparmasın. Hərtərəfli yoxlayır, heç bir xəstəlik-filan tapmırdılar. Axırda qızçıqazı bir nəfərin məsləhəti ilə psixoloqa göstərmişdi. O da ümumi söhbətdən sonra Ağabacı arvaddan soruşmuşdu ki, uşağın tayı, yəni bacısı, qardaşı varmı? Bir-birindən uzaqdılar, yoxsa yaxındılar?.. Ağabacı arvad da demişdi ki, qızçıqazın bir qardaşı var, o da anasıynan, onlardan aralı olur, hər saat bir-birini görmürlər. Psixoloq demişdi ki, uşaqları bir-birindən nahaq ayırmısınız, qızçıqaz qardaşının

xiffətini eləyir... Ağabacı arvad birdən ayılmışdı. Körpələrin görüşəndə bir-birini necə bağrılarına basıb sevindiklərini, ayrılmaq istəmədiklərini, qardaşından ayrılandan, tək qalandan sonra qızcığazın necə bifevlədiyini gözünün qabağına gətirib gühnahını başa düşmüş, özünü min dəfə lənətləyərək uşağı anasına qaytarmışdı...

Ağabacı arvad bu həyətdə tək deyildi. Həyətin o biri tərəfində də başqa bir ailə yaşayırdı. Bir-birinin içində, hətta üstündə tikilmiş iri-iri evləri vardı. Hər şeydən göründüyü kimi, böyük ailə idi. Başçısı, ağsaqqalı qarnıyoğun, saqqallı bir hacıydı. Bir gözü həmişə Ağabacı arvadın evindəydi. Başqa bir umacağı yoxdu. Arvadın haçan öləcəyini gözləyirdi. Hər namaza duranda qonşusu üçün bir ucuz ölüm arzulayırdı. Ağabacıdan sonra oğlu, qızıynan dil tapıb evi almaq, həyat-bacanı tamam əlinə keçirtmək iştahasındaydı. Arvad hacının niyyətindən xəbərdardı. Bəri baxdığını görəndə çəkinib-eləmədən kişiye dirşəyini göstərir, boğma göndərir. Yəni öldüyüm günü görməyəcəksən, acığa səni öldürüb sonra öləcəyəm! Doğrudan da, xeyli yaşı olmasına baxmayaraq arvad hələ çox qıvrıqdı, ölmək fikri-zadı yoxdu. Ağabacı arvadın ölməyini heç Rəhim də istəmirdi. Nədən ki, ölsəydi, Rəhim onda gərək iş-güc axtarmaq əvəzinə Bakının köhnə məhəllələrini qapı-qapı gəzə, kirayə qalmaq üçün başqa bir ucuz ev soraqlayaydı. Bu da uzundərəydi. Rəhimə qətiyyəən sərf eləmirdi...

* * *

Ağabacı arvad yaxşı düşbərə bişirmişdi. Elə təzəcə ocağın üstündən düşürtmüşdü ki, bayırdakı soyuğu, qar-qiyamətı fikirləşib Rəhimə yazığı gəldi. Televizora baxmağa çağırmaq adınan ara pəncərənin şüşəsini taqqıldatdı. Rəhim gəlib yerini rahatlayan kimi qaynar düşbərədən buğlana-buğlana bir boşqab çəkdi ki, yesin, canı qızsın. Rəhim də nəm-nüm eləmədən (belə havada isti düşbərəyə nəm-nüm eləmək ağılsızlıqdı) dil-ağızla düşbərəni qaşıqladı...

Qul bazarındakı kirayənişin tanışı qaldığı evdə ev sahibəsi ilə danışıb pulunu verirdi, gündəlik yemək-içməyini də hazırlayır, bişirib-düşürdü, pal-paltarını da yuyurdu. Rəhim nə vaxtdı belə bir təkliflə Ağabacı arvada müraciət etmək istəsə də çəkinirdi. Arvadın qəlbinə toxunacağından qorxurdu. Çünki Ağabacı arvad ağayanə arvaddı. Qulluqçuluq-filan (buna başqa nə ad vermək olardı?) ona yaraşmırdı. Evini də dolanmadığına, əldən-ağıza qaldığına görə kirayə vermirdi. Qonşuluqda bir həyanı olmağını istəyirdi. Rəhimdən əvvəl evinə iki tələbə qız buraxmışdı. Bir də baxmışdı onların dalınca qapısına gündə neçə oğlan gəlir, qızları qovmuşdu. Rəhim əvvəldən ürəyinə yatmışdı. Axşamlar evə gec gəlib-eləyəndə narahat olur, öz balası kimi sorğu-suala tuturdu. Rəhim bundan incimirdi. Əksinə, arvadın bu ərkyana sorğu-sualı qəlbini rıqqətə gətirirdi...

Düşbərədən sonra onlar ana-bala kimi çay içə-içə Ağabacı arvadın nuh əyyamından qalma köhnə, ağ-qara televizorunda verilişlərə baxmağa başladılar. Arada hava məlumat bürosu rayonlardakı havanın vəziyyəti haqqında məlumatı çatdırırdı. Rəhimgil tərəfdə qar uçqunu-filan olmuş, yollar bağlanmışdı...

Rəhimin xəyalı o uzaq, doğma yerlərə uçdu. Neçə gündü yarı canı onsuz da kənddə, arvad-uşağının yanındaı. Hava məlumat bürosu narahatlığını azaltmaq əvəzinə daha da artırırdı. Rayonda havaların pisləşdiyini eşidən gündən geri qayıtmaq istəsə də cibində fərli-başlı pulu yoxdu. Tərs kimi bu dəfə gələndən iş-güc ceyran dalına çıxmışdı. Bir nəfərlə cəmi üç günlük bir iş götürüb işləmiş, pulunu yan bölmüşdülər, vəssalam!..

İşıq qəfildən göz qırpıb təzədən yandı.

- Vaxsey!.. - Arvad durub pəncərədən çölə boylandı. - Bayırdan xəbərin var? - dedi, - Əsl cəhənnəmdi. Lənətdəmələr işığı birdəfəlik keçirtməsələr yaxşıdı.

- Bakıya gəlməmişdən elə bilirdim işıq keçirtmək təkcə rayonda moddu, - Rəhim dedi.

- İndikilər mod sahib, a bala, sovetin dövründə belə şey nəəzirdi. - Arvadın sovetlə bağlı nastalji hissləri çox güclüydü.

- O vaxtlar da belə külək, qar-qiyamat olurdu?..

- Olurdu da sözdü! O küləklər indi əssə ha, uçmamış dam-daş qalmaz! Qar yağardı ey, bir metr, metra yarım, həri!..

Özəl kanalda qucağındakı harın, bəxtəvər pişiyini sığalla-yıb-tumarlayan, oxşayıb-öpən bir müğənni xanımı göstərirdilər. Dediynə görə, bu günlərdə əməlli-başlı xərc çəkərək dostlarını başına yığıb sevimli pişiyinə çal-çağırla aləm bir ad günü keçirtmişdi...

- Budey, dövran belələrinin, onların itlərinin, pişiklərinin di. - Ağabacı arvad bunu deyib sözarası ətrafını zorla qızdıran qaz peçinin yanında qıvrılaraq xorna çəkən öz pişiyinə sarı boylandı. - Bu günə qədər heç özümə bir yönü ad günü keçirtməmişəm, o da ola pişiyim...

Belə şeylər artıq Rəhimi təəccübləndirmirdi. Balaqədəşdən eşitmişdi ki, varlı-hallılar, nazir-oligarxlar, məmur-oligarxlar, prezident aparatının işçiləri saxladıqları heyvanların, məsələn, tək bir itin qida rasionuna ayda 2-3 min dollar, birdəfəlik saç düzümünə 70 manat xərcləyirlər. İtlərini 25 manatlıq şampunla çimizdirir, üstlərinə 50 manatlıq dezodorant vururlar. Caynaqlarını manikür, pedikür elətdirirlər. Onlar hətta bahalı restoranlarda öz heyvanları üçün əməlli-başlı toy çaldırır, itlərini başqalarının itləri ilə evləndirir, gəlin köçürür, cehiz verir, hədiyyələr bağışlayırdılar... Hamısı xalqdan çırpışdırdıqları pullardı, bilmirdilər hara xərcləsinlər...

Rəhimin o pişikli müğənnidən çox acığı bu şounu təşkil edənlərə, efirə verənlərə və onun gəlişini alqışlarla qarşılayan o studiyadakı tamaşaçılara tuturdu. Gündəlik şou-biznes adınan tamaşaçılara sınıran bu cür səviyyəsiz, mənasız verilişlər mədəniyyətimizə, əxlaqımıza təcavüz, terrordu. Bilərəkdənmi, bilməyərkədənmi əndirəbadi bir zövq formalaşdırır, sonra da gileylənirdilər ki, ciddi şeylərə, verilişlərə baxan yoxdu...

Rəhimin yadına bu yaxınlarda qul bazarında yaşlı bir kişi ilə cavan bir oğlanın şahidi olduğu mübahisəsi düşdü. Cavan oğlan kişini geriqalmışdıqda, muğamlardan başqa heç nəyi bə-

yənməməkdə, estrada, caz, pop, rep, nə bilim daha hansı Avropa, Qərb musiqisini başa düşməməkdə, eşidəndə ağız büzməkdə günahlandırırdu... Əslində oğlan heç özü də Qərb musiqisini düz-əməlli anlamırdı. Başqaları qulaq asır, o da başqalarına baxıb qulaq asırdı...

Kişi birdən oğlandan sorşdu:

- De görüm, sən heç ömründə tarakan, ilan-qurbağa yemisen?..

- Tarakanın, ilan-qurbağanın məsələyə nə dəxli?.. - Oğlan gözünü döydü.

- Dəxli çoxdu, sualıma cavab ver!.. - Kişi təkid etdi.

- Yeməmişəm, bundan belə də yemək fikrim yoxdu, - oğlan lovğa-lovğa dedi.

- Yaxşı, xahiş etsələr necə, yeyə bilərsənmi?..

- Gül kimi qoyun ətini qoyub tarakanı, qurbağanı niyə yeyirəm? Qurbağanı, tarakanı görəndə iyrənirəm...

- Görürsən? - Kişi güldü. - Amma avropalılar, qərblilər bahalı restoranlarında sənin iyrəndiyin o tarakan, ilan-qurbağadan hazırlanmış yeməkləri delikates, matah bir yemək kimi gözlərinə təpir, onlarla qidalanırlar...

- Bah, musiqi ayrı şeydi, tarakan, qurbağa ayrı!.. - Oğlan cığalladı.

- Ayrı şeylər olduğunu mən də bilirəm!.. - Kişi təzədən güldü. - Sözüümün canı budu ki, Qərb musiqisi bizim üçün, bir növ, delikates kimi bir şeydi, təbi çəkən yeyir. Amma muğamlar şəxsən mənimçün qoyun ətidi. Haçan versələr, gözümə təpirəm!..

Bu saat xanım müğənniyə onu alqışlamaq üçün hardan və necəsə studiyaya yığdıqları o zavallı gənclər də, ekran qarşısındakı tamaşaçılar da sevimli pişiyicən deyildilər. Belə olmasaydı, ora çıxıb bu qədər adamı barmağına dolamaz, pişiyini yox, sənətini nümayiş etdirərdi. Robot kimi niyə əl çaldıqlarını bilməyən studiyadakı o gənclərin ən böyük günahı kütlə psixologiyasına yaxşı bələd olan fırılacaqılının, şarlatanların qurduğu tələyə könüllü, öz ayaqları ilə gedib girmələrindəydi...

Arvad hirsələnib kanalı dəyişdi.

- Bilmirəm bunları televizora kim çıxardır? Nə deyən çıxardır?..

- Eh, xala, hamısı pul təli, işbazların oyunudu. - Rəhim dedi. - Gündə bir yalançı ulduz qayırır, xoruz döyüşdürən kimi qızıdırıb bir-birinin üstünə salışdırır, saçıoldusuna çıxardır, soyundurur, geyindirir, kişi müğənnilərin qulaqlarına arvad sırğaları taxdırır, maşınlarını, ev-əşiklərini, villalarını reklam elədirir, bir sözlə, mədəni şəkildə başlarına ip salıb necə, hara istəyirlər, ora da sürüyürlər, təki pul çıxsın, pul qazansınlar...

Rəhim son günlər televizorda göstərilən "maşın" şousunu, orda adının açıqlanmasını istəməyən bir şirkət rəhbərinin şounun gözəl xanım iştirakçılarından birinə "Nissan" avtomobili bağışlamasını xatırladı. Çox şübhəli, təmənnalı bir məsələydi. Rəhim yalançı səxavət kisəsinin ağzını nə məqsəd, hansı umacaqlasa gen açan o şirkət rəhbərinə inanmırdı. İnanmırdı ki, o adam hər hansı bir kasıba, əlsiz-ayaqsıza, dara düşənə də buna bənzər bir səxavət göstərə bilər. Elələri neçə dəfə Rəhimi qarısında qul kimi işlədib halal haqqını, pulunu can çəkə-çəkə, get-gələ sala-sala, şər-şıltaqla kəsə-kəsə, qırta-qırta vermişdilər. Hünəriydi haqqını tələb edəndə bir az səsini qaldırırdı. Onlar qulun səsini qaldırmasını sevmirdilər. Həmin saat əlaltılarını, qulbeçələrini çağırır, bəsdə deyincə mitilinə çırpdırır, pulunu ödəmədən bayıra atdırır, ya da sadəcə iti qovan kimi qovdururdular. Elələriynən danışmaq həmişə xatalıydı...

Ağabacı arvadın çevirdiyi təzə kanalda bir neçə yüksək çinli məmur sözü bir-birinin ağzından qapa-qapa anoloqu olmayan inkişafdan, ölkənin bütün sahələr üzrə böyük, görünməmiş nailiyyətlər qazanmasından dəm vururdu. Bütçədən təkcə hərbi sahəyə ayrılmış vəsait düşmənimiz Ermənistanın ümumi bütçəsinə bərabərdir və s.

- Toxun acdan xəbəri olmaz... - Ağabacı arvad dodağının altında öz-özünə söyləndi.

Rəhim yeniyetmə vaxtı Bakı - Tiflis magistralinin qarığında quzu otararkən gördüyü çox iri bir plakatı xatırladı. Həmin plakatda SSRİ-nin o zamankı rəhbəri Brejnevin respublikamıza gələrkən Azərbaycan haqqında dediyi, sonralar uzun müddət dildə-ağızda dolayan (xalq arasında çox vaxt istehza ilə səslənən, gültüş doğuran) məşhur bir kəlamı yazılmışdı: "Azərbaycan iri addımlarla irəlləyir!" Dələduzun biri o şüarın qarşısında Tiflisə doğru yekə bir ox işarəsi çəkmişdi. Yadındadı, onda Azərbaycanda ərzaq, xüsusən yağ qıtlığıydı. Ətraf rayonlar yağ və s. dalınca Tiflisə axışırdı...

Qərübəydi, televiziya kanallarına, iqtidaryönlü qəzetlərə görə, ölkə, xalq, necə deyərlər, süd gölündə üzürdü, hər işimiz düzəlmişdi, qalmışdı saqqal darağımız... Müxalifət qəzetləri isə həyacan təbili çalırdı ki, rüşvətxor, korrupsioner iqtidar nazirləri, məmurları xalqı çapıb talayır, ölkəni uçruma aparır. Guya neft, qaz gəlirlərinin sel-su kimi ölkəyə axdığı bir zamanda əhalinin hər birinin xarici ölkələrə, banklara 270 dollara qədər borcu vardı. Həm də bu borclar azalmaqdansa durmadan artmaqdaydı. Hökumət özü xarici banklardan yüksək faizlə pul götürdüyü, xalqına yüksək faizlə ipoteka krediti boyun olduğu halda Gürcüstana bir faizlə kredit verirdi...

Rəhim bir zaman Qarabağ uğrunda soyuq səngərlərdə erməni ilə əlbəyaxa döyüşərkən necə çaşıb qalmışdısa indi yenə eləcə çaşıb qalmışdı. Onda Rəhim və onun silah, döyüş yoldaşları Vətənə hər şeylərindən, ailələrindən, arvad-uşaqlarından, sevgi-məhəbbətlərindən, isti ev-əşiklərindən, rahatlıqlarından keçmişdilər. Doğma torpaq, haqq uğrunda vuruşurdular. Düşmənlə müqayisədə bu, böyük üstünlükdü! İnanırdıqlarına görə, başda oturanların, ölkəni idarə edənlərin də amalı, fikri-zikri onların amalı, fikri-zikri ilə eyniydi... Amma nə sirri-xudaydısa erməniyə qalib gələ bilmədiklər. Müharibəni uduzdular. Əgər məsələ, bəzilərinin iddia etdiyi kimi, doğrudan da, rusdaydı, rusun erməninin dalında durmasındaydısa, rus o vaxt heç özü bir ovuc çeçenin öhdəsindən gələ bilmirdi... Yox, de-

yəsən, məsələ daha qəlizdi. Hakimiyyətdəkilər özlərini erməni ilə səngərdə, döyüşdə hiss etmirdilər. Səngərdəkilərlə eyni nöqtəyə, eyni hədəfə vurmurdular. Ya hədəf, ya da döyüş qaydaları fərqliydi!.. Belə olmasaydı, ya yüksək vəzifə sahiblərinin özlərindən, ya da onların övladlarından heç olmasa biri Qarabağ uğrunda döyüşdə səngərdə şəhid olardı! Rəhim indi fərqi deyirdi ki, məğlubiyyətin əsas səbəbi müharibə acısını, şəhid acısını yuxarıların aşağılar kimi canı, qanı ilə yaşamamasındaydı!..

Rəhim yenə cəbhədəydi. Bu cəbhə tamamilə fərqli bir cəbhəydi! Ailəsini, arvad-uşağını dolandırmaq üçün özünü oda-közə atır, çalışıb-vuruşur, hər əzab-əziyyətə qatlaşır, ancaq yenə udurdu. Adı, gündəlik məhrumiyətlərə qalib gələ bilmirdi... Başda oturanlar yenə xalqın, Vətənin rifahını düşündüklərini, bu amal uğrunda çalışdıqlarını iddia edirdilər...

Bir azdan işıqlar birdəfəlik keçdi. Rəhim öz dəlmə-deşik, soyuq quş damına qayıtdı.

* * *

Hava işıqlaşanda oyandı. Gecə yorğandan əlavə üstünə nə qədər pal-paltar yığmışdı, lakin yenə canı qızmamış, üşümüş, donmuşdu...

Peçin içində qaz şam kimi işıldaırdı. Gecədən sönən işıq hələ yanmırdı. Axşam-tərəfi enerji şirkətinin sözcüsü televizora çıxacaq, utanmaz-utanmaz deyəcəkdi ki, qar-boran olsa da işıqla bağlı xalqın heç bir problemi yoxdu. Deyəcəkdi, düzdü, bir-iki sahədə artıq yüklənmə ilə əlaqədar müvəqqəti, yəni beş-on dəqiqə, ən pisi bir-iki saat fasilə yaranıb, lakin həmin sahələrdə əhalinin enerji təminatı tez də bərpa olunub...

Bakının müxtəlif sahələrində işıqsız qalan binəvaların hamısı elə biləcəkdi ki, o anonim bir-iki sahənin biri təsadüfən məhz onların sahəsidir, həm də bütün günü işıqsız qalmaları bədbir təsadüf, istisnadı, yoxsa şəhərin hər yerində hər şey öz qaydasındadır... Əvvəl Rəhim özü də belə düşünür, bu cür bilirdi. Bir gün qul bazarında işıqdan söz düşəndə anladı ki, enerji şirkətinin sözcüsü yalan danışır, xalqın başını aldadır. Qul baza-

rında Bakının hər tərəfindən adam vardı. Hamısı da işığın bər-bad vəziyyətindən gileyliydi..

Bayıra çıxanda hər tərəfi ağappaq gördü. Quşbaşı qar yağırı. Özünün də, Ağabacı arvadın da qapısının ağızını qardan təmizlədi...

Belə bir havada iş axtarmaq üçün qul bazarına getməyə dəyməzdi. Marşrut-filan hələ işləmirdi. Yol-riz buz bağlamışdı...

Yəqin indi kənd-kəsəkdə vəziyyət daha betərdi. Fikirləşdi ki, özünü birtəhər dəmiryol vağzalına çatdırmalıdır. Hansı olsun, Yevlaxa tərəf gedən ilk qatara minməlidir. Çətini Yevlaxa qədərdir. Ordan o yana getməyə bir şey tapardı...

Yol boyu özünü danladı ki, gərək rayonda "sobez"-in işçisi ilə kəllələşməyə, prinsipə girməyəydi. Əksinə, bu adamla birtəhər dil tapmaq, ünvanlı sosial yardım məsələsini təzədən yoluna qoymaq lazımdı. Hər nə alsın, qənimətdi, heç olmasa odun-ocağa verərdi...

Sovet dövründən qalma uşaqpullarının əvəzinə ortaya atılan, heç harda işləmədiyinə görə ailəsinə çatacaq halal haqqını, sosial təminatını, yardımını "sobezdə" tələb edəndə kinayə ilə qımışmışdılar. Nümayəndə göndərib evlərindəki əşyaları siyahılaşdırmışdılar. Rəngli televizorunu, soyuducusunu, mebelini görəndə onlara yardım düşmədiyini söyləmişdilər. Matı-qutu qurumuşdu. Bu necə əndirəbadi qanun-qaydaydı, ilahi? Kim, hansı başdanxarab qurub-qoşmuşdu? Televizorun, soyuducunun, mebelin yardımı nə dəxli vardı? Axı bunları qazanıb öz puluynan almamışdı, arvadının cehiziydi. Dədəsi evindən gətirmişdi... İkincisi də, televizor, soyuducu, mebel haçandan ailə, arvad-uşaq dolandıran olmuşdu?..

Çox çək-çevirdən, get-gəldən sonra qandırmışdılar ki, 200 manat versə, məsələni yoluna qoyarlar. Bu dəfə Rəhim rişxəndlə gülmüşdü ki, 200 manatım olsaydı, daha sizə niyə ağız açırdım?.. Demişdilər, onda bir şərtlə düzəldərik ki, alacağının iki ayı bizimdi, biz götürəcəyik. Rəhim yenə atılıb-düşmüş, ora-bura çıxacağı, şikayət edəcəyi ilə hədələmişdi. Başa

salmışdılar ki, xeyri yoxdu, havayıdan özünü yormasın. Onun hədələdiyi yuxarılara belləri bağlı olmasa, bu boyda qələti qarışdırmazlar...

Rəhim sonda ağ bayrağını qaldırmışdı. Daha doğrusu, dəsmalını çıxardıb üz-gözünün tərini silmiş, razılığını bildirmişdi. Bu haqq-hesab hər altı aydan bir təzələnməliydi. Altı ay bitsə də Rəhim ikinci dəfə haqq-hesabı təzələməyə getməmişdi, onlar da yardımı kəsmişdilər... İndi peşimandı...

Rəhim Yevlaxda qatardan düşəndən sonra yollarda neçə maşın dəyişə-dəyişə axşam qaranlıqda kəndə yetişdi...

* * *

Bacısının anasına pıçıldadığı sözlər qardaşını çox həyəcanlandırmışdı. Həmin gecə yatmamış, onları yuxuya verəndən sonra sırıqlısını geyinmiş, qulaqlı papağını başına keçirtmiş, səssizcə bayıra çıxmışdı. Baltanı, dəhrəni bərk-bərk gizlətsə də ürəyi arxayın olmamış, çöldə, artırmada qapıya qarovul çəkməyə başlamışdı. Gecənin bir vaxtı qapının ağzında büzüşərək yuxuya getmişdi...

Səlimə soyuqlar düşəndən gecələr səksəkə ilə yatırdı. Tez-tez yuxudan ayılır, uşaqlarına nəzarət edirdi. Hansı üstünü açsaydı, qaytarıb yorğanını üstünə örtür, kürəyini basdırırdı ki, səhərəcən soyuqlamasın...

Gecə ayılanda oğlunu yatağında tapmayıb bərk təəccübləndi. Yun şalını bürünüb tez bayıra çıxdı. Qapını açanda oğlunun kandarda yumaq kimi büzüşərək yatdığını gördü...

Həmin qiş giləs ağacı oğlanın fədakarlığı sayəsində qadabaladan sovuşsa da həkimlər onun özünün ayaq barmaqlarının ikisini kəsilən ağaclar kimi kəsib atmalı oldular...

MƏNİM TANIMADIĞIM MOSKVA

İlk peşimançılıq hissini təyyarə ilə uçduğuma görə keçirdim. Bakıda təyyarəyə oturdum, təxminən iki saatdan sonra şappadanxeyir Moskvada oldum. Səhvimi aeroportda yerə enən kimi başa düşdüm. Gərək Moskvaya qatarla gələydim. Keçmiş zamanlardakı kimi təkərlərin tanış taqqıltısı altında ətrafi seyr edə-edə, bu tərəflərin havasını uda-uda, vaqondakı rusların danışmalarını eşitdikcə nastalji hisslərə uya-uya, bir sözlə, bütünlüklə Rusiya əhval-ruhiyyəsində köklənə-köklənə gəlib Moskvaya çataydım. Təyyarə məsələsini qayıdanbaşa saxlayaydım...

Növbəti peşimançılıqlarım Moskvada keçirdiyim sonrakı günlərə aiddi. Özümü danlayırdım ki, gərək qohumumun sözü-nə baxa, məsləhətini eşidə, Moskvaya heç yerli-dibli gəlməyəydim. Nə vacibdi!.. Dost-tanış demiş, camaat Türkiyəyə, Amerikaya, Avropaya, nə bilim daha hara gəzməyə, istirahətə gedəndə mənim də könlümə birdən-birə Moskva düşmüşdü. Məni qınamayın, dünyanın düz vaxtı, SSRİ zamanında Moskva da daxil olmaqla Rusiyanı qarış-qarış gəzmiş, hətta bir neçə şəhərində müvqqəti yaşamış, işləmişdim də. Gözəl günlərdir. Mən onda gənc, sütül bir oğlan, həm də subaydım. Gənclik, cavanlıq hissləri, xatirələri şirin olur. Hansımız hərdən öz keçmişimizə qayıtmaq, təzədən ötən günlərin xoş xatirələri ilə yaşamaq həsrətini çəkməmişik!..

Düzdü, hamı kimi mən də qardaş Türkiyəni (o zaman qardaş, həm də böyük qardaş rusa deyirdik), Avropanı, Amerikanı görmək arzusundaydım. Amma indi yox, haçansa tamam başqa bir vaxt. Məni Türkiyə, Avropa, Amerika ilə heç bir gənclik xatirəsi bağlamırdı. Türkiyədə, Avropada, Amerikada mən gələcəyimi, indiki, hal-hazırkı ömrümün davamını yaşaya bilərdim, keçmişimi yox. Mən keçmişim, ötən günlərimçün darıxmışdım. O da Rusiya ilə bağlıydı...

Evdə sözkəsənlik xatirinə ağrı-acılarımı da bəhanə gətirmişdim. Moskvada özümü yaxşı bir həkimə də göstərərəm, demişdim. Bizim nə həkimimizdə qalıb (hamısı ələbaxan, rüşvət-xordu), nə də dava-dərmanımızda (hamısı geydirmədi), pulun da çıxır, canın da! Vallah, düz sözümdü! Biri o birinə bir şillə vurur, tutub iki-üç il damlayırlar. Başabəla həkimliyi, yaxud geydirmə dərmanları ilə milləti hər gün zəhərləyən, öldürənlərə gözün üstə qaşın var, demirlər... Vaxtilə Rusiyada bir dişimi müalicə etdirib plomb qoydurmuşdum, böyür-başındakılar çürüyüb tökülsə də həmin diş ağzımda hələ də ağappaq dururdu...

Onda Moskva SSRİ-nin, çoxmillətli bir ölkənin paytaxtı, baş şəhəriydi. Moskvada olmaq, Qızıl meydanı görmək, Lenin mavzoleyini ziyarət etmək bu məkanda yaşayan hər bir sovet adamının ən böyük arzularından biriydi. Elə indi də həmvətənlərimdən iş, dolanışıq dalınca Rusiyaya gedən az deyildi...

Moskvaya getmək fikrinə düşəndə qabaqcadan vəziyyəti öyrənmək üçün orada yaşayan yaxın qohumlardan birinə zəng vurdum. Səfərin nə dərəcədə vacib olub-olmadığı il maraqlandı. Biləndə ki, ciddi bir məqsədim-filanım yoxdu, sadəcə, gəzməyə gəlirəm, məsləhət görmədi. Dedi, Moskva artıq sənin gördüyün, tanıdığın Moskva deyil, zayı çıxıb. Kriminal bir şəhərə çevrilib. Qafqazlılara qarşı əvvəlki yaxşı münasibət dəyişib, daha dəqiqi, pisləşib. Gəlib görəcəksən, yaddaşında qoruduğun o keçmiş xoş xatirələrin üzərinə kölgə düşəcək, gəlidiyinə peşiman olacaqsan. Yaxşısı budu, gəlmə...

Qohum dönə-dönə bunu da vurğuladı ki, bax ha, ağına başqa şey gətirmə. Gəlib yerimizi dar eləməyəcəksən ki! Gəlirsən, gəl, qulluğunda durmağa həmişə hazırıq. Evimiz-eşiyimiz də ürəyimiz kimi genişdi...

Eşitdiklərimi ciddi saymadım. Axı Rusiya SSRİ-siz də nəhəng ölkəydi. Doğrudanmı, dövlətçilik ənənələri əsrlərlə ölümlən bir ölkə öz paytaxtında qayda-qanun yarada bilmirdi? İlk təəssüratı sonradan dəyişdirməyin nə qədər çətin olduğunu başa düşmürdülərmü?..

Düzü, keçmişdə də Rusiyada gəzib-dolaşan, yaşayan həmyerlilərim ruslar tərəfindən döyülüb-söyüldükləri haqqında arabir gileylənərdilər. Buna mən onda da ciddi yanaşmazdım. Deyərdim, elə Bakıda, Şəkiddə də özünü düz-əməlli apar-masanız, burnunuzu hər yerə soxsanız, sizi söyərlər də, hələ döyərlər də!.. Yalan olmasın, bütün SSRİ-ni ayaqlamışdım. Həm də təmtək. Hələ bir dəfə qarşımı kəsib soruşmamışdılar ki, kimsən, nəçisən, hardan gəlib hara gedirsən?..

Bu gün, SSRİ dağılandan sonra da Azərbaycan əvvəlki kimi rusların ən çox məskunlaşdığı, yaşadığı yeganə Qafqaz ölkəsiydi. Hamısı da öz dilində danışır, öz dilində orta, ali təhsil alırdı. Birinə də deyən yoxdu ki, niyə belə, niyə elə?.. Halbuki iki yüz il ruslar bizi əsarətdə saxlamışdılar, biz rusları yox...

Beləcə fikirləşə-fikirləşə yığışb Moskvaya uçmuşdum...

* * *

Təyyarədən düşəndə tanışlıq, ətrafdakı ab-havanı duymaq, uyğunlaşmaq məqsədi ilə aeroportda bir az gəzişmək istədim. Qəfildən cavan bir milis nəfəri ilə toqquşdum. Elə bildim təsadüfdü. Yolumu dəyişsəm də təzədən qarşımda bitdi. Salamkalamsız, saymazyana sənədlərimi tələb etdi. Hardan gəlib hara getdiyimlə maraqlandı. Əhəmiyyət vermədim. Hətta öz-özümə fikirləşdim ki, düz eləyir. Ölkəyə gəlib-gedəni yoxlayarlar də. Yoxsa bizdəki kimi? Kündəsifət gözüqıyıqlar keçmiş arşınmalçılar kimi ölkəni bürüyüb. Bilmirsən kimdilər, nəçidilər, hardan gəlirlər, satdıqları nədi, aldıqları nə?.. Özümüzünküləri küçədə alver edən görəndə polisimiz hər addımbaşı saxlayır, şərsiltaqla nəsə qopartmasa əl çəkmir, amma əcnəbilərə dəyib-dolaşmır. Görməməzliyə vurub yanlarından düz ötürlər...

Qohum yalan-gerçək üz vursa da onlara düşmədim. Mehmanxanada yer aldım. Sərbəstliyi, yalqızlığı xoşlayıram. Olub-keçənləri saf-çürük etmək, nəticə çıxartmaq üçün tək qalmağın özü də faydalıdı. Yoxsa böyük bir alimin sözü olmasın, dəli arabaçı kimi ətrafına, yan-yörənə baxmadan atını qamçılıyır,

qovur, qovursan, bir də onda ayılırsan ki, araban, yəni həyatın bomboşdu, içindəkiləri də yelə vermişən...

Mehmanxanada rahatlandıqdan sonra qohumum məni evlərinə qonaq apardı. Axşamacan yedik, içdik, ötənləri, ölüb-itənləri yada saldıq, ordan-burdan söhbətləşdik. Vaxtın necə keçdiyindən xəbər tutmadıq. Baxdıq ki, axşamdı. Qohum təzədən dirəndi ki, heç olmasa bu gecəni onlarda qalım, yenə razılaşmadım. Dedim ki, hələ Moskvadayam, çox görüşüb-söhbət-ləşəcəyik...

Qohum məni mehmanxanaya tək buraxmadı. Yol boyu məsləhətlərini verdi. Dedi, salamətı budu ki, harda olursan-ol, nə edirsən-et, qaranlıq qarışmamış mehmanxanaya qayıt. Küçədə, metroda-zadda yiyəsiz yerlərdə hərlənmə. Parka-filana ayaq basmasan daha yaxşıdı... Sanki balaca, məktəbli uşağı təlimatlandırır...

* * *

İkinci gün hara getdim, harda oldumsa qohumun sözləri qulaqlarımda səsləndi. Səksəkə ilə gəzib dolandım...

Axşamtərəfi mehmanxanaya qayıdanda yolumun üstündəki mağazadan özümə ucuzvari bir əl sumkası götürdüm. Kasadakı qızın qaytardığı pulun qalığını saymazıyana yan cibimə dürttdüm. Cavan bir oğlanın kənardan mənə nəşə xüsusi nəzər yetirdiyini ani olaraq görsəm də əhəmiyyət vermədim...

Dayanacaqda avtobus dayananda arxa qapıda qəfildən bashabas yarandı. Halbuki bayaqdan ətrafda bashabasıq adam gözə dəymirdi. Mağazada diqqətimi ötəri çəkən oğlan (keçi saqqalına oxşayan saqqalından tanıdım) məni qabaqlayıb yuxarı qalxdı. Həmin saat da geri dönüb kömək mənasında əlini mənə sarı uzatdı.

- Dayı, əlini ver qaldırım.

Təklifi qəbul edib-etməmək haqqında fikirləşməyə imkan tapmadım. Geridən itələyən cavanlar səs-küylə məni tələdirirdilər:

- Tərpən də, dayı, tez tərpən görək!..

Təntidiyimdən ayağım pilləkənə ilişdi. Az qala üzüstə yıxılacaqdım. İstər-istəməz irəli uzanmış əldən yapışdım. Arxadakılar hərəsi bir yandan məni yuxarı qaldırdılar...

Keçisaqqala təşəkkürümü bildirərək qabağa keçdim. Üst-başımı yüngülvari qaydaya saldım. İçəridə də o qədər sənişin yoxdu. Avtobus yerindən dəbərəndə keçisaqqal qəfil nəşə xatırlamış kimi sürücüdən bir dəqiqə dayanmasını xahiş edərək çıxışa doğru tələsdi. Yuxarı qalxmaqda arxadan mənə kömək edən oğlanlar da onun dalınca eyni bashabasla aşağı düşdülər. Ağılıma heç nə gətirmədən fikirləşdim ki, bu cavanlar da neynədiklərini heç özləri də bilmirlər...

Mehmanxanada siqaret almaq üçün əlimi cibimə atanda pullarımı tapmadım. Cibim boşdu. Demə, avtobusa minərkən arxa qapıda bashabas salan, guya mənə kömək edənlər cibgirlərmiş. Çox dəqiq, ustalıqla işləmişdilər. Yaxşı ki, həmin cibimdəkilər xırda-xuruş xərcliyimdi. Lap institut illərindən üstündəki pulları bir yox, bölüb bir neçə cibimə qoyardım ki, birini aparsalar, o biri qalsın. O vaxtlar Bakıda cibgirlər çoxdu. Avtobusda-zadda özünü bir balaca unuttunmu, pullarını əkişdirirdilər...

Pərt olmuşdum. Hər nəydi, o pulları lap çırta-pırta xərcləşəydim də mənə bu qədər yer etməzdi. Arada istədim qohuma zəng vurum, ordan-burdan hal-əhval tutum, başıma gələni zarafatyana ona da danışım, amma vaz keçdim. Kimsə bilməsə daha yaxşıydı. Guya belə bir şey heç olmamışdı...

Pərtliyimi aradan qaldırmaq, soyunub bir tərəfə atdığım paltar kimi fikrimdən çıxartmaq üçün hamamda yaxşıca yuyundum. Keçmiş zamanlardakı kimi özümənə götürdüyüm balaca suqızdıranı toka taxıb su qaynatdım. Çay dəmləyib içdim. Sonra gündüz aldığı qəzetləri gözdən keçirdim. Oxumaqdan bezib televizoru yandırdım. Boşuna, məqsədsiz-filansız kitab vərəqləyən kimi kanalları çevirdim. Tanış kanallarda bir az əl saxlayırdım. Bir zaman bu kanallara hər gün də olmasa tez-tez

baxardım. Fikirləşdim ki, gərək onların translyasiyasını respublikada heç dayandırmayıdılar. Yox, bir yana baxanda ədalətli qərardı. Ruslar yayıma görə nə haqq ödəyirdilər, nə də əvəzində bizim kanalın Rusiyada yayımlanmasına razı olurdular...

Əşi, bir də, məsəl var, deyir, könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək. Onsuz da indi hərə bir peyk antenası quraşdırıb, ya da kabel televiziyasına qoşulub, haçan hara, hansı kanalla istəyir, ona da baxır...

Qalxıb telefona yaxınlaşdım. Bekarçılıqdan təzədən qohuma zəng vurmaq istədim. Amma son anda yenə ağızımın yüyənini boş buraxacağımdan ehtiyatlanıb tamam yad bir Moskva nömrəsini yığdım. Məqsədsiz-filamsız, özüm də bilmədim niyə? Dəstəkdə xırıltılı kişi səsi eşidildi. Soruşdu ki, kim lazımdı? Mən də ilk ağıma gələn bir rus adını çəkdim. Guya ona zəng vurmuşdum. Xırıltılı səs onlarda belə bir adamın yaşamadığını söyləyib dəstəyi asdı. Üzrxahlığımı ağızımda qaldı. Başqa bir nömrəni yığdım. Yenə kişi səsi cavab verdi. Bu dəfə təsadüfən yalançı adla xəttin o başındakının adı eyni oldu. Əməlli-başlı çaşdım. Handan-hana özümü düzəldib məsələni birtəhər yoluna qoydum. Nəhayət, üçüncü zəngdə dəstəyi bir qadın qaldırdı. Mən axtardığımı tapmış kimi bu məlahətli səsin sahibi ilə bir az dilxoşluq etmək fikrinə düşdüm. Qadın baş qoşmadı...

Saata baxdım. Moskva vaxtı ilə doqquza işləmişdi. Demək, indi bizdə, Bakıda ona işləmişdi, bir saat fərqimiz vardı. Dünən də arvadımla elə bu vaxt danışmışdım. Yəqin bu axşam da zəngimi gözləyirdi. İşdən çıxandan sonra iki avtobus dəyişirdi. Yuxarı qalxmamış binanın altındakı mağazadan evdə çatışmayan ərzaqı götürürdü. Şam yeməyinin hazırlanması, yeyilib-yığırdırılması, arvadımın bekarlaması, sərbəstləşməsi təxminən elə bu vaxta çəkirdi...

Cib telefonumu götürüb evə zəng vurdum. Arvadımnan danışdım, uşaqların maraqlandım. Sağlıq-salamatlıqdı. Sonra ürəyim nəvəmi istədi. Qızımğilin nömrəsini yığdım. Evləri bi-

zim evdən bir az aralıydı. Həmişəki kimi dəstəyi üç yaşlı qız nəvəm götürdü. Səsimi tanıdı. O saat da dedi:

- Baba, nəyə haydadı? Mən nənəynən yanımaq istəyiyəm...

Nəvəmin "danışmaq" əvəzinə "yanımaq" deməsi bu gün mənə daha artıq ləzzət elədi. Evdə allahın verən günü neçə dəfədən özü zəng vurur, dəstəkdə nənəsinin deyil, başqasının səsinə eşidən kimi salam-kalamsız nənəsi ilə "yanımaq" istədiyini bildirirdi...

- Quzum, nənən yanımda yoxdu ey, mən uzaqda, Moskvaadayam... - dedim.

- Neyniyim, neyniyim!.. - Qızıcığazın Moskva-zad vecinə deyildi. - Mən nənəmlə yanımaq istəyiyəm...

- Nənən evdədi, quzum, özün zəng vur, nə qədər kefindi danış. İndi...

Qızıcığaz sözümü bitirməmiş əlaqəni kəsdi...

Birdən-birə ev, arvad-uşaq, nəvəm üçün yamanca darıxdım. Könlümdən quş olub uçmaq, onlara qovuşmaq keçdi...

* * *

Üçüncü günüm də dilxorçuluqla başlayıb dilxorçuluqla da bitdi. Ancaq səhər-səhər əhval-ruhiyyəm pis deyildi, həтта yaxşıydı. Doyunca yatıb dincəlmişdim. Özümü gümrah hiss edirdim. Düşüb aşağıda kofe içdim. Sonra əvvəlcədən nəzərdə tutduğum, planlaşdırdığım işlərimin dalmca yollandım.

Qəzet köşkünün yanından ötəndə qəzet almaq üçün növbəyə durdum. Növbəmin çatmasına az qalmış bir milis nəfəri yaxınlaşdı. Elə bildim o da qəzet alır. Lakin yetirəsi saymazyanə qolumdan yapışib məni kənara çəkdi.

- Cavan oğlan, imkan ver qəzetimi alım, sonra də... - desəm də qolumu buraxmadı, guya qaçırdım.

- Sənədlərini göstər!.. - Robotsayağı quru bir əda ilə tələb etdi.

Bu cür davranış mənə bərk toxundu.

- Nə var, gözüne niyə pis, ala-bula dəydim, hə? - Əsəbi halda milisdən soruşdum. - Dünənə qədər eyni ölkənin vətəndaşlarıydıq...

- Artıq-əskik danışmaq lazım deyil. - Milis nəfəri həmin-ki saymazyanılıqla dedi. - Mən iş başlayam.

- Görürəm, - kinayə ilə vurğuladım.

- Bəlkə şöbəyə gedək?.. - Dəyməduşer oğlu dayanıb məni tərs-tərs süzdü.

Gördüm bu adam zırramanın yekəsidi, baş qoşmadım...

Həmin gün ikinci dəfə metroda qatarı gözləyərkən milis tərəfindən yoxlamaya məruz qaldım. Üçüncü dəfə milis mənə axşam-tərəfi mehmanxanaya qayıdarkən yenə küçədə idi. Elə bil hərbi rejim-zaddı. Hər vəchlə əsəblərimi cilovlamağa, təmkinli olmağa çalışırdım...

Qohumun dediyinə görə, son vaxtlar milis işçiləri hələ bir az yumşalmış, mədəniləşmişdilər. Əvvəllər daha kobud, daha bədrəftardılar.

- Ən pis vəziyyət qafqazlıların alver etdikləri bazarlardadı. - Qohum dedi. - Bir də görürsən omonçular avtobusdan dəstə ilə töküldülər. Hamısının da əlində dubinka. Yetirisi qabaqlarına çıxanı sorğu-sualsız, haraları gəldi amansızlıqla dubinkalayırlar. Halbuki dədə-babadan hər bir dövlət ticarətin, təcirlərin himayədarı olub. Onlara bolluğun, əmin-amanlığın, dostluğun, qarşılıqlı anlaşmanın rəmzi kimi baxıblar...

- Omon omondu, bəs bu skinhetlər kimdi?.. - dedim. - Son dövr televizorda-zadda onların da adları çox hallanır...

- Skinhetlər qatı rus faşistləridi. Onlar da adama, bir növ, omonçular kimi, dəstə, sürü ilə hücum edirlər. Milis çox vaxt onlardan ehtiyatlanır, çəkinir. Tək olanda heç yaxınlaşmır, özlərini görməməzliyə vurub əkilirlər...

Ümumiyyətlə, rus gəncləri arasında millətçilik pis mənada geniş yayılıb. Ölkədə təxminən, 300-dən artıq ekstremist gənclər təşkilatı var. Onlardan 150-si qatı millətçidi. Hər il noyabrın 4-də Moskva da daxil olmaqla Rusiyanın ən iri şəhərlərində "Rusiya ruslar üçün!" şüarı altında "rus marşı" deyilən yürüş keçirilir. Bu aksiyalar bir qayda olaraq qeyri-rusların sö-

yülüb-döyülməsi ilə müşayət edilir. Qafqazlısansa, həmin gün onların gözüne görünməsən yaxşıdı...

- İndi necədi, bilmirəm, - dedim, - belə bir gün bir zaman almanlarda da vardı. ADR-də əsgərlikdə olanda həmin gün bizə uvalnitelni yazmır, şəhərə çıxmağa icazə vermirdilər...

- O vaxt həmin günü ruslar lənətləyirdilər, indi rusların özlərini lənətləyirlər...

- Bəs yaxşı, millətlərarası düşmənçiliyi, etnik ayrı-seçkiliyi qızıdıran bu aksiyaların keçirilməsinə hakimiyyət nümayəndələri necə münasibət bəsləyir?..

- Sözdə guya əleyhinədilər, pisləyirlər. Amma yürüşün keçirilməsinə maneçilik törətmir, istisnasız icazə verirlər. Bu da adamda onların səmimiyyətinə şübhə oyadır. Aksiyada iştirak edənlərin, rus faşistlərinin ildən-ilə artması da şübhələri təsdiqləyir...

- Xalq, qara camaat bu işə necə baxır?.. - Soruşdum.

- Xalq neynəsin? Başa düşəni düşür, düşməyəni də, xüsusən, gəncləri çaşıdırırlar. Əslində xalq ölkədəki üsul-idarədən narazıdır. Üzdənirəq siyasətçilər bu narazılığı özlərindən uzaqlaşdırmaq, xalqın qəzəbini, nifrətini başqa istiqamətə yönəltmək üçün hər cür alçaqlığa əl atırlar. Hitler də hakimiyyətə gələndə xalqı yəhudilərə qarşı qaldırmışdı. Guya alman xalqının yaxşı yaşamasına onlar mane olurdu. Bu gün rus faşistlərinin hədəfi qafqazlılar, yəhudilər, qeyri millətlərdi...

Mən küçədə skinhetlərə oxşadığım gözü-başı qaynayan, görkəmindən xuliqanlıq yağan telli-melli gədə-güdələrə rast gələndə ehtiyatlı tərpnir, onlardan uzaq qaçırdım...

Ən böyük qanqaralığımı cib telefonumun oğurlanması ilə yaşadım. Metroda, ya da avtobusda bashabasında kəmərimdən açmışdılar. Daha doğrusu, ülgüclə kəsib aparmışdılar...

Amma bütün bunlara baxmayaraq mən yenə də səfərimi yarımçıq dayandırmaq haqqında düşünmürdüm. Sanki tərs damarım tutmuşdu...

* * *

Dördüncü gün axşam-tərəfi birdən-birə kinoya getmək həvəsinə düşdüm. Kinoteatrda filmə baxmağı xoşlayırdım. Evdə, televizorda filmə baxmaqla kinoteatrda, geniş ekranda tamaşa etmək eyni şey deyil. Kinonun, teatrın da bir vaxtı vardı. Yaxşı filmə, tamaşaya bilet tapmaq çətin məsələydi. İndi Bakıdakı kino salonları tamaşaçı qıtlığı üzündən işbazlara, kommersantlara kirayəyə verilmişdi. Başqa təyinatlar üzrə fəaliyyət göstərirdi...

Mehmanxananın yaxınlığındakı kinoteatrda faşistlərin amansızlığını, müharibə zamanı yəhudilərin başına açdıqları oyunları, işgəncə və qırğınları əks etdirən bir retro-filmə baxdım. Əsərin qəhrəmanı yəhudi-musiqiçiydi. O, faşistlərin əlinə keçməmək üçün tez-tez yerini dəyişir, xeyirxah adamların evlərində gizlənir, dəfələrlə ölümə üz-üzə dayanır, dəhşətli əzab-əziyyətə məruz qalırdı...

Kinoteatrdan çıxanda artıq hava qaralmışdı. Fərqinə varmadan filmin ağır təəssüratından qurtarmaq üçün bir az küçədə gəzişmək istədim. Faşizm, doğrudan da, dəhşətli bələydi. Planetin müxtəlif guşəsində bu gün də insanlığa dişini qıcamaq-daydı. Məni ən çox təəccübləndirən rus siyasətçilərinin faşizmə meyli, rus gənclərinin onların tələsinə asanca düşmələri idi. Axı bir vaxt faşizmə qarşı mübarizədə millətləri yumruq kimi öz ətrafında birləşdirən, bu mübarizədə ən böyük qurbanlardan birini verən elə rusların özləriydi!..

Bu fikirlə bir də onda ayıldım ki, mehmanxanadan xeyli aralanmışam. Geri qayıdanda üç nəfər gəncin qərribə səslər çıxarda-çıxarda, ucadan şit-şit hırıldaya-hırıldaya arxamca düşdüyünü gördüm. Geyim-kecimləri ətrafdakılardan fərqlənirdi. Saçları da qeyri-adi qırılmışdı. Birinin başının yanları tamam dazdı, ortasında kəkilli fərə kimi kəkili vardı. Taxıl zəmisində biçilmək növbəsini gözləyən axırıncı şırımını xatırladırdı. İkincisinin əksinə, başının ortası qırılmışdı. Üçüncüsünün isə başı alabəzəkdi...

Küçədə gediş-gəliş seyrəlmişdi. Addımlarımı yeyinlədərək bu avaralardan tez aralanmağa çalışdım. Birdən qarşımda görkəmi, geyim-kecimi, hərəkətləri arxamca gələnlərə oxşayan başqa bir gənc peyda oldu. Arıq, uzun, sarımurquzun biriydi. Sir-sifəti lap uşaq sir-sifətiydi. Sırtıq baxışlarını üzümə dikib pis-pis, həyasız-həyasız irişirdi. Hər ehtimala qarşı özümü yığışdırdım.

- Nə lazımdı, cavan oğlan?.. - Təmkinlə soruşdum.

- Bilmirsən?.. - Oğlan həyasız baxışlarını üzümdən çəkmədi.

- Yox...

Bu zaman bayaqdan məni təqib edən oğlanlardan ikisi irəli keçdi. O saat başa düşdüm ki, hamısı eyni dəstədəndi.

- Nə işin var Moskvada?.. - Onlardan biri soruşdu. - Sən hələ bilmirsən ki, Moskvada qaralara yer yoxdu?..

- Yox... - Fikirləşmədən eyni cavabı verdim.

- İndi bilərsən...

Oğlan bunu deyib qəfil sinəmdən bərk itələdi. Demə, da-lımca düşənlərdən biri arxamda eşşəkbeli dayanıbmış. Müvazinətimi saxlamağa çalışsam da bacarmadım. Oğlanın üstündən aşib yumalandım. Özümü düzəldib ayağa qalxmağa cəhd etsəm də imkan vermədilər. Üçlükdə mitilimə çırpmağa başladılar. Haram gəldi, necə gəldi təpikləyir, yumruqlayırdılar. Əllərimlə birtəhər başımı, üzümü qorumağa çalışırdım. Ötüb-keçənlər bu səhnəni görsələr də üzlərini çevirib tezəcə uzaqlaşırıdılar...

Bayaq arxamda eşşəkbeli dayanan oğlan yoldaşlarının məni necə döydüklərini cib telefonu ilə çəkirdi. Girəvələyib ikiəlli onun ayaqlarından yapışdım. Dartıb üstümə yıxdım. Nə qədər çalışıb-çabalasa, çırpınsa da ayaqlarını buraxmadım. Dostlarının həmlələrindən qorunmaq üçün ondan sipər kimi istifadə edirdim...

Gözlənilmədən özünü yetirən iki nəfər ucaboy, cantaraq oğlan tərə-qapaz eləyib rusların hərəsini bir tərəfə tulladı. Uşaqlar onların daha güclü, həm də özləri demiş, qaralardan

olduqlarını görüb genidilər. Qarışıqlıqda başıma dəyən güclü zərbədən huşumu itirdim. Son anda kənardan kiminsə “milis” çığırdığını eşitdim. Ayılanda artıq xəstəxanada idim...

Milis şöbəsinde əvvəl işi tamam başqa cür qurub-qoşmağa çalışdılar. Guya hücum edən, döyən biz, azərbaycanlılar, müdafiə olunan, döyülən ruslardı. Soruşan yoxdu ki, döyülən onlardısa, bəs onda niyə aradan çıxmışdılar?..

Məni rusların cəngindən qurtaran Moskvaya beynəlxalq yarışa gələn azərbaycanlı idmançılardı. Komandanın rəhbərliyi, səfirliyin nümayəndələri işə qarışandan sonra məsələyə ciddi yanaşmağa başladılar. Üstəlik əks tərəfin, yəni rusların çəkiliş apardıqları cib telefonu dəlil-sübut kimi bizim əlimizdəydi. İdmançılar onu yerdən tapmış, elə bilmişdilər mənimdi...

Telefonu ortaya qoyandan sonra milis işçiləri onun sahibini, hadisədə iştirak edən yoldaşlarını təcili tapıb üzə çıxartdılar. Cinayət işi açdılar...

Aydın oldu ki, mənə hücum edən kiçik, müstəqil skinhet dəstəsidir. Cib telefonunda başqa çəkilişlər də vardı. Dəstə küçədə, tində-bucaqda, parkda, elektrikdə, metroda, bir sözlə, adamların az gözə dəydiyi yerlərdə, xüsusən, gecələr təklədikləri, başqa sözlə, ovladıqları qafqazlıları döymək, şil-şikəst etmək, nəfəslərini kəsməklə məşğul imiş. Bu səhnələr öz qəddarlığı, amansızlığı, vəhşiliyi ilə heç də kinoda gördüklərimdən geri qalmırdı. Fərq ondaydı ki, kinodakılar faşist jandarmı, cib telefonundakılar isə skihentlər, rus faşistləri idi...

Mən özlərini rus faşisti adlandıran bu gənclərin hardan, necə doğub-törədiklərini heç cür anlamırdım. Axı onların valideynləri, nənə-babaları faşizmin nə olduğunu hamıdan yaxşı bilirdilər. Möcüzəydi, bir zaman faşizmi yer üzündən silib atmağa çalışan bir millətin yetirmələri bu gün faşizmin bayrağını göylərə qaldırmışdılar. Qafqazlıları, o adamları ölkədən qovmağa, öldürməyə çalışırdılar ki, üstündə gəzdikləri torpaqların azadlığı uğrunda ata-babaları onların ata-babaları ilə faşizmə qarşı yumruq kimi birləşmiş, qanlarını axıtmış, canlarından

keçmişdilər. Bu gəncləri dünyaya gətirən, onlara tərbiyə verən həmin nəslin övladları deyildimi?..

* * *

Üçüncü günü vəziyyətim bəhatlaşdı. Düzdü, bədənimdəki yaralar, əziklər (qapqaraydı) hələ bərk ağrıyırdı. Ayağa qalxıb düz-əməlli hərəkətə bilmirdim. Amma huşum-başım qaydasındaydı.

Günortaya doğru dedilər ki, skinhetlərdən birinin valideyni, daha doğrusu, atası xəstəxanaya təşrif buyurub. Zərərçəkəni, məni yoluxmağa, üzrxahlığa gəlib. Xahiş edir ki, palataya keçməyə icazə verim.

Mən, əlbəttə, etirazımı bildirmədim. Hər halda, oğlu faşist olan, özünü faşist kimi aparan bir gəncin valideyni ilə görüşüb söhbətləşmək maraqlıydı. Neçə gündü məni narahat edən sualları bu adama ünvanlamaq, ondan cavab almaq istəyirdim. Oğlunun kimlərə qoşulduğundan, kimlərlə oturub-durduğundan xəbərdardımı? Faşist oğlunun atası kimi özünü necə hiss edirdi? Oğlunun hərəkətləri, taleyi haqqında nə düşünürdü? Bəlkə təsadüfən cinayət başında yaxalanmışdı deyə əlyağa düşmüşdü?..

Skinhetin atası elə mən yaşda bir rusdu. Amma məndən cantaraq, boylu-buxunluydu. Saçları gur olsa da çoxdan ağarmışdı. Əlində balaca bir zənbili də vardı. Mənimçün mer-meyvə, gümanı gələn bəzi şeylər gətirmişdi.

Çarpayıma xəcalətli adam kimi utana-utana, hürkək-hürkək yaxınlaşdı. Birdən yerində donub qaldı. Gözlərinə inanmırmış kimi diqqətlə üzümə baxaraq:

- Mamed, bu sənsən?- deyib irəli atıldı.

Mən özüm də onun vəziyyətindəydim. Sanki yuxu görürdüm. İlahi, bu ki Tolikdi! Asan olsun deyə əvvəldən o, məni Mamed, mən də onu Tolik çağırırdım. Amma axı Tolik Volqaqradda, daha doğrusu, Volqaqrad vilayətindəki Voljski şəhərində yaşayırdı. Bəs burda neyniyirdi? Doğrudanmı, məni dö-

yənlərdən biri Tolikin oğluydu? Yoxsa oğlunun tutulduğunu eşidərək təyyarə ilə uçub gəlmişdi?..

Mən Toliki axırıncı dəfə az qala iyirmi il əvvəl görmüşdüm. Həm də Voljskidə. Bizim tanışlığımız və dostluğumuz isə iyirmi ildən də əvvələ təsadüf edirdi. Bu tanışlığın qərribə tarixçəsi vardı...

Onda uşaqlıq dostum Voljskidə yaşayırdı. Mən iş-gücdən imkan tapan kimi onun yanına uçurdum. Bir dəfə qışda, təzə ilqabağı hava pis olduğuna görə təyyarəmiz Volqaqrad əvəzinə Mineralni-Vodu şəhərinə yənmişdi. Mən düz üç gün bu şəhərdə havanın düzəlməyini gözləmişdim. Təyyarəmiz üçüncü günün axşamı havaya qalxmış, gecə saat on birdə Volqaqradada olmuşdu. Voljskiyə həmişəki kimi xüsusi reyslə, rahat avtobusla getmişdim. Ora çatanda gecə saat on ikiyə qalmışdı. Mineralni-Voduda, aeroportda skamyaların üstündə eşələnə-eşələnə yatmaqdan əyin-başım yaman gündəydi. Üz-gözümü tük basmışdı... Bir sözlə, özümün özümdən zəhləm gedirdi. Gecənin yarısı, belə bir görkəmdə dostumun qapısını döymək istəməirdim. Yenə əvvəlki kimi subay, tək olsaydı dərd yarıydı. Təzə evlənmişdi, arvadının xasiyyətinə bələd deyildim. Odu ki, gecələmək üçün tanıdığım iki-üç mehmanxanaya baş çəkdim. Ancaq heç birində boş yer tapmadım.

Axırıncı mehmanxanadan naümid bayıra çıxanda qapının ağzında mənə həmin bu Tolik yanladı. İnzibatçı ilə çənə-boğazımızı eşitmişdi.

- Gecələməyə yer lazımdı? - Soruşdu.

Mən cavab verməzdən əvvəl Toliki başdan ayağa sınıyıcı nəzərlərlə süzdüm. O, ucaboy, 30-35 yaşlarında cavan, yaraşıqlı bir kişiydi... Tolikin duruşundan, baxışından, lap elə danışığından içkili olduğunu duydum. Mehmanxananın restoranında dostları ilə içmişdi. Əynində qalın, isti kürk, başında o zaman modda olan bahalı norka papaq vardı...

- Hə, - dedim.

- Dalımca gəl, mən sənə yer düzəldərəm.

Mehmanxanadan bayıra çıxdıq. Rusların xasiyyətinə bələd idim. Şəxsən onlardan heç bir pislilik görməmişdim. Odu ki, çəkinib-eləmədən Tolikin (küçədə atüstü tanış olduq) dalınca getdim...

Tolik əyləşdiyimiz taksini əvvəl evə sürdüdü. Qoltuğundakı çörəyi arvadına verdi. Mənə göstərüb dedi ki, Qafqazlı qonağıyam, qalmağa yerim yoxdu, xalasıgilə aparır. Arvadı narazılığını him-cimlə, üz-gözünü turşutmaqla bildirsə də səsinə çıxartmadı. Yolda Tolik üzrxahlıq etdi ki, ailə yataqxanasında, bir otaqda yaşayırlar, darısqallıqdı, yoxsa onu öz mənzilində qonaq saxlayardı. Ev növbəsindəydi...

Xalası yaxınlıqdakı köhnə ikimərtəbəlidə, birotalıq mənzildə tək yaşayırdı. Pensioner arvaddı. Özü mətbəxdə yatır, mənzilini mənim kimi təsadüfi gecə qonaqlarına kirayə verməklə dolanırdı. Tolik mənə bura, bir növ, xalasına kömək etmək məqsədiylə gətirmişdi. Amma gecikmişdik. Xalası təəssüflə bildirdi ki, yerlər tutulub. Geri döndük. Vaxt itirməyə dəyməzdi...

Tolik vəziyyətdən çıxmaq üçün o qədər də baş sındırmadı. Saxlatdığı növbəti taksini mikrorayona sürdüdü. Dediyyə görə, orada bacısı yaşayırdı. Şəhərdən, daha doğrusu, mərkəzdən uzaqlaşdıq.

Mən Voljskidə çox olsam da heç zaman bu tərəflərə gümzarım düşməmişdi. Dostumun evi şəhərin mərkəzindəydi.

Mikrorayondakı binaların əksəriyyəti təzə, uzun, çoxmərtəbəliydi. Taksidən Tolikin bacısıgilin yaşadığı çoxmərtəbəli binaya çatmamış, xeyli aralıda düşəsi olduq. Üzüyuxarı uzanan yol qar-buz bağlamışdı, sürüşkəndi. Sürücü üzrxahlıq etdi ki, təkərlərində sepi olmadığına görə maşını diki qalxa bilməyəcək.

Ətrafda hər tərəf ağappaq qarla örtülmüşdü. Qışın qışlığı genişlikdə, açıqlıqda daha aydın duyulurdu...

Tolik irəlində, mən isə arxada yavaş-yavaş, ehtiyatla ağızyuxarı qalxırıdım. Yaxınlıqda bir ins-cins gözə dəymirdi. Arada Tolik çönüb dedi ki, ver sumkanı götürüm, deyəsən, ağırdı.

Təşəkkürümü bildirsəm də sumkamı ona vermədim. İçində dəyişəyim, bir də dostum üçün götürdüyüm pay-prüşdü...

Gecənin bu vaxtı təmtək Tolikə qoşulduğuma görə özümü danlayırdım. Başımda cürbəcür qara-qura fikirlər dolayırdı. Birdən Tolikə sumkamda qiymətli şeylər olduğunu düşünərək mənə hücum etsəydi neyniyərdim? Gücüm gücünə çatmazdı... Hər ehtimala qarşı ondan geri qalır, hər bir hərəkətini izləyirdim...

Uzun, doqquzmərtəbəli binaya çatıb üçüncü bloka girdik. Liftlə beşinci mərtəbəyə qalxdıq. Tolikin bacısıgil burda yaşayırdı.

Zəngin düyməsini basıb xeyli gözlədik. Handan-hana qapının arxasında yüngül ayaq səsləri, hənirti eşidildi. Nəhayət, qapı aralandı. Evin kişisi trusik-maykada yuxulu gözlərini ova-ova üzrxahlıqla bizi içəri buraxdı. Tolikə məni əl üstü qısaca təqdim etdi:

- Qafqazlı qonağımdı, qalmağa yeri yoxdu.

- Keçin mətbəxə, - Tolikin kürəkəni bizə əliynən sağ tərəfi göstərüb özü sol tərəfə döndü, - paltarımı geyinib gəlirəm.

Getdiyi səmtə narazılıqla donquldanan yuxulu qadın səsi eşidildi, tez də kəsildi. Yəqin Tolikin bacısıydı. Geri qayıdan kürəkən mətbəxin qapısını basdı ki, o tərəfə səs getməsin. Qonaqpərvərliklə çay, borş qızdırdı. Tolikə telefonla arvadını arxayın saldı ki, evə qayıtmayacaq, bacısıgildə gecələyəcək...

İlk tanışlıq xatirinə ordan-burdan bir-iki kəlmə kəsdikdən sonra ev sahibi üst-başına, tüklü üzümə baxıb dedi:

- Bəlkə hamamlanasan?..

Tolikə də böyürdən kürəkənin fikrinə şərək çıxdı. Xoşməramlı diqqətə görə minnətdarlığımı bildirib hamama keçdim. İçəri girən kimi qapını arxadan bağladım. Qara-qura fikirlər hələ də məndən əl çəkmirdi. Bəlkə də hamısı üstümdəki pula görəydi. Alt paltarımdaykı cibdə gizlətməmişdim. Uzaq səfərə çıxan qafqazlının özünən az pul götürmədiyi yəqin bu iki qohuma da məlumdu. Birləşib başımı əksəytilər, yaxınlarını heç zaman heç nədən xəbər tutmazdılar. Onu bilirdilər ki, filan

vaxtı Voljskiyə, dostumun yanına getmişəm. Yəqin mənzil başına çatdığımı düşünürdülər, vəssalam...

Ev sahibi arada qapını döyüb dedi ki, güzgünün qabağından ülgücü götürüb üzünü də qırır. Buna qədər güzgünün qabağında şampunlardan istifadə edəndə ürəyimdən keçsə də ülgücə əl vurmamışdım...

Hamamdan sonra çay içib yataq otağına keçdik. Allah bilir saat neçəydi. Gecəni ikinəfərlik çarpayıda qohumların arasında yatdım. Qərarı mən vermirdim. Uzun müddət çalışdım ki, yuxulamayım. Yatsam da barı onların yuxuya getdiklərinə arxayın olandan sonra yatım...

Yadıma uşaq vaxtı baş vermiş bir əhvalat düşdü. Onda hələ rayonda, şəhər kənarında yaşayırdıq. Bir axşam şər vaxtı qonşuda səs-küy eşidib atamla onlara adladıq. Həyətdə, artırmının qabağında hardasa 15-16 yaşlarında yad bir oğlan uşağı, daha doğrusu, erməni dığası dayanmışdı. Qonşunun oğlu özünən gətirmişdi. Təxminən, yaşdaşdılar. Dediynə görə, yol azmışdı. Piyada kəndə doğru gedirmiş. Guya o tərəfdən gəlmişdi. Azərbaycanca bilmirdi. Kimliyini uşaqlara rusca birtəhər qandırmışdı. Bəhrəm uşaqların hamısından diribaşdı. Demişdi, düz getmir. Yaxşısı budu, gecəni onlarda qalsın, sabah aparıb avtovağzalda hara lazımdı, yola salar. Anası savadsız dul arvadı. Erməni adını eşidəndə daş atıb başını tutmuşdu ki, tez bunu qapıdan rədd elə. Bircə ermənimiz əskikdi. Arvadın babasını keçmişdə ermənilər öldürmüşdü...

Məktəbdə sovet tərbiyəsi alan Bəhrəm anasını inandırmağa çalışırdı ki, erməni-müsəlman davası adlandırılan o dava bizi istəməyən düşmən qüvvələrin fitvası nəticəsində baş vermiş tarixi bir səhvdi. Bu erməni dığasının o haqq-hesabda heç bir günahı yoxdu. Ona qalsa gərək əmisi oğlu Bakıda erməni qızıyan evlənməyəydi... Amma arvad heç cür ipə-sapa yatmırdı.

Atam arvadı sakitləşdirib erməni dığasını öz evimizə gətirdi. Danışdırıb öyrəndi ki, Xankəndindəndi. Yay tətiliydi. Tay-tuşlarıyan avtobusa minib şəhərimizə gəzməyə gəlmiş-

dilər. Necə olmuşdusa yoldaşlarından ayrı düşmüş, onları itirmişdi...

Biz həmin axşam oğlanı yaxşıca yedizdirib-içizdirib özümüzə yatızdırdıq. Səhəri erməni dığasının cibinə cibxerciyi də qoyub avtovağzaldan Xankəndinə yola salan (gözləsək də sonralar oğlan tərəfdən səs-soraq çıxmadı) atam danışdı ki, yazıq uşaq sübhəcən yerinin içində qovrulmuş, yatmamışdı. Atam bütün bunlara görə ermənilərin böyüklərini lənətləyirdi. Deyirdi, hələ beşikdən başlayaraq uşaqlarının qulaqlarını doldururlar ki, türklər bizim düşmənimizdi...

Mən onda bu haqda ilk dəfə eşidirdim. Bərk təəccübləndim...

Qərribədi, tarix boyu ermənilər rahat sığınacaq tapmaq, öz dövlətlərini qurmaq arzusu ilə qaraçı kimi bütün dünyanı dolaşsalar da həmişə, hər yerdə rədd edilmiş, qovulmuşdular. Yalnız dünyanın ən cəsur, cəngavər, eyni zamanda ən ürəyi-yumşaq xalqlarından sayılan türklər ermənilərə öz torpaqlarında geniş sığınacaq, dövlətlərini yaratmağa imkan vermiş, bu yaxılığın əvəzində dönə-dönə namərdliklərini görsələr də onlarla qonşuluq etməyə darılmamış, dinc-yanaşı yaşamağa razı olmuşdular. Görəsən ermənilər heç bu haqda bircə dəfə yaxşı-yaxşı düşünmüşlərmi?..

Neçə gündə düz-əməlli yuxu yatmadığıma, bərk yorulduğuma görə beləcə fikirləşə-fikirləşə qeyri-ixtiyari şirin yuxuya getdim. Ayılıanda artıq səhər açılmışdı. Böyür-başıma baxanda təkcə Toliki gördüm.

- Ev sahibləri işə getdilər, - Tolik dedi. - Mən də getməliyəm. Amma sənə görə qalmışam. İstəyirsən sən hələ yat dincəl. Nə vaxt getsən, qapını bağlayıb açarı bayırdan qapının ağzındakı şəlpənin altına qoyarsan.

- Yox, daha yatmıram, mən də gedirəm. - Toliki ləngitdiyinə görə üzrxahlıq edib tez yataqdan qalxdım.

Hərəmiş bir stəkan çay içib evdən çıxdıq. Yolda Tolik mənə işdəki telefon nömrəsini verdi. Ehtiyac duysam zəng vurmağımı tapşırırdı. Demə, Tolik şin zavodunda növbə rəisi iş-

ləyirmiş. Onun haqqındakı bədgümanlığıma görə özümü xeyli danladım...

Dostum başıma gələnləri eşidib bərk əsəbləşdi. Dedi, bəxtin gətirib ki, təsadüfən belə xeyirxah, qayğıkeş bir insana rast gəlmisən. Birlikdə Tolikin işlədiyi zavoda getdik, axtarıb onu tapdıq...

Bu təsadüfi tanışlıq əsl dostluğa çevrildi. Hər dəfə Voljskiyə gedəndə Toliklə də görüşürdüm...

SSRİ dağılandan sonra ara qarışdı. Voljskidə yaşayan dostum evini Bakıya dəyişdi. Mən bir daha Rusiyaya ayaq basmadım...

* * *

Toliklə xeyli dərhləşdik. Dostumdan sonra o da Voljskini tərk etmiş, Moskvaya köçmüşdü. Amma paytaxtda işi düz gətirməmişdi. Bərk xəstələnmiş, uzun müalicədən sonra vaxtıdan qabaq pensiyaya çıxmışdı...

Mən görəndə Tolikin bir qızı, bir oğlu vardı. Küçədə dostları ilə mənə hücum edən onun sonradan doğulan ikinci oğluydu.

Tolik oğlunun hərəkətlərinə görə xəcalət çəkirdi. Bilmirdi mənə necə üzrxahlıq etsin. Həmin gün axşam o, arvadını da götürüb ikinci dəfə xəstəxanaya gəldi. Özünən köhnə bir fotosəkil də gətirmişdi. Haçansa Voljskidə qoşa çəkdimişdik...

Xəstəxanada hamı bizdən, köhnə dostlardan danışır, baş verən hadisəyə görə təəssüflənirdilər...

* * *

Həftənin axırında xəstəxanadan çıxanda mənə qarşılaşmağa qohumumla bərabər Tolik, Tolikin oğluyun tutulan uşaqların valideynləri, bir neçə qəzet və televiziya kanalının nümayəndələri də gəlmişdilər. Hadisə gözlənilmədən Rusiyada faşizmin əleyhinə əsl təbliğat vasitəsinə çevrilmişdi. Müxbirlər elə hey məndən soruşurdular:

- Gəncləri bağışlayır, əfv edirsinizmi?..

Məndən mərhəmət, əfv uman, gözləyən ata-analara, müx-birlərə mənim də öz sualım vardı. Törədilən cinayətdə dolayısı ilə hər birinin günah payı olduğunu bildirdilərmə? O gənclər öz əməllərindən peşimandırlarmı?..

Onsuz da son söz ədalət məhkəməsinindir. Mənlik olsaydı, orada gəncləri aldadıb cinayətə sürükləyən başabələ siya-sətçilər əyləşərdilər...

QƏFƏS

Avtobus dayanan kimi düşüb hərəsi bir tərəfə dağılan sə-rnişinlər yan-yörədəki adamlara qarışaraq gözdən itdilər. Yad, özgə kimi qaynayıb-qarıxmayan Tapdıq oldu. Çamadanını götür-rüb bir qırağa çəkildi. Maraqla ətrafa tamaşa etməyə başladı...

Əyalət vağzal o qədər də böyük deyildi. Avtobuslar gə-ləndən-gələmə bir qədər canlanır, tez də suyu sovulmuş dəyir-mana döndürdü.

- Allah qoysa, hara gedəcəksiniz, ağsaqqal?.. - Tapdığı bayaqdan qaralamış taksi sürücüsü yaxınlaşdı.

Geyim-kecimi, təhər-tövrü, qərib görkəmi tükü tükdən seçən vağzal adamlarının nəzərindən yayına bilməzdi.

- Qismət olsa, Qiyaslıya gedəcəyəm, bacıoğlu. Hesabla belə bir kənd olmalıdı. Yəqin eşitmişəm... - İlahi! Bu nə demək-di? Necə yəni olmalıdı?.. Doğma yurda lap az qalmışdı. Əlini uzatsa çatardı. Amma yenə taleyin yazı-pozusuna, oyununa ürəyi qızdırdı.

- Eşitmişəm, ağsaqqal. - Sürücü nəzakətlə gülümsədi.

- Yol-yolağasına necə, bələdsənmi?..

- Beş barmağım kimi! - Xüsusi əda ilə deyən oğlan lov-ğalandı.

Müştəri kasadçılığıydı. Bir balaca zəif tərpnəsə, böyür-başda ac qurd kimi hərim-hərim hərələnən, ondan keçməyən (birinci o, irəli durmuşdu) taksi sürücüləri bir göz qırpımında kişini "qapazlayacaqdılar". Ürəklərində Allaha yalvarırdılar ki, kaş sövdaları baş tutmayaydı...

- Hə, nooldu, ağsaqqal?.. - Sürücü müsafirin duruxduğunu görüb məsələni nağdılaşıdırmağa, çürütməyə çalışdı. - Yoxsa kimisə gözləyirsiniz?..

Tapdıq:

- Yox, heç kimi gözləmirəm, - deyib çamadanını qal-dırmaq üçün əyildi. Oğlan cəld tərpnəib onu qabaqladı.

Sürücü adəti üzrə yolda dilini dinc saxlamadı:

- Bizim yerin adamına oxşamırsınız, dayı. Danışığınızı da nəşə ayrı cürdü... - Tez də fikirləşdi ki, insandı də, birdən dilavərliyi müştərisinin xoşuna gəlməz. Necə deyərlər, qaş düzəltməyi, vurub gözünü də çıxardar. Bir də, nəyinə lazımdı haralıdı, necə danışır?.. Buyruq quluydu, hara buyururdular, atını ora da çapırdı. Təki haqqını kəsməsinlər...

- Yox, lap elə bu torpaqdanam, bacıoğlu... - Tapdıq əvələri şirin, qarışıq-quruşuq ləhcə ilə cavab verdi. - Amma zamanın dalğaları məni sahillərimdən çox uzaqlara atıb...

Adi müştəriyə bənzəmirdi. Əsgərlikdən gələnə, həbsxanadan buraxılana ilişəndə yolpulunu güdmürdülər. Muştuluğu, şirinliyi artıqlaması ilə bəs eləyirdi... Birinci dəfəydi beləsiyənin rastlaşdı. Ya qismət...

Tapdıq şəhərdən çıxanda sürücüyə tapşırı ki, maşını asta sürsün. Yaddaşını sınamaq fikrindəydi. Onun hesabıyla doğma kəndi Qiyaslı xeyli aralıdaydı. Lap elə rayon mərkəzinə (artıq şəhər adlanırdı) bitişik olca da. Sürücü isə deyirdi ki, üç-dörd kilometrlik məsafə, beş-on dəqiqəlik yoldu. Texnikanın inkişafı təsəvvürləri dəyişmişdi. Haçansa bu məsafəni piyada, yaxşı halda at, eşşək, arabayla (maşın nə gəzirdi) qət edərdilər. Bağların, cəngəlliklərin ara-bərəsindən keçən dolama yollar çox beyrahatdı...

Ətrafdakı tikililərə, bağ-bağata acgözlüklə baxırdı. Körpünün qulağında maşını birdən saxlatdı. Sürücüyə nə lazım olduğunu soruşmağa imkan vermədən düşüb aşağı boylandı. Sonra:

- Bu, Kötəldimi, bacıoğlu?.. - deyə xəbər aldı.

- Qaraçavadı. - Sürücü səhvini düzəltdi. - Kötəl o biriydi, arxada qaldı...

- Doğrudan?.. - İnanmadı. Demək, o boyda çay qurumuş, sızqa bir arxa çevrilmişdi?.. - Axı gərək ki, Qaraçava böyük çaydı. Gur sulu, keçilməz... - Bunlar yaddaşında uyuyan uşaqlıq, ilk gənclik duyğuları, təəssüratlarıydı...

Qaraçavanı at, araba ilə o tərəf-bu tərəfə zorla, o da dayaz yerindən, xırdan adlayardılar. Göz yaşı tək dumduru suyu, dadlı balığı olardı. At, araba xıra girəndə deyirdin bəs şüşəni ayaqlayır. Ayna sular xırçılıtnan, çırthaçirt, şırthaçirt sınır, çiləklənirdi...

- Vallah, nə deyim, dayı. - Sürücü çiyinlərini dartdı. - Mən belə görmüşəm...

Oğlanın yaşı çatmazdı, dünənki uşaqdı. Gəl indi inandır ki, bəs Qaraçava beləydi, eləydi... Ay inandı ha! Qaraçavada Qaraçavalıq qalmışdı? Suyu lilli-palçıqlı zavallı bir arxdı. Yoxsa Kötəllə dəyişik salardı? Gör indi Kötəl nə gündə, löyündədi də! Qaraçavaya bax, Kötəlin gününü ağla! Üstündən keçib gəlib, xəbəri olmayıb!..

- Misirxan arxı da irəlidedi yəqin?.. - Tapdıq əlini qabağa uzatdı.

- Eh, Misirxan çoxdan quruyub, dayı. - Bu, lap qəsdə durmaq kimi çıxırdı. Əslində oğlanın fikri onu mənzil başına tez çatdırmaq, muştuluadan-zaddan qopartmaqdı.

- Bəs o görünən körpü nədi?.. Gərək ki, Misirxan elə oralardan (asfalt lap sonralar, tozlu-torpaqlı kənd yolunun izi-rəddiynən salınana oxşayırdı) axıb keçirdi?..

- Körpü kanalın körpüsüdür, çoxdan tikilib. Budu bax, kanal ağzı belə uzanıb gedir. - Sürücü əlini həvəssiz sağ tərəfə qovzadı.

İndi diqqət yetirdi. Halbuku nəhəng beton arx lap yaxınlıqdaydı. Limalim, lal axır, səs-küyü eşidilmirdi.

- Sonranın işidi, bizim vaxtımızda kanal-manal yoxdu. - Öz-özünən danışmış kimi o tərəf-bu tərəfə baxır, sürücünü təzədən sorğu-suala tuturdu. - Bəs bu ətrafdakı bağ-bağat hanı, bacıoğlu?..

"Bacıoğlu" bu dəfə sualı qulaqardına vurdu...

Göz işlədikcə uzanan üzümlüklər hamısı bir vaxt meşə kimi keçilməz bağ-bağatdı. Hansı meyvələr, hansı quşlar yox idi, ilahi!.. Yaz-yay aylarında bir ayrı, payızda da bir ayrı

büsat, cənnətdi başdan-başa. Necə, hansı namərd əli qiymişdi onlara?.. Yayın cırhacırında gündə neçə dəfə Misirxan arxında çimişər, çığırışa-çığırışa bir-birini suya basardılar... O hay-haray hələ də qulaqlarındaydı. Gözlərini yuman kimi hər şey bütün təffərrüatı ilə xəyalında təzədən canlanırdı...

Qayıdıb maşına əyləşdi. Neçə illərdi bu yerləri, bu yerlərlə bağlı xatirələrini ən əziz, ən qiymətli daş-qaş, gızdanc kimi yuxularında yaşadırdı. Elə yuxularına güvənərək, çətini özümü Kötələ, Qaraçavaya, Misirxana çatdırıncadı, deyirdi. Ordan o yana nədi! Soraqlamadan, xəbər almadan bağların arasınan gəzə-gəzə, quşların cəh-cəhinə qulaq asa-asa, hər ağacdən, hər budaqdan bir tam dada-dada gedib kəndimizə yetişəcəyəm. Tanış cığırlar özü aparıb ata yurduna çıxardacaq!.. Amma indi məlum olurdu ki, yanılıb. Bərk yanılıb. Hər şey tamam dəyişmiş, tanınmaz hala düşmüşdü. Heç nə ürəyini titrətmir, qanını coşdurmurdu... Eh, bir də, o boyda çaylar, arxlar qurumuş, bağlar köçmüşdü...
- Bağışlayın, dayı, bu yerlərdən haçan ayrıldınız?.. - Sürücünün qəfil sualı Tapdığı fikirlərini pərən-pərən saldı.
- Beş ilin, on ilin söhbəti deyil, bacıoğlu...
- Belə de... - Oğlanın qaşları çatıldı. - Soruşmaq ayıb olmasın, dayı, axı nə vadar etmişdi?..
- Mühəribə... Lənətə gəlmiş mühəribə... Hitler...

Tapdıq cəbhəyə gedəndə on yeddi yaşını təzəcə bitirmişdi. Amma boy-buxunlu, şaqqalıydı. Şər-şəbədə qoşmuşdular ki, atası yaşını qəsdən azaltdırıb, saxta sənəd-filan düzəltdirib. Elə həmin şər-böhtanın oduna yandı...

Döyüşlərin birində yaralamb əsir düşdü. Olmazın müsi-bətlər bahasına ölməyib qələbəni gördü. Lakin Stalinin əsirlərə vurduğu xain damğası Vətənin qapılarını üzünə bağladı. Doğmalarına həsrət qaldı...

Mühəribədən sonra Avstriyada lövbər saldı, ailə qurdu. Oğluna atasının, qızına anasının adını qoydu. Böyük, şöhrətli bir firma yaratdı...

- Qohum-əqrəbadan sağ qalanı varmı barı, dayı?.. - Sürücü allahına yalvarırdı ki, yaxın simsarı, doğması olaydı, bəbat muştuluq-zad verəydi.

- Ara açılında, münasibətlər ilinanda səfirlik vasitəsilə öyrəndim ki, bacım sağdı, durur. Ailəsi, uşaqları var...

"Baho!.. Dinmə, doşab almışam, bal çıxıb!.."

- İki il öncə bacıma viza göndərmişdim. Oğluyun Avstriyaya, yanıma gəlmişdi. Bir kisə də Vətən torpağı ərmağan gətirmişdi... O vaxtdan məktublaşırıq... - Köksünü ötürdü. - Nə-hayət, işlərimi oğluma tapşırıb doğma yurdu ziyarətə gəldim. Fikirləşdim ki, ölüm-itim yaxınlaşır. Bir də, eşitdim buralarda erməni yenə suyu bulandırır. Dedim, görüm nə məsələdi?..

- Əşi, belə də, bekara söhbətdi. Onlar bizim qabağımızda bir qələt eləyə bilməzlər!.. - Oğlan cavanlara xas bir ötkəmliklə lovğalandı.

- Təki sən deyən kimi olsun, oğlum. Amma düşməninə sayğısız yanaşmağı türkün başına həmişə bəla açıb...

- Bəs nə əcəb sizi qarşılımlar, dayı?.. - Söhbətin başqa səmtə yönəlməsi sürücüyə sərf eləmirdi. Axı bu erməni nə böyük zibildi ey! Dünənəcən...

- Xəbər eləməmişəm.

- Niyə?.. - Oğlan təəccübləndi.

- İntizarda qoymağı xoşlamıram. Onsuz da bu illər ərzində yolumu çox gözləyiblər...

Sürücü maşını magistral asfalt yolu sağdan, soldan kəsən köməkçi yolların ayrıcında, kəndin ortasında saxladı.

- Hansı tərəfə dönəcəyik, ağsaqqal?..

Nə desin?.. Yaddaşı onu aldatmırdısa Qiyaslı iki para kənddən ibarətdi. Yolun bir tərəfindəki Nurallıqol, o biri tərəfindəki Söyüdlüqol adlanırdı. Hansı sağda, hansı soldaydı, yadından çıxmışdı...

Ürəyi əsə-əsə:

- Söyüdlüqoldanam, bacıoğlu, - dedi.

Sürücü maşını sağa döndərdi.

Soraqlaya-soraqlaya ata ocağına çatdılar. Qapının ağzında maşından düşəndə həyəcandan bütün bədəni əsirdi. Uşaq kimi kövrəlmişdi.

Səs-küyə əvvəl qonşu-qonum, arvad-uşaq tökülüşdü. Sonra bir anda həyəət-baca adamlarla doldu. Bacısı oğlu qurbanlıq toğlunu darta-darta gətirib ayağının altında kəsdi. Bağda, ağacların kölgəsində uzun bir stol açdılar...

Elə hey ətrafa, həyəət-bacaya boylanır, yuxularından nəşə bir nişanə axtarır, tapmırdı. Nəinki çal-çəpərdən, ev-eşikdən belə əsər-əlamət qalmamışdı. Doğulduğu, iməklədiyi, ayaq tutub yeridiyi çiy kərpicdən tikilmiş evin yerində ağ daşdan kürsülü qoşa ev qondarılmışdı. Yola tərəf həyətin ətrafına daşdan hündür hasar çəkilmiş, ikitaylı iri, dəmir darvaza asılmışdı...

Bacısı dönə-dönə budansa da (barama qurdu saxlayırdılar) cavan pöhrələri kükrəyib iri, yaşıl çətir əmələ gətirmiş, kötüyü cadarlanmış qocaman tut ağacı ilə yaddaşını çözmək istədi.

- Atamızın öz əli ilə əkdiklərindən qalanın biri bax bu tut ağacıdır, Tapdıq...

Durub-durub birdəncə uşaq kimi həyəcanlandı.

- Başını keçi qırpan buydumu?..

- Hə, hə!.. - Bacısı qardaşının yaddaşını oyada bildiyinə sevindi. - Rəhmətlik giləs yığdığımız cəvərəni gətirib keçirdi təpəsinə ki, keçi-meçi dəyməsin, böyüsün...

- Həyətimizin harasındasa bir palıd ağacı da olmalıydı?..

- Tapdıq güclə xatırladı. - Həm də görək ki, bu tut ağacından çox böyükdü.

- Durur, o da durur. Evin arxasındadır. - Bacısı aparıb göstərdi. - Atamız çoxlu giləs ağacı əkməmişdi. Hamısı qocalıb köçdü.

- Görək ki, belə bir söz qoşmuşdular, Qiyaslı... - Tapdıq nə qədər elədi dilinin ucundakını deyə bilmədi.

- Qiyaslı, qapısı giləşli... - Bacısı dadına yetdi. - Kəndimiz giləşli idi.

- İndi azdı bəyəm?..

- Eh, qardaş, indiki cavanlar bağ-bağata, əkin-biçinə bir o qədər fikir vermirlər. Bir yana baxanda qınanılası da deyillər. Bağ-bağat, əkin-biçin kəndçini dolandırmır, xərci borcunu ödəmir. Bilmirsən günahı kimdədi...

Bacısı Tapdıqdan dörd yaş kiçikdi. Bir qardaşı, iki bacısı müharibə illərində aclıqdan tələf olmuşdu. Anası dərd-vərəmə dözməmiş, dünyasını tez dəyişmişdi. Müharibədən on il sonra da atası rəhmətə getmişdi. Bacısı bu həyəət-bacadan, ev-eşikdən hənirti üzülməsin deyə ailəsiyənən ata yurduna daşınmışdı...

* * *

Qəbristanlığı, valideynlərinin qəbirlərini ziyarətə getdilər. Yanaşı dəfn olunmuş, dəmir çəllə dövrələnmişdi.

Bacısı dillə, bəkdən ağlayıb onu da ağlatdı.

- Oğlunuz gəlib, ay ata, ay ana, niyə yatmısınız? Niyə tərpənmirsiniz?.. Eşidirsiniz, oğlunuz Tapdıq müharibədən qayıdıb...

Qohum-əqrəba onları zorla ovutdu. Tapdıq kənd mollasını çağırıb el adətincə valideynlərinin ruhuna Quran oxutdu...

Qayıdanda həyətdə böyük mağar qurulmuş, biş-düşə başlamışdılar. Bütün kənd, eşidən-bilən hamısı onun görüşünə axışdı. Yaşlılarından tək-tükü sağ qalmışdı. Qalanın da hərəsi bir cür şil-şikəstdi. Bir-birini güclə, xatirələrin hesabına amışdılar. Bəzilərinə üç-dörd yaş böyükdü. Lakin hamısından gümrah, qıvraq, cavan görünürdü. Guya qərbləkdə, qərbətdə ömrə edən, həsrət yükü çəkən bunlardı. Qayğılı, fikirliydilər. Bu qayğı, fikir-xəyal nə fikir-xəyaldı, baş tapmırdı...

- Çoban dağının yal-yamacında qoyun-quzu otardığımız günlər yadımdadı, Tapdıq?.. - Ağacına söykənib qəlyanını tütülədən İsmayıl kişi bıqaltı qımışdı. Onun da canı hələ suluydu.

- Hə, yadımdadı. - Tapdığın xəyalı bir anda o illərə uçdu.

- Gündə neçə kərə qarpişar, götürüşərdik. Bircə sənə gücüm çatmazdı. - Gülümsəyərək boynuna aldı.

- Uşaqların küyləməsi, qızışdırması ilə çomağı daldan qəfil topuğuma çalıb qaçdığını da yadımdadı mı? - Kişi bədənini əsdirə-əsdirə uğundu. - Ay dağaldın, haa...

- Bəlkə yenə güləşək, İsmayıl kişi?.. - Tapdıq zarafatla qollarını çırmadı.

- Yox, qardaş, qocalığa yorğalıq yaraşmaz. Bir də, indi mənə dov gələrsən. Maşallah, yaxşı qalmısan!..

- Nə tez gözün qırıldı, ay İsmayıl əmi?.. - Cavanlar kişiye sataşdılar. - Güvəndiyimiz dağlar, sənə də qar yağarmış!..

Birdən Dilşad arvad da böyürdən çıxdı. Tapdıqla əl tutub görüşdü. İlahi! Zaman onunla da amansız, rəhmsiz davranmışdı. Od-alov saçan gözləri çuxurunda bir cüt soyuq, boz-bulanıq şüşə kimi zorla işıldayırdı. Saralıb-solmuş, bürüşüb yumağa dönmüşdü. İnana bilmirdi ki, bu, bir zaman dərdindən dəli-divanə olduğu, Diliş çağırdığı həmin o dünya gözəlidi. Həni topuğunu döyən o uzun, gur, qara saçları?..

Çəpərə sinib səhəngi çiyindən aşırılı qızlarla Daşnovdan haçan qayıdacağını səbirsizliklə gözlədiyi sanki dünəndi...

* * *

Neçə-neçə tost deyildi, badələr dolub-boşaldı. Həmi dönə-dönə Tapdığın sağlığına içirdi. Amma o, ik-üç qurtum zorla uddu. Az qaldı ödü ağzına gəlsin. Üz-gözünü qırışdıraraq bacısı oğluna tərəf döndü.

- Bu, hara arağıdı, ə?..

- Səki hökumət arağıdı, dükandan almışam.

- Zəqqumdu ki... Canınızdan bezmisiniz-nədi?..

- Heş nə olmaz, biz öyrəncəli, dözümlü millətlik. Bir də, neyniyək? Olan budu. Mer-meyvə özünü yetirib, tezliklə özümüz ləyaxlısını çəkəcəyik...

(O biri gün hardansa təmiz tut arağı tapıb gətirdilər.)

- Hərə bir yolla dolanır də, Tapdıq əmi... - Qonşunun oğlu dedi.

- Dolansın də, ay bala. Canla zarafat olmaz axı. Belə şeylərə necə dözürsünüz?..

- Yediyimiz-içdiyimiz hamısı bu gündədi. Biri südüncə qatığın üzünü alır, o biri yağa, pendirə haram qatır... Bir sözlə, biz onların, o birilərin əclafliqlarına, yaramazlıqlarına dözüür, çörəkpulu qazanmasına şərait yaradırıq, onlar da başqa sahədə bizə güzəştə gedirlər. Lap o başda oturan hökumət adamlarından tutmuş üzü bəri, aşağılaracan bütün işlərimiz, bir növ, beləcə qarşılıqlı güzəştlər əsasında qurulub. Həmi yalnız özünü, öz cibini, öz stolunu fikirləşir. Dəymə mənə, dəyməyim sənə...

Öyrəncəliyik, desələr də, məclisin axırında hökumət arığından bir nəfərin halı qarışdı. Tapdıq peşimançılıqla əl-ayağa düşdü ki, həkim çağırmaq lazımdı. Məlum oldu ki, kənddə tibb məntəqəsi-filan yoxdu. Haçansa bir feldşer məntəqəsi varmış, indi onun da yalnız ağzıbağlı qapısının üstündə adı qalmışdı. Zəhərlənəni maşına qoyub rayon mərkəzinə qaçırdılar...

* * *

Qaranlıq qarışmış, həyət-bacadan əl-ayaq çəkilməmişdi. Hardasa orda-burda it hürür, İsaq-Musaq quşu yanıqlı-yanıqlı bir-birini haraylayırdı. Hərdən bu səslərə təkəmseyrək mal-at, qoyun-quzu, hətta toyuq-cücə səsi də qarışırdı... Bütün bunlar Tapdığın içində qəribə, anlaşılmaz hüzn yaradırdı...

Birdən həyətin ortasında sacayağı kimi qoyulmuş daşların arasından alovlanan qaza gözü sataşdı.

- Bacı, qazı niyə belə boş-boşuna yandırırırsınız?.. - Qoyun-quzunu rahatlayan bacısından soruşdu.

Təəccüb doğuran israfçılıqdı. Qonşu-qonumda hərə bir gödək, nazik dəmir trubanın ağzını döyüb yastılaraq həyətə çəkdiyi qaz şlanqına taxıb odlamışdı. Gecə-gündüz lazım oldu-olmadı məşəl kimi havayıca yanırdı...

- Noolasıdı ki, ay qardaş?.. - Bacısı dedi.

- Nətəər noolasıdı? Havayıdı?.. Bu qazı, işığı bir belə ki, siz yandırırırsınız, sonra haqqını necə çatdırıb ödəyirsiniz?..

Darvazanın ağzında, eyvanda elektrik lampalarının bütün günü boş-boşuna közərdiyini görüb elə bilmişdi söndürmək yadlarından çıxıb. Əl-ayağa düşəndə gülmüşdülər. İndi də bu qaz...

- Narahat olma, dayı, - səsə çıxan bacısı oğlu dedi, - biz belə öyrənmişik. Bir də, şotçik-zad yoxdu yaza, aylıq veririk. Bütün günü yansa da eyni ödəncdi, yanmasa da...

- Bizdə, orda bu israfçılığa dözməzlər. Axı hardasa bu qaza, işığa həsrətdilər...

- Qoy o haqda hökumət fikirləşsin...

Bacısı həm sözkəsənlik, həm də qardaşının xətri xoş olsun deyə qazın burmacını burub söndürdü...

* * *

Tək qalanda Tapdıq bacısı oğlunu sorğu-suala tutdu:

- Eşitdim ermənilər bizimkilərin hamısını Ermənistandan, dədə-baba torpaqlarından qovub çıxardılar, indi də könüllərindən Qarabağ keçir?..

- Düz eşitmisən, dayı. Havayı deməyiblər ki, arxalı köpək qurd basar. Erməniləri üstümüzə qısqırdan ruslardı. Amma özlərini elə göstərirlər ki, guya heç nədən xəbərləri yoxdu.

- Bəs başda oturanlarımız bunu başa düşmür? Niyə bu hiyləyə qarşı ağıllı bir tədbir ortaya qoymurlar?..

- Böyüklərimizin başı bir-biriynən boğuşmaqdan ayılır ki? Öz yalaqlarını, vəzifələrini, kabinetlərini bir-birindən qoruyurlar...

- Yaxşı, xalqın, camaatın bu məsələyə münasibəti necədi?..

- Xalqın biri biz, neyniyək? Xalastoy eləyib yıxıblar böyrü üstə...

- Necə yəni xalastoy eləyib yıxıblar böyrü üstə?..

- Ermənilərin böyükləri əl altından xalqı silahlandırır, hamısına ucdantutma avtomat, pulemyot paylayır. Bizim böyüklərimiz isə evlərdəki quş tüfənglərini belə yıxıblar. Əlini tər-pədənə, səsini qaldırana da ara qarışdıran, provakator, deyib başından basırlar. Sanki kordular, bütün bu oyunların mayası rus ola-ola ona yaltaqlanır, ondan nəsə umur, gözləyirlər...

- Aydındı, başda oturanlar düşməndən çox öz xalqından qorxurlar. - Tapdıq dedi. - Ən güclü, təsirli silah insanın daxili, öz-özünə olan inamıdır! Özünə inam, güvənc Vətənin dar gü-

nündə ilk növbədə başçıda, sərkərdədə olmalıdı. Gərək ki, Napoleon deyib, başçısı şir olan qoyun sürüsü başçısı qoyun olan şir sürüsündən güclüdü. O, fransızların ağır günündə hakimiyyətə gələrək bunu şəxsi nümunəsi ilə sübuta da yetirdi!..

* * *

Tapdıq ilk gündəncə səhər yuxudan duran kimi beli, balta-dəhrəni götürüb bağda səliqə-sahman yaratmağa girişdi. Çalçəpərə əl gəzdirir, əlaq-ulağı təmizləyir, ağacları sulayır, qurumuş budaqlarını budayır, diblərini belləyir, bar gətirib ağırlıqdan əyilən qənədinə-quyruğuna dirək verirdi...

Bacısı, bacısı oğlu mane olmaq istəsə də onunla bacarmırdı. Üç-dörd gündə həyəət-baca görkəmini əməlli-başlı dəyişdi. Necə deyərlər, gələnin üzünə güldü...

Gündəlik Tapdığa baş çəkən kəndçiləri onu hər dəfə həyəət-bacada çalışan görüb təəccüblənirdilər.

- Əşi, sən bura işləməyə gəlmisən?.. - deyirdilər. - Özüünü niyə həlak edirsən?..

Tapdıq gülə-gülə cavab verirdi ki, ən gözəl istirahət həyəət-bacada işləməkdə...

Bir dəfə yaxşı çıxıb-çıxmayacağını fikirləşmədən hər gün başına yığışan cavanlardan soruşdu:

- Siz gündəlik mənə görə bura yığırsınız, yoxsa bekarçılıq-filandı, iş-gücünüz yoxdu?..

- Narahatçılığın nə sarıdandı, Tapdıq əmi?.. - Fikrindən nə keçdiyini başa düşmədilər.

- O sarıdandı ki, mənə görə işinizi-gücünüzü unudarsınız, sonra sizi incidərlər.

- Əşi, kimdi bizi itirib-axtaran? Kefimizin ağasıyıq.

- Nətəər kefinizin ağasısınız, ə?.. - Məəttəl qaldı. - Bəs dolanışığınız hardandı?..

- Bizdə işləyən yox, işləməyən dişləyir, Tapdıq əmi. - Zarafata saldılar.

- Ə, bala, dolanmaq ayrıdı, dişləmək ayrı. Axı qazancınız nədəndi? Çapoolçuluqla məşğulsunuz?..

- Əşi, yox, çapoolçuluq əlimizdən gəlməz. Xaltura, xırda-xuruş alver-gilverlə birtəhər başımızı gırləyirik...

Bu "birtəhər" Tapdığa heç cür çatmadı. Əvvəllər arvadlı-kişili səhərdən axşamacan kolxozda çalışıb-vuruşardılar. Dolanışqları ordan çıxardı. İndi bunlar quru bəylər kimi əlləri ciblərində gəzirdilər...

* * *

Adət üzrə qohum oldu-olmadı hamı növbə ilə Tapdığı evinə qonaq çağırırdı. Bütün kəndi gəzib dolanmışdı. Hər şeyə göz qoyur, fikir verirdi. Qəribəliklər çoxdu. Məsələn, yetən iyirmi-otuz sot torpağı çəpərləyib həyatına qatmışdı. Onu əkib-becərmək isə qulağına girmirdi. Mal-atı, qoyun-quzunu uşaq-muşağın, dirriyi, qalan işləri arvadların öhdəsinə buraxmışdılar...

- Bu qədər torpağı niyə çəpərləmişiniz?.. - Kəndçilərinin fikrini öyrənmək istədi.

- İmkan var, çəpərləmişik də, nə ziyanı?.. - Təəccübləndilər. - Bu gün-sabah uşaqlarımız böyüyəcək...

- Axı becərmir, istifadə etmirsiniz. Beş-altı dəngüldüngül meyvə ağacı əkmisiniz, qalanı fıızılıqdı...

- Kimin nə borcuna, özümüz bilərik!.. - Ötkəmliklə güldülər.

- Yaşadığım şəhərdə, evimin qabağında balaca bir torpaq sahəm var. - Tapdıq özünü misal gətirdi. - Bircə fəsil gül-çiçək əkib onu yaşıllaşdırmasam, alıb başqasına verərlər...

- Sonra da deyirlər, orda demokratiyadı... - Atmaca atdılar.

- Demokratiya bacardıqca çox torpaq qamarlamaqdı? Sən ağa, mən ağa, inəkləri bəs kim sağa? Bəs ölkəni kim yedirdib-ıçırtməlidi?..

- Yedirdib-ıçırtmək dövlətin, hökumətin işidi...

- Eh, yaman da yedirdib-ıçırdır. - Başqa biri istehza ilə ağzını əydi. - Adam balası kimi yedirdib-ıçırtsəydi, cavanlarımız it unu kimi çörək dalınca ursetdən belə dağılmazdı...

Doğrudan da, hansı ailəni dindirirdisə, bir-iki kişisi Rusiyada, Ukraynada, Türkiyədə, İranda, nə bilim, daha hardaydı...

- Fərli yedirdib-ıçırtmır, dərdinə-oduna yanmır deyə öz-başına buraxıb də. - Bacısı oğlu məsələyə öz bildiyi kimi aydınlıq gətirdi. - Deyir, qoy neynir, harda, nətəər dolanır dolansın, təkə mənə dəyib-dolaşmasın...

Tapdıq görürdü ki, qonşu-qonum nə qədər olmaya yavaş-yavaş ondan utanıb-çəkini. Səhər açılan kimi həyət-bacadakı işığı söndürür, qazı əvvəlki tək havayı yandırmırdılar. Kənd bir-birinə dəymişdi. Evlərdə yalnız onun söz-söhbəti gəzib-dolaşırdı. Kankan tapdırıb kəndin neçə məhəlləsində unudularaq batmış köhnə, dədə-baba kəhrizlərinin gözünü öz xərciynən açıdırandan sonra onun hörmət-izzəti daha da çoxaldı...

Kəndçiləri indi ona tamam başqa gözlə, ümidlə baxır, gənəşik yeri kimi yaxınlaşırdılar. Bu isti münasibəti görə Tapdıq özü də günü-gündən ruhlanır, daha artıq həvəsə dolurdu. Halbuki kənd-kəsək əvvəl ona bir elə də yapışmırdı...

* * *

Tapdığı bir zaman oxuduğu məktəbə də qonaq çağırıldı. Köhnə məktəb binasının uçuq-söküyünü nə qədər yamayıb abı-raqa salsalar da ümumi vəziyyəti acınacaqlı, ağırlı gündəydi.

- Elm, təhsil ölkədə kimsənin qulağına girmir. - Direktor yana-yana gileyləndi. - Bu boyda kəndin Nuh əyyamından qalma bir uçuq-sökük məktəbi, amma üç təzə məscidi var...

- Qoy olsun, - Tapdıq dedi, - müsəlmana məscid də lazımdı. Bir şərtlə ki, xurafat, cəhalət yuvasına deyil, qaranlıqda yol göstərən mayaka çevrilsin...

- Hacılarımız, mollalarımız müəllimimizdən, həkimimizdən çoxdu. - Direktor davam etdi. - Elə bil özgələrin sözüynən oturub-durmaq, kənardan idarə olunmaq millətin alınına yazılıb. Başqasının yaxşı cəhətlərini özümüzdə uyğunlaşdırmaq, özəlləşdirməkdənsə özümüzü başqasına oxşatmağa, özəlləşməyə daha artıq meylliyik. Bir zaman bolşeviklərə uyduq, onlar bir kilsə

uçurdanda, bir keşiş damlayanda biz on məscid dağıtdıq, on beş molla Sibirə sürdük. Hicabı, çadranı tamam atdıq. İndi təzədən vurhəşir məscid tikir, həccə gedir, saqqal buraxır, hıca-ba, çadraya bürünürük. Müəllimlərimiz də az qalıb molla kimi danışınlar...

- Kor-koranəlik, kütləvilik millətə sürü psixologiyasından başqa heç nə verə bilməz. - Tapdıq məktəb direktorunun şəxsində həmfikir tapdığına sevindi. - Mənəvi zənginlik, yüksəliş elmdən, təhsildən keçir. Bayaqdan dinimizin siyasiləşməsindən narahatıdıq, indi onu həm də asan qazanc vasitəsinə, gəlir mənbəyinə çevirməyə çalışırlar...

- Məscidlərimiz, pirlərimiz allaha rüşvət yuvalarıdır. Mollalarımızın nəzir qutularından, qətl günü çıxardıqları şəbihdən yığdıqları pulların üstündə necə boğuşduqlarını görsəniz iyranərsiniz. Hələ mən həcc ziyarətini təşkil edənlərin hansı oyunlardan çıxdıqlarından danışmıram. Amma ötən il, - direktor sanki birdən xatırladı, - Şeyximiz qətl günü Bakıdakı məsciddə talasimiyalı xəstələrə yardım məqsədi ilə şəxsən qan verib, müsəlmanları baş yarmaq, zəncir vurmaq əvəzinə bu cür savab işlərə qoşulmağa çağırıb...

- Müdrik adam çaşqınlıq yaradan, birliyə xələl gətirən keçmiş dava-dalaşı, qardaş qırğını təzədən qabartmaq əvəzinə ört-basdıra çalışar. Qəzəbinə, kininə xalqın, millətinin həqiqi düşməni hədəf seçər...

- Bir-birinin bənsinə haram pullarla aparıb günahlarını müqəddəs şəhərlərə tökən, oranı gözdən salanların, buna şərait yaradanların qarşısı necəsə alınmalıdı. - Direktor dedi. - Qayıdan ağzı köpüklənə-köpüklənə şeytani necə daşlamasından danışır, şeytan içində ola-ola. Zəvvar günahlarını bəri başdan savab işlərlə burada yumalı, ziyarət üçün qabaqcadan mənəvi haqq qazanmalıdı...

- Müqəddəs ziyarətgahlarımızı kütlə yığnağına deyil, müsəlman dünyasının ümumi bəlalərini, dərd-sərini araşdıran, əlac göstərənlərin həmrəylik mərkəzlərinə çevirmək, guya düş-

mənə qarşı yönəlmiş, əslində özünə, öz xalqına ziyan vuran kor-koranə fitvaları, terror aktlarını pisləmək lazımdı. - Tapdıq dedi. - Ağılı başında olan heç bir halda evində dava-dalaş salmaz. Məncə, nə qədər qədim-qaim olur-olsun, bir adət-ənənə və sair torpağımızın bütövlüyünü, əmin-amanlığını, sülhü qorumağa, saxlamağa qadir deyilsə, onun haqqında ciddi düşü-nüb-daşınmaq lazımdı. Deməli, kimə, nəyəsə qulluq edir, başaldatmadı...

Gör-götür dünyasıdı, hərdən ermənilərdən, üzdənirəq düşmənlərimizdən də nəsə öyrənməliyik. Potensial imkanlarımız onlarınkindən qat-qat üstündü. Ərazimiz, sayımız, dünyanın hər yerində oturmuş xalqımız, var-dövlətimiz, hər tində bir dingahımız... Sadəcə, bütün bunları yumruq kimi dünyaca birləşdirən, milliləşdirən nəsə bir sehrli söz, ideya tapılmalıdı...

Tapdıq məktəbdən sonra məscidlərə baş çəkdi. Axund və mollaların ağzını aradı. Gözləmədiyi halda onları məktəbin abadlaşdırılmasına, tibb məntəqəsinin bərpasına yardım etməyə razı sala bildi. Onlar bu işlərin xeyirxah əməllər sırasından olduğunu anlasalar da gözlərinin qabağında elə bil görmürdülər. Tapdıq yada saldı, göstərdi. Məqamında təşəbbüskara hər zaman, hər yerdə ehtiyac olub...

* * *

Tapdığıın soracağını eşidib görüşünə gələn rayon qəzetinin müxbirini onun uşaqlığı, gəncliyi, cəbhədə düşməne qarşı necə vuruşması, hansı şəraitdə əsir düşməsi, bir sözlə, hər şey maraqlandırır. Hətta əsir düşməkdənsə özünü niyə öldürməməsi də...

Tapdıq axırıncı suala acı bir təbəssümlə cavab verdi:

- Yaşımın bu çağında gənc Tapdığıın babalını yuya bilmərəm. Çünki o an nə düşündüyünü dəqiq xatırlamıram, unutmuşam. Gör aradan nə qədər sellər-sular axıb! Yadımdadı ki, yaralıydım. Döyüş sürsatımız qurtarmışdı. Düşməni bizi özümü-zünkülərdən kömək gözlədiyimiz bir zamanda qəfil yaxaladı...

- Faşistlərin əsirlər arasından seçdikləri könüllülərdən Sovetlərə qarşı legioner döyüşçülər hazırladıqlarını yəqin bilirsiniz? Sizə də belə bir təklif olunmuşdumu?..

- Olunmuşdu. Mən razılaşmamışdım.

- Niyə?.. - Müxbir təəccübləndi.

- Füzulinin "Leyli və Məcnun"unda belə bir məqam var. Nofəl Leylinin atasına qarşı vuruşur ki, qızı alıb Məcnuna versin. Bir də baxır ki, Məcnun Leylinin atası tərəfində qılınc çalır. Səbəbini xəbər alanda deyir ki, istəyirəm qələbə yarım tərəfində olsun. SSRİ hər nəydi, mənim Vətənim idi. Mən Vətənimə qarşı vuruşa bilməzdim...

* * *

Tapdığı təbiətin səxavətlə bəxş etdiyi təbii sərvətlər bolluğunda millətinin kasıb yaşaması, həyat səviyyəsinin Qərbdəkindən qat-qat aşağı olması çox düşündürürdü. Bəzilərinin dediyi kimi, səbəb doğrudanmı dindəydi? Axı ümumilikdə bütün İslam dünyası geri qalmışdı. Əgər bu din iddia edildiyi kimi səmavi dinlərin ən təkmiyyədisə ona tapınanlar niyə ucdantutma zəlil gündəydilər? Bir vaxt İslam dünyasını göylərə qaldıran elə bu din deyildimi? Yoxsa o artıq öz mütərəqqi missiyasını başa vurmuşdu? Yerində saya-saya, təkrarlaya-təkrarlaya buxova çevrilmişdi? Bəlkə günah hamısı dini öz çirkin əməllərinin girovuna çevirən sonrakı İslam, mühafizəkar dövlət başçılarındaydı? Bu cür onlara daha sərfəliydi?..

Sönük, maraqsız, naümid həyat sürən adamlar ətrafda baş verənlərə təəccüblü dərəcədə laqeyd, biganəydi. Hamı yaxasını çətinlikdən kənara çəkirdi. Cürət edib çiyinini çətinliyin altına verənə mane olan arxasınca gedəndən, dayaq durandan çox idi. Asana suyulu, meyilli olduqlarından gurultuya, yalana tez aldandırdılar. Bu biganəlik, sönüklük eyni zamanda yatmış vulkanı andırırdı. Ümumi çatışmazlıqlar girdabında boğulan, çabalayan, stress keçirən adamlar heç nədən (normal baxış bucağından adi, əhəmiyyətsiz, ötürülməsi, həlli mümkün olan) qəfil partlayır, ağıla sığmayan dəhşətli hadisələr, qətlər törət-

məklə boşalır, sakitləşirdilər. Tapdıq bunda keçmiş quruluşu da günahlandırır. Bütün problemləri öhdəsinə götürən, boynuna çəkən, adamları, bir növ, buyruq quluna çevirən quruluş, sistem birdən-birə çökmüş, dağılmışdı. Yeni təcrübə, mərkəzləşdirilmiş idarə sistemi isə hələ yox idi. Kor-koranə, əl havasına hərəkət edən yuxarılar da, aşağılar da gözləmə mövqeyindəydilər. Əlahəzrət zamandan başqa...

Tamam başqa bir mühitdə yetkinləşən, işgüzarlığı ilə seçilən, əlinə fürsət düşmüşkən xalqına daha artıq xeyir vermək həvəsi ilə alışıb-yanan Tapdıq gözləmədiyi halda hökumət adamları ilə kəllə-kəlləyə gəldi...

Darvazanın ağzından keçən kənd yoluna başdansıvdu döşənmiş asfalt sökülüb-dağılmışdı. Üstündən çınqıl yaysalar da hər dəfə maşın keçəndə ərşə dirənən toz dumanı həyəət-bacaya çökür, adamın nəfəsini kəsirdi...

Tapdıq doğma kəndində bir asfalt zavodu tikdirmək fikrinə düşmüşdü. Həm bekar cavanları işə qoşar, həm də yol-rizi abıra mindirərdi...

Bunu eşidəndə bacısının şadlığından çiçəyi çırtladı.

- El-obanın dadına yetmək savabdı, qardaş, - dedi, - Allah qoysa, yavaş-yavaş özün kök salarsan, soora da arvad-uşağını dartıb gətirərsən...

- Hara? Bura?..

Sualın ahəngi bacısını heç açmadı.

- Nədi, yoxsa uşaqlar bizim yerimizi-yurdumuzu bəyənilib gəlməzlər?..

- Nə deyim, vallah... - Tapdıq çiyinini çəkdi.

- Qardaş, belə bərəkətli torpaq dünyanın harasında var?..

- Bacısı neçə gündü beynini doldurmağa girəvə axtarırdı. - Altı da qızıldı, üstü də...

- Onu bilirəm...

- Bəs nəyi bilmirsən?.. - Bacısı onu divara qışnadı. - Haçanacan qürbət çörəyi yeyəcəksən?..

- Görək də, allah bilən məsləhətədi... - Tapdıq üzünü göyə tutub əllərini açdı.

Bacısı ikiəlli dizlərinə vurub yanib-yaxıldı.

- Neyniyim, oğlun evləninib, qızın köçüb, tale yazanın qələmi sınısın! Yeddi-səkkiz il əvvəl tapışsaydıq, özgəsini alınca oğluma sənin qızını alardım, hamısı öz-özünə düzələrdi...

- Nətəər düzələrdi, ay bacı?.. - Tapdıq gülümsədi.

Qızı hələ on beş, ya on altı yaşındaykən xam xəyala düşmüşdü. Gözdə-qulaqdaydı, qızını ərə verməyə halal süd əmmiş Azərbaycanlı oğlan axtarırdı. Fikrini arvadına bildirəndə, tək elə bir cavan tapılsın, bir-birini bəyəninib sevsinlər, demişdi...

- Qız gələndən sonra o qərib yerdə duruşmu gətirəcəkdin? Balayın dalınca böyürə-böyürə yortacaqdın...

* * *

İcra hakimiyyətində onu əvvəl hörmət-izzətlə qarşılayıb bəhbəhlə dinlədilər. Sonra nədənsə ağızlarını sürüdülər. Balaca bir məsələni (Tapdığa görə) ötür-ötürə saldılar. Nəhayət, uzun çək-çevirdən sonra hər şeyi tamam-dəsgah razılaşırdılar.

İcra başçısı yük altından qurtarmış kimi dərindən köksünü ötürdü.

- Hə, ay eloğlu, sənin də işini belə yoluna qoyduq. - Nəşə çox minnətli alındı.

- Sağ olun, minnətdaram. - Tapdıq üstünü vurmadi. - Xalqımın, el-obamın yolunda hər əziyyətə qatlaşmağa hazırım.

Kreslosunda yayxanan icra başçısı eyhamından əl çəkmədi.

- Ancaq bir məsələ hələ də üstüörtülü qalmaqdadı... - Fırfıra kimi çuxurunda sakit dayanmayan, hər dəqiqə bir rəngə çalan xırdaca gözləri nədənsə nigaran, narahatdı.

- O nə məsələdi?.. - Tapdığın qaşları çatıldı.

- Qorxuram deyəm, xətrinə dəyə. - İcra başçısı dedi. - Allah bizim işbazlara versin, belə şeyləri göydə oxuyurlar. İza-hata-filana ehtiyac qalmır...

- Fikrinizi açıq deyən, canım. - Tapdığın səbri tükəndi.

- Bilmirəm o tərəflərdə necədi, amma bizdə eşidərsən, bir şirinlik, şapka məsələsi də var, axı...

- Şirinlik şirinlikdi, bəs şapka nədi?.. - Tapdıq gözünü döydü.

- Əşi, əhəmiyyətsiz bir şeydi. Belə deyək də, razılıq verdik, zavodunu tikdin, sağlığına qismət. Yaxşı, balam, bəs burda bizim xeyrimiz noolacaq?.. - Arsız-arsız hırıldadı. - Aldım qoz, satdım qoz?..

- Sizin, yəni kimin?.. - Tapdığa yenə çatmadı.

İcra başçısının nə demək istədiyini anlayanda doğrudan-doğruya havalandı. Uzaq bir əhvalatı xatırladı.

Uşaq vaxtı quş saxlamaq həvəsinə düşən oğlu böyük bir qəfəs düzəltirmiş, zootaxozindən bir neçə bülbül almışdı. Əvvəl onlara yaxşı qulluq etsə də tezliklə həvəsi tamam sönmüşdü. Yeməyini verəndə suyunu vaxtılı-vaxtında vermir, suyunu verəndə yeməyini unudurdu. Məcbur olub arada özü əl yetirirdi...

İşiyən əlaqədar başqa şəhərə səfərə getmişdi. Qayıdanda gördü ki, quşlardan biri qəfəsdə gəbərüb. Qalanı da yaman gündə, ac-susuz, zir-zibilin içindədi...

- Bu nə biabırılıqdı, oğlum?.. - Tez oğlunu çağırdı.

- Burda nə var ki, ata? Başım dərslərə qarışıb, quşlara baxmaq yaddan çıxıb, vəssalam... - Oğlu utanıb-qızarmadan özünə haqq qazandırdı.

- Sağ qalan bülbülləri elə bu saat zootaxozaya qaytarmaq lazımdı!.. - Tapdıq əməlli-başlı əsəbləşdi.

- Qoy qalsın də, ata... - Oğlu mızıldandı.

- Olmaz! - Tapdıq qətiyyətlə bildirdi. - Boynuna çəkdiyi işin məsuliyyətini dərk etməyən adama dilsiz-ağızsız canlıların taleyini tapşırmaq günahdı...

- Eh, yaman da bülbüldülər! - Oğlu bəhanə gətirdi. - Nə bir yönnü cəhcəh vururlar, nə də yumurtlayırlar... Amma qonşununku...

- Oğlum, yadında saxla, hər hansı bir işə girişəndə səfasını görmək istəyirsənsə, vicdanla səfasını çəkməlisən. - Tapdıq ciyərpərasına öyüd-nəsihət verdi...

Oğlu uşaqdı, çox şeyi ağılı kəsmirdi. Bəs bunlar?.. Milləti nəhəng bir qəfəsə doldurub, məsuliyyətini də boyunlarına çəkmişdilər. Di gəl...

- Cənab icra başçısı, - Tapdıq dedi, - uzun illər qürbətdə hey eşidirdim ki, SSRİ-də adamların gün-güzaranı pisdi. Ölkə kasıbdı. Öz-özümədən soruşurdum, niyə? Axı bu nəhəng, ucsuz-bucaqsız ölkə müharibədən qalib çıxıb. Torpağının altı da qızıldı, üstü də...

Elə bilirdim müstəqillikdən sonra vəziyyət düzələcək. Nə vaxtdı burdayam. Yaxşılığa doğru ciddi dəyişiklik nəzərə çarpmır. Əksinə, olan-qalanı da dağıtmaqla məşğulsunuz. Demə, bu ölkənin qədərbilən, işbacaran yiyəsi, sahibi çatmır...

Zilə qalxdığını görüb Tapdığın keçmişini tərs şapalaq kimi sifətinə çırpdılar. "Hələ sevin ki, sən kimi keçmiş qaranlıq bir adama ürək qızdırırıq..."

* * *

Bacısı içəri girəndə Tapdığın fikirli-fikirli çamadanını yıxdığını görüb təəccübləndi.

- Xeyirdimi, hara yığırsan, ay qardaş?..

- Bakıya gedirəm...

- Yoxsa çətinə düşəndə bizim cavanlar ursetə qaçan kimi sən də şələ-şəlpəni yığıb gəldiyin yerə, qürbətə qaçırsan?..

Tapdıq İcra Hakimiyyətində başçı ilə bozalaşdığını axşam bacısıgilə danışmışdı.

- Yox, bacı, mən sən düşündüyün qədər də asan, tez təslim olan adamlardan deyiləm. - Tapdıq bacısının sözündən incimədi. - Bütün gecəni yatmayıb fikirləşmiş, götür-qoy etmişəm. Qərara almışam ki, bir Bakıya da baş vurum. İstəyirəm görün orda, Bakıda nə düşünürlər? Axı havayı deməyiblər, dəvədən böyük fil də var. Yox, əgər balıq başdan iylənibsə, vay bu millətin halına!..

QAÇHAQAÇDA

Dəhşətli dağıntı və yanğın törədən qrad raketləri, top mərmiləri əvvəl kəndin baş tərəfindəki bağa, o ətrafdakı həyət-bacalara, evlərin üstünə düşməyə başladı. Sonra hökumət idarəsini, çaxır zavodunu viran qoydu. Toz dumanı ərsə dirəndi...

Kəndin ara-bərəsində, yol-rizdə camaat qarışqa kimi qaynaşırdı. Özgə vaxt bir-birini itirib-axtarmayan, adını anmayanlar belə İsaq-Musaq quşuna dönmüşdülər. Havalı kimi ora-bura qaçır, səs-səsə verib haraylaşırdılar...

Qaçhaqaç, köçhaköçdü. Kim necə bacarır, əlinə nə keçir, nəyə gücü çatırdısa götürüb kənddən tez çıxmağa çalışırdı. Hamı kəndin ayağındakı qəbristanlığa sarı, ordan da quru çay yatağı ilə yaxınlıqdan keçən magistral yola axışırdı. Düşmənlər əks tərəfdən irəlləyirdi. Artıq tankların da səsi eşidilməkdəydi...

Kənd neçə gündü onsuz da yır-yığışlıq, hazır vəziyyətdə, ayaqdaydı. Dünənə qədər erməni saya salmayıb özünü tox tutan da çoxdu. Belələrinə təzə formalaşan nizami ordu arxayın salmışdı. Yetirişi, bir növ, əliyalın, amma qeyrətlə silahlanmış kənd fəallarını tərksilah edib buraxmışdılar ki, dünənə görə sağ olun, daha vətənin namusunu biz özümüz qoruyacağıq...

Həftəsində arvadların simsiz teleqrafı duy vurmuşdu ki, kənd para saatlığa da olsa ermənilərin ixtiyarına veriləcək. Şə-təl çaxır zavodunda, qeyri-obyektlərdə qaynatdıqları hoqqaları ört-basdır etmək istəyən kənd, rayon böyükələrindən, yağ yeyib yaxada gəzənlərdən keçməliydi...

Qərribə, görünüb-eşidilməmiş hadisələrlə zəngin bir dövr-dü. SSRİ-nin çökməsi ilə, bir növ, göydəndüşmə bir müstəqillik qazanılmışdı. Eyforiyaya qapılan siyasi qüvvələr vəziyyəti lazımınca dərk etməyə, qiymətləndirməyə hazır deyildilər. Birləşmək, girəvədən ağılla bəhrələnmək əvəzinə, kütləni də öz məkirli oyunlarına qoşaraq hakimiyyət, stol davasına qalxmışdılar. Əqidə və vicdanlarını o dərəcədə itirmişdilər ki, rəqib-

lərini sıradan çıxartmaq üçün ayrı-ayrı kəndləri, rayonları belə düşməyə verməkdən çəkinmirdilər. Düşünürdülər ki, sonra hamısını geri qaytaracaqlar. Müharibə qanunlarına əməl edilməyən, cavabdehi, günahkarı vaxtında və yerində cəzalandırılmayan ölkədə adamlar qorxu, səksəkə içində yaşayırdılar. Hər eşitdiklərinə inanırdılar da, inanmırdılar da...

Kəndin özümüzkülər tərəfindən erməniyə satılmasına inanmayanlardan biri də Tağıydı. Ancaq inanmaya-inanmaya arvadının sözüynən dünəndən traktorunu da sazlamış, qoşqusunu da qoşmuşdu...

Boy-buxundan yarımayan Tağı qorxu-hürkü bilmirdi. Yolu tutduğuna, tez tərənəmədiyinə görə içi dolu minik maşınlarından ünvanına səslənən uzun-uzadı siqnallar, bağırtilar, hədələr də vecinə deyildi. Yol-rizdə yiyəsiz arvad-uşağı, əlsiz-ayaqsız qocaları, şil-şikəstləri görən kimi traktorunu saxlayırdı. Tez aşağıdakılar aşağıdan, yuxarıdakılar, traktorun qoşqusundakılar da yuxarıdan minməyə köməklik göstərirdilər...

- Səni min budaq olasan, ay Tağı!..

- Yaxşılığını heç zaman unutmarıq, qardaş!..

Qədirbilən kəndçilərinin alqışları onu daha da ruhlandırır.

- İki gündü ləliyəm ki, Tağı, traktorunu sazla, lafetini də qoş, qaçhaqaç düşər, ayın-oyun cəhənnəm, ara yerdə qonşu-qonum ayaq altında itər. - Tağının özünə yaraşmayan ətli-əndamlı (neçə adamın yerini tutmuşdu) arvadı axır dözməyib fitildədi. Dolayısı ilə yada saldı ki, bütün bu xeyirxahlığın mayası, səbəbkarı odu, alqışlarından ona da pay düşür...

Alqışçılar da xəsislik etmədilər:

- Allah səni ona, onu da sənə çox görməsin!.. - deyib dilənçi payı kimi bir alqış da onun ələyinə tulladılar...

- Ana, mən düşürəm!.. - İki daşın arasında Tağının oğlu Orxanın tırı tutdu. - Atama denən, traktoru saxlasın... - Bayaqdan arabir nəm-nüm eləsə, mızıldansa da səsinə çıxartmırdı.

- Nə oldu, ay bala, niyə düşürsən?.. - Böyür-başdakılar soruşdular.

- Çubuşum qalıb. - Anasının üzünə baxaraq ağlamsındı.

- A bala, bir çubuşdan ötrü özünü oda atacaqsan? - Anası ovundurmağa çalışdı. - Qalıb qalıb də, canın sağ olsun. Əmin oğluna xəbər edərək, birini də göndərər.

Bakıdakı əmisi oğlunun bağışladığı qıvrım tüklü, pələş qulaqlı (yalan olmasın, özündən böyükdü), kotul quyruqlu Çubuş itdən çox pişiyə taydı. Amma fəhmlı, ağıllı itdi. Orxana tez isnişmiş, o da mehrini heyvana salmışdı. Orxanın xəbəri yoxdu ki, kənddən çıxanda atası haraylaya-haraylaya həyəət-bacanı dörd dolanmış, küçüyü tapmamışdı. Bilirdi ki, yadına düşəndə oğlu kürlüyünü edəcək...

- Mən öz küçüyümü istəyirəm... - Üzünü anasının qoluna, kürəyinə sürtərək qılıqlanan Orxan lap gerçəkledi.

- Camaatı bizə güldürmə, ağrın alım... - Anası hələlik yasalayırdı.

Uzaqlaşdıqca kənddə baş verənləri ayırd etmək çətinləşirdi. Torpağın bağırını söküb-dağıdan raketlər, mərmilər daha partlamasa da od tutan ev-eşik orda-burda yanır, tüstülənirdi. Atışma səslərini isə traktorun tiriltisi əks qüvvə ilə qovub geri qaytarırdı...

Kənddən xeyli aralanmışdılar ki, bir dəstə arvad-uşaq traktora tərəf qaçdı. Tağı əliynən onları tələsdirdi. Yetirişi bağlamalarını traktorun üstünə tozalayaraq yuxarı dırmaşdılar. Hər gələnlə yer bir adam qədər daralırdı. Dinməz-söyləməz tər-pəşə-tərpəşə, qurcalana-qurcalana daha artıq sıxlaşırdılar. Özgə vaxt bu qədər adamı belə bir qoşquya pərçimləmək müşkül məsələydi...

Qəbristanlaığın yanından ötəndə dodaqları öz-özünə, pıçiltıyan tərənən ağsaqqallar, ağbirçəklər ölümlərin ruhuna salavat çevirməyi də unutmadılar. Amma bu, salavatdan çox dirilərlərin ölümlər qarşısında günahlarını özünəməxsus şəkildə yuma, təmizləmə cəhdinə, üzlərə çəkilən üzqaralığına oxşayırdı...

Traktor daşlı-çınqıllı çaylağı xırıltıyan yara-yara torpaq yola çıxdı. Tiriltisini aralıdan eşitsələr də əllərində bağlamaları,

düyünçə-müyünçələri nə Səməd kişi, nə də arvad-uşağı ayaq saxlayıb geri döndü. Bərabərləşəndə Tağının baxışları Səməd kişinin məzlum, mağmın baxışlarıynan toqquşdu. Ürəyi tab gəirmədi, əyləci basdı.

- Ə, sür ayna, erməni onlara toxunmaz!.. - Kimdisə Taının eşidib-əşitmədiyinin fərqinə varmadı.

- Yazıqdı, dəymə... - Başqa biri havadarlıqla ona gözünü ağartdı. - Kəndin adınadı...

Səməd kişinin arvadı erməni qızıydı. İyirmi ildən çoxdu ona arvadlıq edirdi. Deyilənə görə, dinini-imanını da dəyişmişdi. Səməd kişiye iki oğlan, bir qız doğmuşdu. Qızı qonşu kənddə ərdəydi. Hazırda nədənsə oğlanlarından biri, balacası yanında idi. Böyük evlənməli oğlandı. Əsgərliyini sovet orduunda başa vurub qayıdanda artıq ara qarışmışdı. Azərbaycanlıları dədə-baba torpaqlarından, Ermənistandan didərgin salan erməniyə qana batmış dişlərini Qarabağa qıcamışdılar. Mühaibə başlayanda hamı kimi irəli dursa da yaddaşlarda göyərən "oğul dayısına güllə atmaz" kalamına söykənərək ürək qızdırıb ona nə silah, nə də kəndin müdafiəsini etibar etmişdilər. Sıpartməyi qopardan dayısı (dünyanın düz vaxtı onlara tez-tez gələrdi) düşmən tərəfdə bizə qarşı vuruşurdu...

Dəliqanlılar neçə dəfə Səmədgilə hücum çəkmiş, söyüb-söylənərək dirənmişdilər ki, arvadını qovsun. Guya bütün bələarın səbəbkarı oydu. Guya erməni qızına evlənməsəydi, ara qarışmaz, torpaqlarımız tutulmaz, adamlarımız isti yurd-yuvalarından didərgin düşməzdi...

Axı Səməd başıdaşlı o vaxt hardan biləydi ki, haçansa erməni gor qonşusuna naxələf çıxacaq?.. Bəlkə sabah rusla da (qeyri millətə evlənən azdımı?) aramız dəydi. Camaat neçə il bir yastığa baş qoyduğu, oğul-uşaq böyütdüyü arvadını boşalıydı? Oyun-oyuncaqdı?..

Qızan, ağılını itirən beyinlər heç nə eşitmək istəmirdi. Ağılı başındakılar da qəzəblənmiş çoxluğa, qaragüruha qarşı durmaqdan ehtiyatlandırdılar...

Düşmən adamın üstünə ya zəiflədiyini, ya da özünü unudaraq fil qulağında yatdığını görəndə ayaq alır. Məğlubiyyətin əsl səbəbini axtarib tapmaq, nəticələrini aradan qaldırmaqdan əhəmiyyətsiz, ikinci, üçüncü dərəcəli məsələlərlə fikri yayındırmaq, adamları çaşdırmaq, qüvvələri parçalamaq düşmən dəyirmanına su axıtmaq, təxribatdı. Səməd kişiye görə, bütün umu-küsülər, incikliklər kənara qoyulmalı, düşməne qarşı mübarizədə özünün də gözləmədiyi arvadı erməni olanların qohumluq əlaqələrindən istifadə edilməli idi. Amma məsələni ağızına almağa, ortaya atmağa qorxurdu. Qaş düzəltdiyi yerdə vurub gözünü də çıxardardı...

Səməd kişi istər-istəməz özünün də, ailəsinin də taleyini hadisələrin axarına buraxmışdı. Arvad-uşağı gündə bir fitnəyə uyan dəliqanlıların gözünü yağır etməmək, hissələrini qıcıqlandırmamaq üçün hər saat kənd arasına çıxmır, hədə-qorxuya, təhqirlərə birtəhər dözüür, ev-eşiklərindən, yurd-yuvalarından ayrılmayı, perik düşməyi ağıllarına da gətirmirdilər...

Kənddə Səməd kişidən başqa da arvadı erməni olan vardı. Birinin əri sürücüydü. Hadisələr başlayanda qəza törədib tutulmuşdu. Arvadı gözümçixdiyə dözməmiş, uşağını da qoltuğuna vurub Krasnodardakı valideynlərinin yanına pənah aparılmışdı. Başqa biri Bakıya köçmüş, arvadının milliyətini, adını-familiyasını dəyişdirərək təzə sənəd-filan düzəltdirmişdi...

Tağı traktorun qoşqusunu göstərərək Səmədgilə tərəf uca dan nəşə qışqırdı. Tırıltıdan heç nə eşidilməsə də əlinin hərəkətindən nə demək istədiyi anlaşılırdı.

Səməd kişinin balaca gədəsi başını qaldırıb hürkək-hürkək bir atasına, bir traktorun içindəki adamlara sarı boylandı (gözlərini elə bərəltmişdilər ki, elə bil onları birinci dəfəydi görürdülər), sonra ehtiyatla irəli yeridi. Erməni anası da arxasınca. Uşaq hoppanıb qoşqunun qırağından sallaşdı. Sınıf yoldaşı Orxan köməyə tələssə də onu qaldırmağa gücü çatmadı. İndicə qahmarçılıq edən adam onu kənara itələyib özü əl uzatdı. Anası aşağıdan hıqqıltıynan güc verdi...

Səməd çiyində köhnə brezent heybə hələ də dayandığı yerdən tərpnədən onlara baxırdı.

Birdən Nazan arvad ilan çalmış kimi bağırdı:

- Dayanın!.. - Gözləri vəhşi heyvan gözləri kimi alışıb yanırıdı. - Qoymaram erməni haxçığı, erməni törəməsi bu traktora minə!..

- Ay arvad, otu yerində... - Yanındakı böyrünü nə qədər basdalasa da sakitləşmədi. Əksinə, daha da qızıqıb qorlandı.

- Yox, mən erməniyə bir traktorda gedə bilmərəm!. - Nazan arvadın ermənidən yana ürəyi dağılıdı. Ermənilər qızını Xocalıda uşaqlı-böyükü evə doldurub yandırmış, oğlunu döyüş bölgəsində vəhşiliklə qətlə yetirmişdilər...

- Ə, düz deyir də, - kimsə dil atdı, ocağa neft atan kimi, - ev-eşiyimizi topa tutub dağıdan, bizi yerimizdən-yurdumuzdan didərgin salan erməni, hələ ona ürəyimiz də yanır. Erməni elə bir zəhərli toxumdu ki, getdiyimiz yeri də zəhərləyəcək...

Səməd kişi bir həmləyə traktordan sallaşa qalan oğlunu yerə saldı...

Elə bu hayda yolla onlara tərəf yumalana-yumalana nəse bir qaraltının yaxınlaşdığını gördülər.

- Çubuş!.. - İtini birinci Orxan özü tanıdı.

Çığır-bağır, hay-harayla traktoru saxladınca yerindən tərpnəni xeyli aralandı. Dayananda ləhləyə-ləhləyə qaçan Çubuş da dayandı. Ancaq traktora sarı getməkdənsə Səməd kişigilə yanaşdı. Oğlunun şalvarına sırmanmağa, böyür-başında atılıb-düşməyə başladı. Yəqin Orxana oxşadırdı...

Traktordakılar Çubuşu tutub gətirmək üçün gimrik uşaq-lardan birini aşağı düşürtdülər. İt quyruğunu qısaraq məzəli şəkilə ağzı geri götürüldü. Uşaq dayanan kimi o da dayanıb gözlədi. Dəbərən kimi başını qovzayıb arxasına baxa-baxa təzədən tozanaqladı. Sanki könlünə oynamaq, məzələnmək düşmüşdü. Tutduruq verməyəcəyini anlayıb uşağı çağırırdılar. Çubuş Orxanı da eşitmədi...

* * *

Kənd əhli dəstə-dəstə, topa-topa magistral yolun qırağında sıralanmış çinarların kölgəsinə tökülmüşdü. Yaxınlıqda fəntan vuran artezianın göz yaşı kimi dumduru cuyu adamı gəndən çağırırdı. Tağı göz gəzdirib traktorunu kölgəsi boş olan çinarlardan birinin altında saxladı. Düşən özünü arxa verdi. Soyuq artezian suyundan üz-gözünə vurub sərinlədi. Sonra əllərini qaşlarının üstündə günlükləyib tüstüləyən kəndə tərəf boyladılar. Bağ-bağatdan, bağ-bağatın qoynunda qızaran, ağaran, gün işığında bərq vuran taxtapuşlardan başqa heç nə görünmür, səs-səmir eşidilmirdi...

Arvadlar çinarın kölgəsinə paltar-palaz, şəlpə-şülpə saldılar, döşəkçədən-zaddan döşədilər. Artezian suyundan içən uşaqlar aclıqdan çıxıbmış kimi arasına şor doldurulmuş lavaş dürməyinə döləcildilər. O tərəfdə haray-həşirlə bir-birini qovan, oynayan uşaqların Araz aşuqlarından, Kür topuqlarından. Nə danışsalar, hara tərpnəsələr, neynəsələr də qaşlarının düyünü açılmayan kişilər üzü kəndə doğru ayaq üstə qalmışdılar...

Bir azdan Səməd kişigil də göründü. Əl-ətəyi yanıb qaralanmış, quruyub keçəlləmiş, kəndçilərinin kölgəliyini bəyənmədikləri aralıdakı tək çinarın altında yerləşdilər. Ancaq Çubuş gözə dəymədi...

Səməd kişi qəsdən, bilə-bilə köcünü kəndçilərindən aralı saldı. Böyük oğlundan yana bərk narahatdı. Qaçhaqaçda hara yoxa çıxmışdı, bilmirdi. Qorxurdu kəndçiləri ondan oğlunu xəbər alalar, deməyə söz tapmaya. Onsuz da əskisi tüstülüydü. Axmağın, ağzıgöyçəyin biri o saat ağına-bozuna baxmadan şayə buraxacaqdı ki, oğlu dayısı tərəfə adlayıb. Ara qarışacaq, məzhəb itəcəkdi. Səməd kişini, ailəsini dara çəkəcəkdilər. Belə bir vaxtda əlini ürəyinin üstünə qoyub oğluna zəmin dura bilməzdi. Cavan, beyni qandı. Dayısı tərəfdən gizli, şirnikləndirici çağırışlar alar, lap elə acığa düşər, pisikib ermənilərə qoşulardı. Şər deməsən xeyir gəlməz, əgər oğlu, doğrudan da, ermənilər tərəfə keçmişdisə (necə keçir keçsin), vay Səməd kişinin, ailəsinin halına! Görək ölüsünü qoyub dirisini ağlayaydı...

Səməd kişi kəndçilərindən nə qədər qıraq qaçsa da oğlu su istəyəndə qabı götürüb arteziana getməli oldu. Suyun üstü adamlarla doluydu. Kişilər bir nəfəri bərk sorğu-suala tutmuşdular. Qeyri-ixtiyari qulaqlarını şəkəyib dinşədi. Adam təsadüfən kənddə ilişib qalanlardan idi. Ermənilərin həyət-bacaya necə soxulduqlarından, evlərə daraşdıqlarından danışırdı. Təsadüf nəticəsində qaçıb canını qurtarmışdı. Dediynə görə, evlərin hansındansa qəfil güllə səsi gəlmişdi. Ermənilər ora cummuşdular. O da qarışıqlıqdan istifadə edib aradan çıxmışdı. Yenə dediynə görə, kənddən xeyli aralanandan sonra da həmin güllə səsinə arabir eşidirmiş. Nə güllə səsiymiş, kim tərəfindən, kimə atılmış, anısdırmamışdı...

Qulaq asan kəndçiləri də bunu bir tərəfə yoza bilmədilər...

* * *

Üç saatdan sonra xəbər çatdı ki, erməni qorxusundan duruş gətirməyib kənddən çıxıb, kənd bomboşdu. Camaat indi də qarşdakı tüstünü, bağ-bağatı tutub dəli-havalı kimi mələyə-mələyə ağzı geri axışdı...

Erməni, doğrudan da, kəndi tərk etmişdi. Ancaq tankın, BTR-in ağzına verib dağıtdığını dağıtmış, yandırdığını yandırmış, çəkiddə yüngül, vəzndə ağır çalib-çapdığını aparmışdı. Müqavimət göstərən, macal tapıb qaça bilməyən də öldürdüyünü öldürmüş, qalanını girov götürmüşdü...

Ermənilər Tağının oğlu Orxanın Çubuşunu da güllələmişdilər. Leşi pilləkənlərinin ayağında idi. Yəqin evə girməyə mane olmuş...

Səməd kişinin ailəsi kəndə lap axırıncı qayıtdı. Qapıdan girəndə kəndçiləri həyət-baca ilə bir idi. Elə bildilər evləri ermənilər tərəfindən yandırıldığına görə yığışblar...

Yaxınlaşanda səssizcə aralandılar. Səməd kişi böyük oğlunun meyidini ortalıqda gördü. Demə, o, düşməni hardansa ələ keçirdiyi qoşalülə tufənglə qarşılarmışdı. Gülləsi qurtarana qəddər atılmış, ermənilərdən üçünü gəbərtmişdi. Onlardan biri dayısıydı...

YAD DAĞLARDA

Səhərə qədər yağan qar qaranlığı araya salaraq ətrafda baş verən qanlı çarpışmanın, insan qırğınının izini itirməyə, hər şeyi tələm-tələsik ört-basdır etməyə, malalamağa, necə deyərlər, gecənin üzünü ağartmağa çalışmış, bacarmamışdı. Günəş çıxan kimi atılıb qalmış silahlar, meyitlər orda-burda qaralmağa başlamışdı...

Dünənə qədər bu yüksəklik azəri türklərinin əlindəydi. Axşamtərəfi qəflətən hücumla keçən erməni-rus birləşmələri qanlı vuruşmadan sonra onları geri çəkilməyə məcbur etmişdi...

Qalın geyinib yaraqlanmış bir erməni, iki rus əsgəri döyüş meydanını dolaşır, gərəşən kimi meyitlərin üst-başını axtarırdı.

Ruslardan biri əlini şəstlə erməninin kürəyinə vuraraq:

- Sərkis, - dedi, - daha bizdən razısınızmı?..

- Nə mənada?.. - Təkəş-təkəş irəlidə gedən Sərkis bir anlığa ayaq saxladı.

- O mənada ki, bu boyda Qarabağı da qurbanlıq qoç kimi ayaqlarınız altına atdıq...

Sərkis yarı zarafat, yarı ciddi dedi:

- Sizdən o vaxt razı qalacağıq ki, Qarabağın qalan hissəsinin, bütün türk torpaqlarının ixtiyarını bizə tapşıracaqsınız.

Rus əsgəri yanaşı addımlayan yoldaşına tərəf çöndü:

- Görürsən, Vasya, bunların iştahını?..

Vasya güldü:

- İştah diş altındadı, İvan.

İvanın cavabından məmnunluq duyan Sərkis daha da həvəsləndi.

- Sizin kimi arxası, day-dayısı olanın iştahı da böyük olar. Vasya başını buladı.

- Naşükür millətsiz, dindaş.

- Nə böyük iş görmüsünüz, cənablar. - Sərkis eyhamla dedi. - Hələ ki, qaytardığımız əzəli erməni torpaqlarıdı...

- Mənə yox də, Sərkis. - Vasya xüsusi vurğuladı. - İvanın tarixlə arası necədi, bilmirəm. Amma mən axıra çatdırmasam da universitetin tarix fakültəsində oxumuşam. Qafqazın keçmişini ilə az-çox maraqlanmışam...

İvan da töhmət götürmədi.

- Vasya, susmaq həmişə razılıq əlaməti sayılmamalıdır. Bəzi şeylərdən mən də halıyam. Məsələn, eşitmişəm ki, ermənilər Ermənistan respublikasını inqilabdan sonra biz rusların köməyi ilə yaradıblar...

- Həm də türk torpaqları hesabına!.. - Vasya əlavə etdi.

- Ara, məzhəb haqqı, bunlar hamısı türk uydurmasıdır! - Sərkis quyruğu tapdalanmış dinamit kimi partladı.

Vasya güldü:

- Yaxşı, gəl belə danışaq. Qafqazda sizi, yəni erməniləri tarixən ilk dəstəkləyən, himayə edən kim olub?..

- Bunu hamı bilir ki, 1-ci Pyotur!.. - İvan da, Sərkis də eyni vaxtda dilləndi.

- Tamamilə doğrudur. Qafqaz siyasətində sonrakı çarlar kimi bolşeviklər də 1-ci Pyotrün yolunu davam etdiriblər. İndikilər də həmçinin. Yəqin gələcəkdə də belə olacaq...

- Ay balam, minnətiniz olsun ki, belə bir gözəl diyanı sizə tanıtmışıq. - Sərkis zarafata salmaq istədi.

- İvan, inan, özlərini tülkülüyə qoyduqlarına baxma, ermənilər tarixlərini hamıdan yaxşı bilirlər. - Vasya dedi. - Hardasa oxumuşam ki, ermənilər Sovetin dövründə Qarabağ torpaqlarında hansı tarixdən məskunlaşdıqlarını əbədiləşdirən bir abidə də ucaldıblarmış...

- Yox, əşi? Harda?..

- Xankəndində.

- Xankəndində yox, Stepanakertdə! - Sərkis düzəltdi.

- Əşi, nə fərqi?.. - İvan əsəbləşdi. - O abidə indi durur, Sərkis?..

- Yenidənqurma başlayan kimi uçurtdublar. - Sərkisin əvəzinə Vasya cavab verdi.

- Niyə?.. - İvan təəccübləndi.

- Sərf eləmədi. Sərkisin dediklərini eşitmədin? Guya Qarabağ ermənilərin əzəli torpaqlarıdır.

Sərkis cığalladı:

- Vasya, sən türk agentisi, türk şpiyonusan...

- İncimə, Sərkis, - Vasya dedi, - bolşeviklərin sözü olmasın, fakt tərs şeydi.

- Yaxşı, Sərkis, sizin ulu, lap qədim torpaqlarınız hara sayılır? - İvan birdən ciddi soruşdu.

- Sərkisdən olsa, hər yer, - Vasya yenə Sərkisi qabaqladı.

- Hara ayaqları dəyib, harda məskunlaşıblarsa, oranı erməni torpaqları sayırlar. Bəlkə düz demirəm? - Sərkisə tərəf döndü.

- Niyə də olmasın?.. - Sərkis yenə zarafat ahəngində cavab verdi.

- Əslini danan haramzadəsi, Sərkis. - İvan saymazyana söylədi.

- Bilirsən, İvan, - Vasya fikrini əsaslandırmağa çalışdı, - əsrlər boyu ermənilər dünyanın harasında özlərinə yaxşı baxıblar, orada da məskunlaşıblar. İçində yaşadıkları dövlətlər bir balaca zəifləyən kimi kənardan özlərinə hamı, dayaq axtarıblar. Onun köməyi ilə məskunlaşdıqları torpaqlarda dövlətlərini yaratmağa çalışıblar. Alınmayanda vay-şivən qopardaraq dünyanın başqa yerlərinə səpələniblər. Rusların ayağı Qafqaza dəyməsə, bolşeviklər hakimiyyətə gəlməsəydi, ermənilərin arzusu arzu olaraq qalacaqdı...

İvan güldü.

- Amma Sərkis mənə tamamilə başqa şeylər anlatmışdı...

- Ermənilərin səfsəfələri tək-cə səni yox, bütün dünyanı çaşdırıb, İvan. Qoy iynələri tikiş tutsun, bizi də danacaqlar. Bunların siyasəti faşist siyasətindən də qatıdı. Ələ keçirdikləri əraziləri birinci növbədə yerli əhalidən təmizləyirlər. İsraili

qınayırlar, ancaq gör işğal etdiyi torpaqlarda nə qədər ərəb, fələstinli yaşayır...

Sərkis yanıb-yaxıldı.

- Ara, düzdü, sən çox oxumusan, ancaq elə şeylər var ki, hələ başın qaynatmır...

- Nəyi qaynatmır?..

- Bax, nemeslər müharibəni uduzan kimi tutduqları torpaqların hamısını qaytardılar mı?..

- Qaytardılar...

- Bir gün İsrail də Fələstin torpaqlarını qaytaracaq. Görürsən fələstinlilərdən, ərəblərdən nələr çəkir? Bizim isə qulağımız dinədi. İllər ötəndən sonra kim sübut edəcək, yaxud kim inanacaq ki, buralarda türk yaşayır? Sizin xallı padşahınız Qorbaçov da bir dəfə xəriflədi ki, nə bilim, tarix belə gəldi, elə getdi, sovet qurulanda İrəvanda türklər əlli faizdən çox idi, hanı?.. Səsini kim eşitdi?..

- Tarix həqiqəti bilmək istəyənlər üçün həmişə yaşayır, canlıdır, Sərkis. Sizin baş şəhəriniz İrəvanı vaxtıyanan çar hökuməti İrəvan, türk xanlığı kimi zəbt edib. Siz ermənilər də o xanlığa sığınmış qeyri azlıqlardan olmusunuz. Türkləri sonralar, bolşeviklərin köməyi ilə sıxışdırıb təmizləmişiniz...

- Tülkü tülkülüyünü sübut edincə dərisini boğazından sivrirlər, Vasya. Bax də, türklər neçə illərdi dünyanı prav olduqlarına inandırmağa çalışsalar da özlərini borclu çıxardılar. Çünki tarix də güclülərin tərəfindədir...

- Yox, səhvən! Day-dayları güclü olanların tərəfindədi! Silah bizim, qoşun bizim, adı da, dadı da sizin...

- Hünəriniz var adınızı bərkədən dilinizə götürün. - Sərkis birdən nəsə xatırlamış kimi dayandı. - Ara, qəribədi ki, sizin, rusların bu müharibədə iştirakı, bizimlə çiyin-çiyinə vuruşduğunuz haqqında düşmən, türk tərəfin rəsmiləri də bərkədən, rəsmi danışmır, susmağı daha üstün tuturlar.

- Sərf eləmir?..

- Bizim qara qaşımıza, qara gözüməzə aşıqsınız? Siz bizə lazımsınız, biz də sizə. Siz də xristiansınız, biz də. Dinləri dininizdən olsaydı, onlara kömək durardınız...

- Bəs Akayev?.. - İvan birdən xatırladı. - Sizin genosid abidənizə baş əyən, əklil qoyan qırğız, türk Akayev? O da xristiandı?..

- Akayev kimi düşmən dəyirmanına su tökənlər hər zaman olub. - Sərkis bic-bic göz vurdu. - O cür millət xainləri olmasaydı, biz türk torpaqlarında duruş gətirə bilməzdik...

- Haqq sözə nə deyəsən?.. - Vasya istehza ilə güldü. - İllər ötəcək, tarixi təhrif edə-edə gələcək nəsilləriniz üçün türklərin maymaqlığından, özünüzün isə qəhrəmanlığınızdan dastanlar, romanlar toqqaşdıracaqsınız...

Sərkis söz altda qalmadı.

- Həmin romanları, dastanları birlikdə rus dilinə çevirəcəyik, sizin nəsillər də oxuyacaq, qəhrəmanlığımıza heyran qalacaqlar.

- Guya indi az toqqaşdırırsınız?..

- Biz hələ qurtarmamışıq. Fikrimiz, planımız dənizdən-dənizə erməni imperiyası yaratmaqdı... - Sərkis həyasız-həyasız, utanmaz-utanmaz lovğalandı.

- Əlbəttə, hamısını da bizim əlimizlə yaratmaqdı. Sonra da yolun qırağı ilə, Vasya, hə?..

- Yox, nə danışırısan, sızsız bir günümüz olmasın!..

- Dedin, inandıq...

- Tarix boyu gücsüzlər haqq-ədalət, güclülər güc, zor dənizə qaçır. - Sərkis dedi. - Bizim başımız işləyir, həmişə gücün tərəfində olmuşuq. Niyə bunlara qılınc busurman deyirlər? Ağılsızlıqlarının ucbatından dinlərini qılınc gücünə dəyişiblər. Biz isə ərəblərə yaltaqlana-yaltaqlana, rüşvət verə-verə, dikbaş türkləri vəhşi bədəvilərə şeytanlaya-şeytanlaya dinimizi qoruyub saxlamışıq. Birdəfəlik sınmaqdaysa əyilmək sərfəlidi. Hər şey tarixin arxivinə atılır, unudulursa, özünü güdaza vermək dəlilikdi. Gülməyin, dünya yaltaqların, biclərin dünyasıdır...

- Bunu da siz ermənilər yaxşı bacarırsınız...

- Bilirsən, Vasya, yaşamaq istəyirsənsə, hər oyundan çıxmağı bacarmalısan. Mənə qalsa, bu davanı başlamaqda tələsdik. Sizin kimilərin fitvasına, fitinə uyduq...

- Bu nə danışır, ə, Vasya?.. - İvan heyrtləndi.

- Düz sözümdü. - Sərkis davam etdi. - Bu türklər bizim axçiləri yamanca xoşlayırdılar. Vəzifəlilərin hansını dindirsəydin, ya özlərinin, ya da oğlanlarının arvadı, oynaşı bizim axçilərdi. Müharibəni başlamaq əvəzinə bu ənənənin daha geniş yayılmasına, kütləviləşməsinə şərait yaratmalı, şirnikləndirməli, hər vasitə ilə kömək etməliydik. Türkdən tutma bacı oğlanlarımız artandan sonra əlimizə silah götürməyə ehtiyac qalmayacaqdı. Oğul dayısına çəkər...

- Gör haa! - İvan səsinə uzatdı. - Vallah, siz millət deyil, şeytan toxumusunuz, yayılmışınız yer üzünə...

- Əlbəttə, şeytan toxumudular. - Vasya təsdiqlədi. - Türkü terror edən, qıran, torpaqlarını tutan da bunlar, genosid deyib vay-şivən qopardan da bunlardı. İtgiləri haqqında elə rəqəmlər uydururlar ki, bölgədə bütünlükdə o qədər erməni yaşamayıb. Di gəl səfsəfələrinə dünyanı inandıra bilirlər...

- Bizim işləməyi bacaran, bu yolda pul xərcləməyə xəsislik etməyən güclü lobbimiz var...

- Lobbi fırıldaqla özünü demokratik, sivil sayan Avropa və Amerikayı aldada, barmağına dolaya bilirsə, qəpik o cür demokratiyaya da, o deokratiyanı əlində bayrağa çevirənə də. Belə bir təpik onların özlərinə dəysəydi görəsən neyniyərdilər? Avropalılar Asiyada, Afrikada əsrlərlə əsarətdə saxladıkları xalqların başına gətirdiklərini nə tez unudublar?.. Bu cür soyuqqanlı münasibətin özü terror, terrora şərait yaratmaqdı. Hələ genosid demirəm...

- Nə genosid, ara?.. - Sərkis hirsələndi. - Sənin başın xarabdı?..

- Göz qabağındakını, hal-hazırkı qoyub uydurmaya inanmaq ağılsızlıqdı. Təkcə elə Xocalı faciəsi ilə sizin ağzınızı yummaq olar...

Sərkis güldü:

- Xocalını da siz törətdiniz də!..

- Dolaşmış düşmüş dünyənin açılmasına maneçilik törədən səbəblərdən biri də elə bizim bu oyuna qatılmağımızdı da...

- Yaxşı ki, bunu boynuna alırsan... - Sərkis dedi.

- Onsuz da bir gün bütün bunlar gün kimi aydınlaşacaq. - Vasya dedi. - Bilirsən, Sərkis, son vaxtlar mənə elə gəlir ki, siz də, biz də, lap elə türklər özləri də eyni oyunçunun fiqurları, eyni oyunun qurbanlarıyıq...

- Gec ayılmışan, dostum, - İvan rişxəndlə güldü. - Əlin artıq qana batıb...

Sərkis sevincək bağırırdı:

- De də, gözüne dönüm, İvan, de...

- Məni bu ağılsız müharibəyə qoşulmağa ehtiyac vadar etdi. Çoxlu pul boyun oldular, şirnikləndirdilər. Hərdən fikirləşirəm, siz ermənilərdə insanlığa yad bu vəhşi kin-küdurət hardandı? İnsanlıq get-gedə ayılır, Avropa sərhədlərini söküb-dağdır, qapılarını qonşularının üzünə açır, bir-birinə qarışaraq sərbəst, azad yaşamaq istəyir. Siz isə hələ də çürük feodal düşüncənizdən əl çəkməmişiniz. Bilə-bilə ki, bu qonşuluq qaçılmazdı. Ağıllı adam heç zaman qonşusu ilə düşmənçilik etməz. Nəhayət, başa düşməliyik ki, yaşadığımız dünya bir elə də böyük deyil. Onu təzədən bölüşdürmək, parçalamaq əvəzinə birlikdə qorunmalıyıq!..

Birdən erməninin ayağı qar altında qaralan türk əsgərinin cəsədinə ilişdi. Özünü unuduğuna görə müvazinətini itirib xeyli sürüşdü. Hətta bir neçə dəfə dombalaq aşib yumbalandı...

Hər ehtimalla qarşı avtomatını tez ayağa çəkən İvanın nəzərləri əvvəlcə türk əsgərinin şüşə kimi parıldayan açıq gözlərinə, sonra da qolundakı bahalı saata sataşdı. Əyilib ehtiyatla,

səliqə ilə qarını-buzunu silib təmizlədi. Qulağını dayayıb dinşədi, saat işləyirdi...

Hirslə ayağa qalxan erməni dığası üst-başını çırpa-çırpa, söyə-söyə yaxınlaşdı. Çatırışı qaxaca dönmüş meyidə bir-iki təpik ilişirdi. Ürəyi soyumadı. Avtomatı ayağa çəkib vəhşi kimi bağırdı:

- Çəkilin kənara!..

Vasya mane oldu.

- Lazım deyil. O, canını çoxdan tapşırıb...

- Cəhənnəmə ki!.. - Sərkisin sifəti ağarmışdı, dil-dodağı əsirdi. Görünür qəfil türk cəsədinə ilişməyi onu əməlli-başlı qorxutmuşdu.

İvan altdan yuxarı dedi:

- Dayan, saati açım, sonra neynirsən elə...

Sərkis bir az sakitləşdi.

- Döyüslərdən yadigar saxlayacaqsan? Moskvada qızlara göstərib özünü öyəndə bizi yada salmağı unutma...

İvan saati açmağa çalışsa da bacarmırdı. Türk əsgərinin buz bağlamış qolunu qardan-buzdan aralaya, qoparda bilmirdi. Erməni dözməyib kəmərinə bərkitdiyi iri əsgər bıçağını çıxartdı.

- Belə dur görüm. - İvanı kənara itələdi.

- Neynirsən?..

- Biləkli-zadlı kəsəcəyəm. Düşünürəm ki, bu cür yadigar daha qiymətli idi... - Şaqıldayıb güldü.

Vasya:

- Əsl cəlladsan, vallah, - dedi.

Sərkis cidd-cəhdlə çox əlləşdi. Birdən türk əsgərinin o biri qolu buzdan qopdu. Necəsə qolaylanıb erməni dığasının qulağının dibinə karlı bir şapalaq ilişirdi. Lap canlı kimi...

Sərkis top kimi dərə aşağı dığırlandı...

Gözlənilməz həmlədən qorxuya düşən ruslar həmin saat geri sıçradılar. Avtomatlarını çəkib fikirləşmədən bütün darağı türk əsgərinin cansız bədəninə boşaltdılar. Onun tərənmədiyi-

nə bir daha əmin olandan sonra arxalarına baxa-baxa Sərkisin dalınca aşağı endilər...

Erməni dığası iri bir qaya parçasına ilişib qalmışdı. Tərpənmirdi. Onu ehtiyatla arxası qatda çevirdilər. Başı bədəninin üstündə durmurdu. Nəbzini yoxladılar, vurmurdu. Yüz ilin ölüsü kimi. Yəqin qorxudan ürəyi partlamışdı...

Rus əsgərləri üst-başlarını düzəldib ayağa qalxdılar. Ətrafi diqqətlə, hərtərəfli nəzərdən keçirəndən sonra çəşqin-çəşqin bir-birinin üzünə baxdılar. Ermənisiz bu yad dağlarda küyükcən ruslar yəqin heç zaman ağıllarına da gətirməmişdilər ki, bir gün meydanda beləcə tək qala bilərlər...

Ölmüş türk əsgərinin qolundakı saat işləyirdi...

İLAN BALASI

Ermənilər xəyanət nəticəsində ələ keçirdikləri şəhəri neçə gündü dağıdır, yandırır, daşını, dəmirini, təpili-tıxalı evlərini, var-dövlətini talan edib maşın karvanları ilə Ermənistanı daşıyırdılar. Həm də yaman tələsirdilər. Çox duruş gətirəcəklərinə inanmırdılar. Əslində Qarabağın bu dilbər guşəsinə ayaq basa bildiklərinə bir möcüzə, yuxu kimi baxırdılar. Ermənilər bir zaman Ağdamın ələ təkcə adını eşidəndə zağ-zağ əsirdilər...

Erməni dığası Aşotun qəribə fəallığı, artıq-əskik hərəkətləri əsgər yoldaşlarını əməlli-başlı çaşdırmışdı. Elə bil həminəki Aşot deyildi. Başqaları əl-qapa girişdiyi halda o, təpili-tıxalı saraylara, sahibsiz qəşəng maşınlara gözünün ucuyla da baxmırdı. Onu ən çox maraqlandıran şəhərin Sarıtəpə adlanan yerində əlli-altmış il öncə tikilmiş ikimərtəbəli, yaraşlıq həyət evləri idi. Bir-bir onların başına dolanır, nəyisə ölçüb-biçir, götür-qoy edir, sonra rus balası tankçı İvanı haraylayırdı:

- Ey, İvan, o əjdahanın ağzını bəri döndər! - Doğrudan da, bu tank şəhərə girən gündən neçə-neçə yaraşlıq binanı əjdaha kimi udmuşdu.

- Yenə nə xəbərdi, Aşot?..

Aşot barmağını evə tuşlayıb vəhşi bir səslə bağırdı:

- Uçurt, anasını ağlat bu evin!..

- Bəlkə daha bəsdidi, heyifdi, Aşot?.. - İvan yalançı camıyananlıqla ona sataşdı. Halbuki əl-ayağı gicişən uşaq kimi bekar dayana bilmir, uçurub-dağıtmaqdan həzz alırdı.

- Ara, bəs olanda özüm deyəcəyəm!.. - Aşot avtomatı gəyəcəyə qaldırıb amiranə yellədi. Yəni söz güləşdirmə.

Yoldaşları onu məsxərəyə qoyurdular:

- Yoxsa qulağına səs dəyib, qızıl küpəsi axtarırsan, Aşot?..

- Bizə də bir şey çatacaqmı?..

Toz dumanı seyrələn kimi Aşot irəli cumurdu. Goreşən kimi viranəlikdə saatlarla eşələnir, daşın-qumun arasında nəse

axtarırdı. Tapmayanda balası ölmüş kimi burnunu sallayaraq dinməz-söyləməz, qaş-qabaqlı halda ordan aralanırdı. Bir müddət kimsəyə qarışmır, hüznü, fikrli gəzib-dolanırdı. Elə ki, növbəti ikimərtəbəli evi gördü, göy-göz kosa kimi gözləri təzədən alışıb-yanır, pər-pər çalırdı...

Üçüncü gün Aşot arzusuna çatdı. İkimərtəbəli evlərdən birinin xarabalığından istədiyini tapdı. Bu, adi daşçıpan, bənna baltasıydı. Ağac saplı-zadlı...

Arxasınca sürünən dığalar onu dövrəyə aldılar. Təəccüblə soruşdular:

- Bu nədi, ara?..

Aşot baltanı xüsusi vasvasılıqla, səylə silib-təmizlədi. Əziz balası kimi bağına basdı.

- Siz bunun qədir-qiyətini bilməzsiniz, - dedi. Sonra onlara baltanın küpündə erməni əlifbası ilə yazılmış yazını göstərdi. - Baxın, oxuyun, Qabrielyan Samvel! - Özü də onlarla birlikdə oxudu. - Hə, necədi sizinçün?..

Nə rus balası İvan, nə də əli avtomatlı erməni dığaları bir şey başa düşdülər. Mat-məəttəl çiyinlərini çəkdi.

- Samvel kimdi, ara?..

- Mənim babam!.. - Aşot yumruğunu fəxrlə arıq, taxta sinəsinə döydü.

- Yox, ara?.. - İnanmadılar. - Bizi barmağına dolama.

- Məzhəb haqqı!.. - Bu saat Aşot erməni dığalarını dediklərinə inandırmaq üçün bacısından belə keçməyə hazırı.

- Ara, cüvəllağı, bəs burda, türkün torpağında nə gəzir?.. - Erməni dığaları qarğa-quzğun kimi qarıladaşdılar.

Aşot bic-bic güldü.

- Bu ev mənim babamın evidi!..

- Bahoo!.. Ara, bu olmadı də!.. - Dığalar cıradılar. - Yoxsa yenə xəlvətə salıb o zəhrimar tut arağından düt deyincə vurmusan, kepin yuxarıdı?..

- Məzhəb haqqı, dilimə də dəyməyib! - Aşot ağzını qulağınacan ayırıb dığalara sarı hovxurdu. - Gördünüz? - Dığalar bir

az sakitləşdilər. - Bunu mən deyirəm, bura qədim erməni şəhəridi. - Aşot ciddiyyətlə bəyan etdi. - Atam danışırdı ki, babamgil müharibəyəcən burda yaşayıb. Müharibədən sonra türklər bizi bu yerlərdən, isti yurd-yuvalarından güclə qovmuşlar...

- Sən hansı müharibədən danışırısan, Aşot? - Kimsə dilini dinc saxlamadı.

- Ara, hansı olacaq, Böyük Vətən müharibəsindən...

- Ara, bəs nə əcəb indiyəcən bunlar bizim tarix kitablarında yazılmayıb?.. - Başqa biri şübhəylə soruşdu.

- Sovetin, kommunistlərin dövründə belə şeyləri üzə çıxartmaq, yazmaq qadağandı, ay tupoy...

- Bəs bunları sən hardan bilirsən?.. Baban danışdı?..

- Heyf ki, babamın üzünü görməmişəm, - Aşot təəssüfləndi. - Dedim axı, uşaq vaxtı atam danışdı...

Dığalar elə bil yanlarındakı İvanı birdən görüb ayıldılar. Göz-qaşla onu bir-birinə göstərərək:

- Olar, olar... - deyib təsdiqlədilər.

- Olar nədi, ara?.. - Aşot hirsləndi. - Mən faktla, sübutalmı-dakumentalmı danışaram.

- Aşot, o biri evlərin də xarabalıqlarında xaç işarələri vardı bəs bu nə deməkdi?.. - Dığalardan biri maraqlandı.

Aşot lovğa-lovğa özünü dartdı.

- Ara, nə başı boş adamsınız? Bütün bunlar hamısı onu göstərir ki, Ağdam erməni şəhəridi də! - Əslində Aşotun başı babasının baltasını axtarmağa qarışdığından başqa şeylərə fikir verməmişdi.

- Bəs onda babanın evini uçurtmağa niyə razı olurdun, ay gicbəsər?.. - Məsələni ucundan-qulağından anlayan İvan soruşdu.

- Gic özünsən! Başqa cür dediklərimi sizə necə sübut edəydiniz? İnanmayacaqdınız axı...

- Yaxşı, indi bu baltanı neyniyəcəksən? Muzeyə təhvil verəcəksən?..

- Bu balta bir yox ey, on evdən də qiymətli! - Aşot dedi.

- Onu Ermənistana atama göndərəcəyəm. Yataqda xəstə yatır,

gözü yoldadı. Gələndə söz vermişəm ki, babamın evini axtarıb tapacağam. Babam baltanı görməsə, Ağdamı aldığımızı heç cür inanmayacaq...

Bir yana baxanda Aşotda günah az idi. Atası qəsdən, bilə-bilə hər şeyi dolaşdırmışdı. Əslində isə məsələ tamam başqa cürdü....

* * *

Nəbi kişi nəsilli-nəcabətli, bu ətrafda sayılıb-seçilən kişilərdəndi. Haçansa Ermənistandan Samvel adlı bir erməni ilə çörək kəmiş, oğlunun kirvəsi eləmişdi. Samvel bu tərəflərə aqlı illərində, müharibədən sonra dadanmışdı. Sənəti bənnalıqdi. İsti aylarda köçünü bu tərəflərə salır, gecə-gündüz yoruldu demədən işləyir, hörgü hörür, ev tikir, puldan-paradan toplayıb qısa çönəndə öz yerinə-yurduna qayıdırdı. Axır vaxtlar gələndə Qaragen adlı balaca oğlunu da yanınca gətirirdi.

İnsafən, Samvel öz sənətini sevən mahir bənnalıq idi. Axırını dərəcə bu ətrafda Nəbi kişinin ikimərtəbəlisini ucaltmışdı. Ona xüsusi can yandırmış, çox zəhmət çəkmişdi. Odu ki, həddən ziyadə yaraşlıq alınmışdı.

Hörgünü tamam-kamal axıra çatdırıb qurtaranda Nəbi kişi həyətdə, tut ağacının altında yaxşı bir stol açmış, üstünə can dərmanı düzdürmüşdü...

Samvel tut, zoğal arağından içib əməlli-başlı hallanmışdı. Hətərən-pətərən danışır, özünü-sözünü bilmirdi. Nəbi kişi kirvəsini hələ bu cür görməmişdi.

Samvel arabir çəngəl-bıçağı yerə qoyur, araqla dolu bədəni yuxarı qaldıraraq bərkdən:

- Nəbi kişi, - deyirdi, - sən elə bilirsən bu ev sənətin evi? Sənə tikmişəm? Yox, yanılırsan. - Başını bulayırdı. - Bu evi mən məxsusi özüm üçün tikmişəm. Mənim evimdi. İnanmırsan oğlum Qaragendən soruş. - Oğlunu göstərirdi. - Düz demirəm, Qaragen?.. - Guya oğlu nəşə qanırdı.

Qaragenin isə ləziz yemək-içməkdən, buz kimi ev kompotundan, cürbəcür meyvələrdən başqa gözünə heç nə görünmür, qulağına heç nə girmirdi.

Nəbi kişi də kirvəsinin nə qırıldırdığını düz-əməlli kəs-dirmirdi. Daha doğrusu, milçək vızıltısı kimi saya-hesaba almırdı. Onun da kefi tamam özgə bir ala buluddaydı. Gülümsəyə-gülümsəyə başını tərpedir, kirvəsinin sözünü təsdiqləyirdi. Hərdən də fikirləşirdi ki, kopoolun tut arağı, sən yamanca şey-sən, lap siçanı pişiyin üstünə qaldıransan...

- Əlbəttə, öz evindi, a kirvə! Haçan ayağın bu tərəflərə düşdü, qapım üzünə taybatay açıqdı...

Uzun sözün gödəyi, lap axırda, halallaşıb darvazadan çıxmağa hazırlaşanda Nəbi kişi Samvelin qolundan yapışaraq saxladı:

- Kirvə, bəs həcəmətlərin hanı? Qoyub gedirsən?..

Samvel oğurluq üstündə yaxalanmış adam kimi özünü itirdi. Əl-ayağı əsdi, dil-dodağı təpidi.

- Ara, nə həcəmət, nə zad?..

Nəbi kişi yenə fərqi nə varmadı. Zarafata yozdu.

- A kirvə, dedim, axırıncını içmə də. - Sonra çönüb uşaqlarını harayladı. - Ay uşaq, baxın görün kirvənin həcəmətləri orda hardadı? Tapın gətirin.

Böyük oğlu oranı-buranı çox axtarandan sonra Samvelin torbasını tapıb gətirdi. İçində xırda-xuruş şeylərdi.

- Daşçapan baltasını tapmadım, ata...

- Ara, ver bəri... - Samvel torbasını qapıb tez aradan çıxmaq istədi.

- Kirvə, tələsmə. - Nəbi buraxmadı. - Ayə, oralarda olacaq. İynə deyil ki, itsin! Yaxşı axtarın. Bizim evdə heç nə itməz...

Oğlu gedib təzədən əliboş qayıtdı. Nəbi kişinin tərs damarı tutdu. Arvad-uşağa qoşulub özü də axtardı. Bütün yırtıq-deşiyə baxsalar da balta tapılmadı ki, tapılmadı.

- Kirvə, sezonu başa vurub evə qayıtdığın məqamda bu heç yaxşı əlamət deyil. - Nəbi kişinin elə bil nitqinə nəsə dolmuşdu. - Yaxşı-yaxşı fikirləş, yadına sal görək axırıncı dəfə baltanı hara qoymusan? Axı balta sənəin çörək ağacındı. Onu elə belə qoyub gedə bilməzsən...

Samvelin cavab verməyə halı qalmamışdı. Qoyun kimi durub gözünü döyürdü. Rəngi-ruhu avazmışdı. Bu halı Nəbi kişini yavaş-yavaş şübhələndirirdi.

Allahdan olan kimi oğlu Qaragen birdən böyürdən dil-ləndi:

- Nəbi əmi, mən bilirəm atam daşçapanı hara qoyub...

- Hara qoyub, a bala?.. - Nəbi kişi sevincək soruşdu.

- Divara hördü... - Uşaq bir gözü atasında qorxa-qorxa kəkələdi.

- Necə?.. - Nəbi kişi heyrətləndi.

Ara-sıra erməni ustalarının kənd-kəsəkdə, şəhərdə yüz oyundan çıxdıqlarını, küçə və meydanlarda, böyük, nəzəri cəlb etməyən hökumət tikililərində qərribə, cürbəcür nişanə, rəmz, iz qoyduqlarını eşitmişdi. Ancaq yatsa yuxusuna da girməzdi ki, belə bir iş onun da başına gələ bilər...

Kişinin gözləri bircə anda qan çanağına döndü. Qızıl quş kimi şığıyıb Samveli boğazladı. Çatı ilə əl-ayağını çataqladı. İt ölüsü kimi sürüyüb tut ağacının altına atdı.

- Köpəyoğlu, de görüm bu nə deməkdir?..

Samvel ağlayıb qan-yaş tökdü. Yalvarıb-yaxardı, ağlaya-ağlaya tikdiyi evlərə xaç işarəsi, ermənicə yazılmış cürbəcür lövhələr, rəmlər qoyduğunu boynuna aldı. Guya bunlar hamısı hansısa erməni təşkilatının gizli tapşırıqlarıydı. Onu məcbur edirdilər...

- Ə, qurumsaq, buna görə pul-para alırdın?.. - Nəbi kişi Samvelin sifətinə tərs bir şapalaq ilişdirdi.

- Məzhəb haqqı yox!.. - Samvel and içdi.

- Tfu, sənəin məzhəbinə!.. - Nəbi kişi murdar ətə tüpür-rülmüş kimi tüpürdü. - Bu nə azardı, ə, siz milləti tutub?..

Samvel söylədi ki, bu nişanlar gələcək nəsillərə ötürülən işarələr, kodlardı. Neçə illər keçəndən sonra əvəzsiz dəlil-sübuta çevriləcəkdi. Ermənilərin bu torpaqlarda yaşadığını, hətta bu torpaqların ermənilərə məxsus olduğunu sübuta yetirəcəkdi...

Samvelin sayıqlamalarını eşidən Nəbi kişini birdən-birə dəli bir gülmək tutdu. Şaqqanağına qonşular tökülüb gəldilər.

- A bədbaxt, - dedi, - elə bilirsiniz gələcəyin tarixçiləri də indikilər kimi manqurt olacaqlar? Əksinə, bu əşyaları tapanda bir

daha inanacaqlar ki, ermənilər həqiqətən türklərin nökrəi, fəhləsi, biçinçisi, bənnası, bir sözlə, qab dibi yalayanları olublar...

Nəbi kişi sonra oğluna dedi:

- Ordan lapatkanı bura gətir, ə. - Samvelə sarı döndü. - Hə, kirvə, demək, sizin o murdar gələcək nəsillərə dəlil-sübut lazımdı. Neynək, mən bu saat təzə bir bünövrə qazacağam, səni də diri-diri ora hördürəcəyəm. Düşünürəm ki, erməni cəsədi gələcəkdə daha qiymətli əşyayı-dəlil sayılar...

Beli əlinə alıb bir təkəş vuranda Qaragen cikkə çəkib özünü atasının üstünə atdı. Onu bərk-bərk qucaqladı.

Nəbi kişinin xasiyyətinə bələd olan qonşular yaxınlaşmır, kırımışca bir tərəfdə durub həngamənin nə ilə qurtaracağını gözləyirdilər. Bilirdilər ki, qatışmağın, qabağına durmağın xeyiri yoxdu. Sözləri sözündən ötkəm deyildi, zorları, gücləri də gücündən. Dedi dedikdi...

Handan-hana yenə arvadı dözmədi, irəli yeriyib yaylığını ərinin qabağına atdı.

- Nəbi, bir qələtdi ata-babasıynan eləyib, çörək tutmuşu körpəsinə bağışla...

Nəbi kişinin əl-qolu boşalıb yanına düşdü.

- Gərək sən qarışmayaydın, arvad, - dedi. - İlanın ağına da lənət, qarasına da. - Qəzəblə tüpürdü. - İlandan ilan törəyər. - Əyilib arvadının yaylığını qaldırdı. - Qurban olsun camaata! - Ətrafdakılara dedi. - Əl-ayağını açın, it kimi qovun getsin. Bir də bu tərəflərə hərlənsə, tikəsini qulağı boyda eləyəcəyəm!..

Samvel üç gün yorğan-döşəkdə titrədib-qızdırdı. Dördüncü gün dərini dilinə gətirmədən canını tapşırırdı...

ƏN QIYMƏTLİ

Ermənilərin kəndə atdığı ilk mərməi Əhmədin tövləsinin bir tərəfini, onun yanındakı toyuq hinini uçurtdu. Ətrafa səpələnən qəlpələr tut ağacının altında kölgələnən ulağı yaraladı, taxtapuşda şaqqıldadı, pəncərələrin şüşələrini ciliklədi...

İkinci, üçüncü mərməi kəndin ayağında partladı. Bircə anda aləm bir-birinə dəydi. Arvad-uşağın çığırtısından, mal-qaranın böyürtüsündən, itlərin hürüşündən, toyuq-cücənin qaqqıltısından qulaq tutulurdu...

Əhməd tələm-tələsik əynini geyindi. Qızının qolundan yapışdı. Qorxudan özlərini itirərək karıxıb qalmış arvadını, oğlunu tələsdirdi:

- Qaçın minin maşına!..

Qəlpələrin dəlik-dəşik etdiyi uzunqulaq tut ağacının altında əzabla qıvrılırdı. Dəhşətdən gözləri hədəqəsindən çıxmışdı.

Maşının mühərrikini işə salanda qonşusu Arif çəpərin o tərəfindən harayladı:

- Ayə, Əhməd, bizim uşaqları qoyub getmə!..

- Tez tərpnin, küçədə gözləyirəm!.. - Qonşusunu arxayın salan Əhməd nə baş verdiyini dəqiqləşdirməyə çalışdı. - Nədi, Arif, yenə nə vurhavurdu? Yoxsa ermənilər müdafiəmizi yarıblar?..

- Hə, - Arif təsdiqlədi. - Atan rus tanklarıdır!..

Neçə gündü kəndin yuxarı başında, çöldə erməni-rus birləşmələri ilə bizimkilər arasında qanlı döyüşlər gedirdi. Səhər xəbər gətirmişdilər ki, düşmən tərəf yeni qüvvələr hesabına daha da güclənib, bizə dov gəlməkdədi. Kənd camaatı səksəkə içindəydi...

Əhmədin arvadı bəd xəbəri eşidən kimi öz aləmində çəkiddə yüngül, qiymətdə ağır, dəyərlə ev əşyalarının hamısını maşına yükləmişdi. Bir çöpünü də yerdə qalmağa qoymazdı, lakin insafı yol vermirdi. Axı böyür-başdakı qonum-qonşunun arvad-uşağı da gözünü ərinin "Qaz-53"-nə dikmişdi...

Əhməd darvazanı taybatay açıb maşını genişliyə sürdü ki, qonşu-qonum gəlib minsin. Arvadların hərəsinin qoltuğunda nəçə bağlaması vardı. Heç kimi qınamaq olmazdı. İllər boyu əzab-əziyyətlə qazandığını bir göz qırpımında atıb getmək asan məsələ deyildi...

Arvad-uşaq dişi-dırnağı ilə cırmaqlaya-cırmaqlaya maşının üstünə dırmaşırdı. Başqa vaxt yəqin ki, Əhməd onların nazı ilə oynamalı olardı...

Maşının banında zığıldaşan uşaqlarını sakitləşdirən arvadlar başqalarını nəzərə almadan Əhmədi tələsdirirdilər.

- Nooldu, qardaş, maşını sürsənə!..

Əhməd onları yaxşı başa düşürdü. Amma bu dar ayaqda ona ümidi, pənahı kimi baxan həmkəndlilərindən kimsəni düşmənin cəngində qoyub gedə bilməzdi.

Nəhayət, hamı yerbəyer oldu. Əhməd sükan arxasına keçməzdən əvvəl geri qanıldı. Qapısını belə örtmədiyi ev-əşiyinə, həyət-bacasına uzun-uzadı nəzər saldı. Ancaq dolan gözlərini kabinada onunla yanaşı oturmuş arvad-uşağından gizlətdi...

Maşını təzəcə yerindən dəbərtmişdi ki, nəsə xatırlayan qızı birdəncə qolundan yapışıb bərk-bərk silkələdi:

- Saxla, ata, saxla!..

Əhməd tez əyləci basıb soruşdu:

- Nə olub, qızım?..

Qızıcığaz heç nə demədən qapını açıb özünü yerə atdı. Bir göz qırpımında qaçıb evə girdi. Hamı özünü itirmişdi.

- A kişi, niyə gözünü döyürsən?.. - Arvadı Əhmədin böyrünü dürtmələdi. - Düş aşağı, gör uşaq hara getdi də!..

Əhməd maşından düşüb uşağın dalınca götürüldü...

Hamı qorxu və həyəcanla gözləyirdi. Atışma səsi isə yaxınlaşmaqdaydı.

Bir azdan Əhməd qaça-qaça geri qayıtdı. Qızı da qucağında idi.

Maşın təzədən yerindən tərpənəndə anası ağzının odunu qızının üstünə tökdü:

- Az, bu nə oyundu çıxardırsan, ay canı yanmış?..

Yerində rahatlanan qızıcığaz handan-hana özünü doğrultmaq üçün evdən götürdüyü çantasını, kitab-dəftərini göstərib:

- Axı, mən sabah məktəbə kitab-dəftərsiz necə gedəcəkdim, ana?.. - dedi.

Qızının haqlı olduğunu görən anasının istər-istəməz dodağı qaçdı. Demə, ən qiymətli şeyi götürmək yaddan çıxıbmuş...

İNTİQAM

Ermənilər Məryəmgilin kəndini yandırır viran qoymuş, adamlarından qırdıqlarını qırmış, qırmadıqlarını əsir götürmüşdülər. Əsirlərin də bir qismini yolda güllələmiş, qalanını harasa göndərmişdilər...

İlk baxışdanca Məryəmin cavanlığı və gözəlliyinin əsiri olan erməni zabiti xam xəyala düşmüşdü. Lakin yanındakı uşağın onun qızı olduğunu biləndə kefi pozulmuşdu. Məryəmi altı yaşlı balasından birtəhər ayırmaq istəmişdi. Nə ananın, nə də balanın bir-birindən heç cür qopmadığını görəndə fikrini dəyişmişdi. Məryəmi yumşaldıb yola gətirmək, istədiyinə razı salmaq üçün uşaqdan əlavə təsir vasitəsi kimi istifadə etmək qərarına gəlmişdi...

Erməni zabiti iyərənc məqsədinə çatmaqdan ötrü ana-bala ilə əvvəlcə çox nəzakətlə davranmışdı. Onları özünün qaldığı otağın qonşuluğunda, isti, rahat yerdə yerləşdirmişdi. Yemək-içməklərini bol eləmişdi. Məryəmə qılıqlanmaq mənasında uydurmuşdu ki, bu müharibə, qan-qada, vəhşilik heç onun da ürəyincə deyil. Əslində azəri türklərinə xüsusi rəğbəti var. Guya anası erməni olsa da atası türk idi...

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Məryəm heç cür ipə-sapa yatmamış, erməniyə yaxınlıq verməmişdi. Düşmən tezəcə dəyişərək iç üzünü göstərmiş, vəhşiləşmişdi. Qadını ram etmək üçün zora, gücə əl atmışdı. Məryəm vəhşi pişik kimi düşmənlə əlbəyaxa qalxmış, erməni dığasının üz-gözünü cırmaqdan keçirtmişdi. O da qəzəblənərək qadını möhkəmcə kötəkləmişdi. Sonra onları ana-bala həyətdəki it hininə oxşayan darısqal, yarıruçuq samanlığa saldırmışdı. Bu da kömək etməyəndə qızcığazı təzədən anasından ayırmaq istəmişdi. Məryəm erməni dığasını inandırmışdı ki, balasını ondan ayırsa, mütləq özünü öldürəcək. Hələ də nəyəsə ümid bəsləyən erməni zabiti güzəştə getmişdi. Onları yemək-içməklərini kəsməklə cəzalandırmışdı...

* * *

Məryəm bərk soyuqlamışdı. Bütün gecəni qızdırma içində yansa da ağrı-acısını bürüzə verməmişdi. Yeganə ümidi, pənahı, həyanı olan qızını qorxudacağından ehtiyatlanırdı.

Ana artıq bu cür yaşamaqdan bezmişdi. Qabağını kəsən körpəsi, ciyərpərəsiydi. Hər əzab-əziyyətdə, məhrumiyyətdə yalnız onun xatirinə dözürdü. Yoxsa çoxdan, lap əsir götürülən gündən özünü öldürər, canını bu rüsvayçılıqdan birdəfəlik qurtarardı. Neçə dəfə qəsdə dolmuşdu ki, gecə yatanda əvvəlcə balasını boğub öldürsün, sonra da özünü. Bacarmamış, əli qalxmamışdı...

Xəstə anasına qısılan qızcığaz qəfəsə salınmış quş kimi sıxılır, darıxırdı. Arabir başını qaldırır yazıq-yazıq onun üzünə baxır, nəsə demək istəyir, susurdu. Ana özünü tox tutmağa, qızını gözündən kənara buraxmamağa çalışırdı. Körpə qoruq-qaytaq qanmırdı. Qorxurdu ki, huşunu itirər, qız hindən bayıra çıxar, içib keflənmiş, azğınlaşmış erməni vəhşilərinin cənginə keçər. Sərxoş erməni dığaları üçün adam öldürmək adi bir şey, əyləncəydi...

Səhərdən həyətdə əməli-başlı qələbəlik, qarışıqlıqdı. Erməni zabiti dostları ilə kef məclisi düzəltmişdi. Qanıçənlər yenə hansı qələbələrinisə bayram edirdilər. Anlaşılmaz danışıq və söyüş sözləri, sərxoş qəhqəhələri həyəti başına götürmüşdü...

Gün əyləndə zabitin qonaqları maşınlarına doluşub uluşa-ulaşa getdilər. Həyətdə sakitlik yarandı. Məryəm bir balaca arxayınlaşdı. Gözləri öz-özünə yumuldu. Bayaqdan hində qərar tuta bilməyən qız pişik kimi səssizcə sivişib bayıra çıxdı. Ətrafi seyr etdi. Tut arağından içib sərxoş olmuş erməni dığaları harasa çəkilmişdilər. Gözə dəymirdilər...

İki gündü ac, susuz qalan uşaq sinə-sinə, ehtiyatla erməni zabitinin kef məclisi qurduğu evə yaxınlaşdı. İçəridən xorultu səsi gəlirdi. Dayanıb diqqətlə dinşədi. Sonra ayaqlarının ucunda qapıya yaxınlaşdı. Qorxu və həyəcədən qızcığazın ariq qıçları əsirdi...

Qapı taybatay açıqdı. Qız nəfəsini qısıb içəri boylandı. Otaqda aləm bir-birinə qarışmışdı. Sərxoş erməni zabiti stola dirsəklənərək yatmışdı. Boynu sınımış ağac kimi iki qatlanmış, başı sinəsinə əyilmişdi. Elə qorxunc və dəhşətli xoruldayırdı ki, deyirdin bəs bıçaqla başını kəsirlər...

Qız qapının ağzında, yerdə düşüb qalmış konserv qutusuunu gördü. Qutunun dibində xırdaca kilkə balıqları vardı. Onu götürmək üçün içəri girməyə heç ehtiyac yox idi. Lap yaxındaydı. Əl uzatsa, çatardı...

Qızcığaz udqunaraq eyni qaydada xoruldayan zabitin üzünə baxdı. Ehtiyatla aşağı əyildi. Əlini uzadıb qutunu birtəhər götürdü. İstəyinə belə asan çatdığına görə daha da həvəs-ləndi. Stolun bəri ucundakı yarılanmış su qabını, çörəyi də götürmək fikrinə düşdü. Bunları tezəcə anasına çatdırmaq, onu sevindirmək istəyirdi.

Ayaqlarının ucunda irəli keçib əvvəlcə stolun üstündəki suyu götürdü, sonra da cəld bir hərəkətlə onun yanındakı çörəyi qapdı. Qələbəbindən ruhlanmış qızcığaz özünü unudaraq tələm-tələsik qapıya tərəf atıldı. Elə bu vaxt ayağı nəyəsə ilişib yıxıldı. Səksənib ayılan zabitin xorultusu o saat kəsildi...

Qız dəhşətli qorxu içində tez qalxıb samanlığa sarı qaçdı. Erməni zabiti tapançasını çıxardıb səndələyə-səndələyə qapıya yaxınlaşdı. Fikirləşmədən, ağına-bozuna baxmadan qızı nişan alıb atdı. Birinci gülləsi boşa getdi. İkinci gülləsi qızın:

- Anaa!.. - deyən fəryadını havada çilik-çilik etdi.

Qızcığaz havadan yapışmaq istəyirmiş kimi əllərini irəli uzadaraq üzüqoyulu yıxıldı. Yerə düşüb dığırılanan konserv qutusu samanlığın qapısına toxunub dayandı. Vəhşilənmiş erməni zabiti qəhqəhə ilə gülərək aşağıya qızcığaza yaxınlaşdı...

Məryəm tükürpədicə çıxırtı və atəş səsinə ayıldı. Balasını yanında görməyəndə dəli oldu. Nəsə böyük bir fəlakət baş verdiyini duydu.

Tez samanlıqdan bayıra atıldı. İlk gözüncə dəyən, əlinə keçən iri, samballı dəmir parçasını qapdı. İki-üç sıçrayışa özünü

erməni zabitinə çatdırdı. O, ləngər vura-vura hələ də yaralı quş kimi yerdə partlayan qızcığaza baxıb həzz alırdı...

Məryəm bütün gücünü toplayaraq dəmir parçasını qələbində kükrəyib-coşan qəzəb və nifrətlə erməni zabitinin başına çaxdı. Erməni birtəhər özünü düzəldib geri çöndü. Tapançasını zorla qaldırıb ona sarı tuşlasa da ata bilmədi. Əli boşalıb yanına düşdü. Sonra özü də çürük ağac kimi tirtap yerə sərildi...

Qızcığaz al qan içində can verirdi. Məryəm dəhşətli bir fəryadla körpəsini qolları arasına alaraq sinəsinə sıxdı...

DAŞNAK TƏLƏSİ

Şər qarışmışdı. Qonşu Qaradağlı kəndindən, türk dostugildən qayıdan Benik Qarakəndin küçələrində döyükdə-döyükdə dolaşan yad müsafiri hələ uzaqdan qaralamışdı. Hərəkətlərindən görünürdü ki, buralara yaxşı bələd deyil. Yanından ötəndə ayaq saxladı. Diqqətlə təhər-tövrünə baxıb ermənicə salam verdi.

- Axşamınız xeyir, - dedi.

Yad adam elə bil bu qəfil səsdən diksindi. Döyükdə-döyükdə Benikin salamını alıb soruşdu:

- Deməzsiniz, Surenin evi hansıdır?

Benik əlini uzadıb bir döngə aralıdakı bağ-bağatın arasında işıqları sayrısan kürsülü daş evi göstərdi. Nəbələd adam tələsdiyindənmi, ya nədənsə təşəkkür belə etmədən tez o tərəfə yönəldi.

Arxasınca baxan Beniki fikir götürdü. "Kimdi, balam? Danışığından Qarabağ ermənisinə, bizim tərəflərin adamına oxşamır. Bəs görəsən Sureni hardan tanıyır? Nəyinə gərəkdi?"

Suren Benikin qaynıydı. Lakin araları sərin idi. Nəsə əvvəldən onların bir-biriynən tutmurdu. Deyəsən, çoxu da Benikin türklərlə yaxınlığına, dostluğuna görəydi. Bu yaxınlıq, dostluq Sureni həmişə qıcıqlandırır. O, türkləri xoşlamırdı. Yeri gəldi-gəlmədi kürəkəninə söz atır, sataşır, dostluq etdiyi türklərin ünvanına ağzına gələni çərənləyirdi. Surenin dost-tanışları, gündəlik oturub-durduqları da elə özünün tayıydı. Üzə vurmasalar da türklərə açıq-aşkar düşmən gözü ilə baxırdılar. Amma Benik indicə Surenin evini soruşan adamı onun dost-tanışları arasında heç görməmişdi.

Yamanca səhv elədi. Gərək bu yad adamın kimliyi, nəçiliyi, hardan gəlib hara getdiyi, Sureni necə tanıdığı, neynədiyini ilə ətrafıca maraqlanaydı. Üzünə bozarıb-eləsə deyər, haqqı çatır, özgəsi deyil, arvadının qardaşı, qaynıydı. Aralarının sərin olmasının bura nə dəxli vardı? Sabahısı başına bir iş gələndə

istər-istəməz yenə ən çox Benik narahat olacaq, dalınca yüyürüb-yortacaqdı. Ocağının qırağında bacısı ağlayıb-sıtqayandan sonra necə sakit oturacaqdı? Türklər doğru deyir, qohum hara fırlatsan yenə qohumdu. Ətini yesən də sümüyünü çölə ata bilməzsən!..

Altıncı sinifdə oxuyan oğlu da, allah saxlamış, dəlisovluqda, hətərən-pətərən danışmaqda dayısı Surenə çəkmişdi. Böyüdükcə onun tökdüklərini yığışdırırdı. Dayısı köpəyoğlu kimi balacalıqıynan indidən erməni xalqının təəsübünü çəkirdi...

Benik bir istədi geri qayıtsın. Yad adamı izləyib nəsə öyrənsin. Amma tez də fikrindən daşındı. Qorxdu ki, birdən duyuq düşüb-eləyər, axşam-axşam heç nədən qanqaralıq salar...

* * *

Suren türklərə qarşı törətdiyi qanlı terror, fitnə-fəsadlarla dünyada ad çıxartmış erməni daşnaksütun partiyasının Dağlıq Qarabağ üzrə fəallarından sayılırdı. Əziz adamı kimi qarşıladığı qonağı isə bu partiyanın rəhbərlərindən biri idi. Uzaq Amerikadan Ermənistanı, oradan da Qarabağa vacib tapşırıqla təşrif buyurmuşdu. Onları haçansa İrəvanda, Daşnaksütun partiyasının gizli yığıncığında tanış etmişdilər. Partiya funksioneri elə onda Dağlıq Qarabağı yaxından görmək, bölgədəki ermənilərin əhval-ruhiyyəsini şəxsən öyrənmək məqsədi ilə Surenə qoşularaq bu tərəflərə ayaq açmışdı. Sonralar daha bir dəfə Surenə qonaq gəlmişdi. Xeyli zamandı səs-sorağı eşidilmirdi. Nədənsə Suren onun təmiz erməni olduğuna şübhə edirdi. Çox da inanılmazlığa çalışırdılar ki, hamısı Amerikada doğulması, əvvəldən qürbətdə yaşaması, tamam yabançı bir təlim-tərbiyə almasıynan bağlıdı.

- Evin yerini tapmaqda çətinlik çəkmədin? - Suren qonağından soruşdu.

- Bir balaca azmışdım, - deyər qonaq yüngülcə qımışdı.

- Bəs necə gəlib çıxdın?

- Bir nəfər göstərdi...

Əvvəl söhbət Stepanakertdə yaradılan, tez bir zamanda fəaliyyətini nəinki Dağlıq Qarabağda, Azərbaycanın Bakı, Gəncə, Şəki kimi iri şəhərlərində də genişləndirən gizli erməni təşkilatı “Krunk”dan, onun türklərə qarşı yeritdiyi böyük düşmənçilik kampaniyasından düşdü. Suren ətraf erməni rayon və kəndlərində, zavqarı olduğu maşın-traktor parkında apardığı təbliğat-təşviqat işindən, siyasi kitabları, gizli vəərəqələri kimlər arasında, necə yaydığından danışdı. Sonra partiyadakı son durum, dünyadakı ümumi gedişatla maraqlandı. Qonaq fəxrlə vurğuladı ki, indi dünyanın hər yerində, illah da, böyük dövlətlərdə erməni diasporu, lobbisi sürətlə artmaqda, güclənməkdə, yenidən təşkilatlanmaqdadı. Bu, Sovetlər birliyində, xüsusən, Ermənistan və Dağlıq Qarabağda yaşayan erməniləri daha da ruhlandırmaqlıdı. Tarixi məqam yetişməkdədi...

- Tarixi məqamın yetişdiyini nədən bilək?.. - Suren məsələni dəqiqləşdirmək istədi.

- Dedim axı, dünyada geniş şəbəkəyə malik qüdrətli diasporamız, Sovetlər birliyinin başında, hakimiyyətdə sözümüzü deyən, arxamızda dayanan adamımız var...

- Kimi nəzərdə tutursan? - Suren qonağın sözünü ikinci dəfə kəsdi.

- Anastas Mikoyanı. Bu boyda imperiyanın Ali Sovetinin sədridi.

- Ara, ona bel bağlamaq ağılsızlıqdı. - Suren etimadsızlıqla ağzını burdu. - Mikoyan köhnə bolşevik, böyük beynəlmillə, 26-lardan qırılıb qalandı.

- Unutma ki, Mikoyan hər şeydən öncə böyük ermənidi! Ermənindən, - qonaq xüsusi vurğuladı, - heç zaman həqiqi beynəlmillə, çıxmayıb, çıxmayacaq da! Mikoyan köhnə, həm də xalis daşnakdı! 26-ların başçısı, daşnakların zırpısı Şaumyan, Andranik, Hamzaspla Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Zəngəzurdə vaxtıyanan o qədər türk qırıp-çatıb ki, sayı-hesabı hələ indi də məlum deyil. Yenə başkəsməklə məşğuldu, amma indi pambıqla baş kəsir. Ha-haa!..

- Orasını mən də bilirəm, - Suren qonağın baş apardığını görüb sözkəsənliklə dedi.

- Beynəlmilləçilik azarına tutulan türklər, onların yalnız vəzifəsini, stolunu düşünən, bizim fəaliyyətimizə barmaqarası yanaşan başçılarıdı. - Qonaq çoxbilmişliklə əlavə etdi.

- Yaxşı, bu saat bizim əsas vəzifəmiz nədən ibarətdi? - Suren xəbər aldı. - Neyləməliyik?..

- Çox iş görməlisiniz. - Qonaq adəti üzrə gözünün birini qıyaraq cavab verdi. - Amma əvvəlcə mənə sidq-ürəkdən de görüm şəxsən sən erməni xalqının mənafeyi naminə nəyini uf demədən qurban verərdin?..

- Ara, hər şeyimi! - Suren qətiyyətlə dedi. - Erməni deyiləm?..

- Məsələn?.. - Qonaq sınaıçı nəzərlərlə Surenin gözünün içinə baxıb durdu.

- Məsələn, malımı, pulumu, ev-əşiyimi erməni xalqının mənafeyi uğrunda uf demədən qurban verməyə hazırım! - Suren gözünü qırpmadan dedi.

- Daha nəyini?..

Suren bir qədər fikirləşdi.

- Təzəcə gətirdiyim, hələ düz-əməlli sürmədiyim həyətdəki sevimli “Moskviç”imi...

- Daha nəyini?.. - Qonaq inadkarlıqla yenə soruşdu.

- Daha nəyim qaldı ki? - Suren qonağa baxıb maddım-maddım gözünü döydü. - Lazım gəlsə belə lap canımı... - Elə bildi qonaq bunu eşitmək istəyir.

- Birdən iş elə gətirdi ki, erməni mənafeyi naminə səndən arvadını, yaxud bakırə qızını türkün yatağına göndərməyi tələb etdilər, razılaşardınmı?..

Suren əvvəl qonağının onu doladığını düşündü. Üzündəki ifadənin dəyişmədiyini, ciddi olduğunu görüb baxışlarını yayındırdı.

- Bilmirəm...

- Çətin məsələdi?.. - Qonaq səsinə uzadaraq mənalı-mənalı başını yırğaladı. - Həə, gör türklərin arasında yaşamaq nə deməkdi...

- Əgər, doğrudan da, başqa çıxış yolu yoxdursa, daha neyləmək... - Suren dodağının altında mızıldandı.

Qonaq xüsusi çəkilməmiş tut arağından bala-bala vura-vura Sureni beləcə çox dərinlərə apardı, çək-çevirə saldı, sınadı. Axırda da fikrini belə yekunlaşdırdı:

- Başımızın altına yastıq qoyub yatdığımız yetər. Sözdən əməli iş keçməlisiniz. Dağlıq Qarabağda türklərlə ermənilər arasındakı düşmənçiliyi təzədən qızıdırmalı, erməniləri onlara qarşı ayağa qaldırmalısınız.

- Axı necə? Hansı bəhanə ilə?..

- Bəhanədən çox bəhanə var! 1905-ci ildə, sonrakı illərdə Bakıda, Qarabağda, Zəngəzurda erməni-müsəlman qırğınları hansı bəhanələrlə başlanmışdı? Ötənləri xatırlamaq, yaxşı-yaxşı fikirləşmək, baş işlətmək lazımdı.

- Nəzərə alın ki, zaman o zaman deyil, 1966-cı ildi...

- Zamanın ara vurmağa, nifaq salmağa nə dəxli, canım? Heç televizora baxmır, qəzet-filan oxumursan? Rusun, Amerikanın ayrı-ayrı xalqları bir-birinə necə qırdırdığından xəbərini yoxdu? Yoxsa elə bilirsən yer üzündəki müharibələr hamısı özbaşına baş verir? Demək lazımdı ki, dolanışığımız itin dolanışığıdı, türklər addımbaşı bizi sıxışdırır, gözümçixdiya salır, incidir, adam yerinə qoymurlar. Bunların əlinin altında kölə kimi inlədiyimiz daha bəddi! Ayrılmaq, Ermənistanla birləşmək istəyirik...

- Ara, sən nə danışırsan? Belə şeylərlə indi Qarabağ ermənilərini ayağa qaldırmaq müşkül məsələdi.

- Niyə? - Qonaq təəccübləndi.

- Açıq, ona görə ki, biz, Dağlıq Qarabağ erməniləri yerli türklərdən, hətta Ermənistandakı ermənilərdən də yaxşı dolanırıq.

- Neynək, onda başqa, daha tutarlı, daha uyğun bəhanə tapılmalıdı. - Qonaq fikirləşmədən dedi. - Elə şeylər ki, ermənilərin milli qüruruna, mənliyinə, heysiyyatına toxunsun, qanlarını coşdursun. Bax, haa, ortada külli miqdarda pul söhbəti var. Yaxşı qazana, varlana bilərsən. - Pul məsələsini eşidən tək

Surenin birdən-birə gözləri işıldadı. Bu, qonağın nəzərindən yayınmadı. - Gecikmə, dostum, bir də gördün başqaları irəli düşdü, səni qabaqladı.

- Çalışaram ki, qabaqlamasın, - Suren inamsız halda söz verdi.

Qonaq xudahafizləşib ayrılanda Surenin ovcuna xeyli pul basdı.

- Tezliklə bir də gələcək, daha çox pul gətirəcəyəm, - dedi.

* * *

Suren siyasi fəaliyyətini birinci növbədə qohum-əqrəbənin, dost-tanışların, iş yoldaşlarının arasında gücləndirdi. Onların qəlbində türklərə qarşı irsən ötürülən düşmənçilik hissini, kin-küdurəti, nifrəti daha da alovlandırmağa çalışırdı. Səfsəfəsinə ağız büzən, hətta başına ağıl qoyan da olurdu. Deyirdilər, ötənləri təzədən qurtdalamasan, dəlinin yadına daşı salmasan yaxşıdı. Qoy oturduğumuz yerdə fas-farağət oturaq. Mağıl qu-lağı dinc dolanırıq. Çətinə düşəndə, işimiz əyəndə kirvələşdiyimiz türklərə güvənirik. Dadımıza yetir, köməklərini əsirgəmirlər. Bir də, əslini axtarsan, biz onların yer-yurdlarına şərik çıxmış, keçənlərdə qırdığımızı qırmışıq. Səslərini qaldıranda da günahı haqq-nahaq özlərinin boynuna yıxmışıq. Hələ yaxşı millətədi ki, bütün pisliklərimizi unudub bizimlə qonşuluq, dostluq edirlər...

Amma Surenin fikirlərini dəstəkləyənlər də az deyildi. Çətini belələrinin erməni damarını tutunca, qıdıqlayıncaydı. Həmin saat qızıb şirin xəyallara dalır, haçansa hansı erməninin sə kefinin kök vaxtında uydurduğu və dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan adlandırdığı mifik imperiyalarını ağızları sula-na-sulana, köpüklənə-köpüklənə söz-söz təzədən yaradır, qururdular. Şərəfinə badə qaldırır, şuarlar hayqırırdılar...

Qonaq gözü əzəldən türkün torpağında, malında, mülkündə, adət-ənənəsində, musiqisində, mədəniyyətində olan xalqının psixologiyasına yaxşı bələddi. Erməni həmişə, hər yerdə erməniydi. Əsrlərcə türkün genişürəkliliyindən, yumşaqlığın-

dan sui istifadə etmiş, tarixin dönüm-döngələrində ayağı bir balaca büdrəyəndə, zəifləyəndə çörəyini, suyunu onunla bölüşən gor qonşusuna xəyanət yolunu seçmiş, arxadan zərbə endirmişdi. Qayıdıb haqqına cəzalandıranda zavallı, cəfakeş, məzlum cildinə girərək qara-qışqırıqla almana, ingilisə, fransıza, rusa quyruq bulamış, əllərində oyuncağa, alətə çevrilmişdi. Bütün bunların kimi hər sifətə, əxlaqa malikdilər...

Suren hər ehtimala qarşı kürəkəni Benikin də ağzını aradı. Qonağının ona verdiyi sualı bir qədər dəyişərək kürəkəninə də verdi:

- Səncə, türk dostun türkün naminə gözgörəti arvadından, bakirə qızından keçərdi?..

- Nə mənada, necə yəni?.. - Benik başa düşmədi.

- Yəni türkün mənafeyi naminə öz arvadını, yaxud bakirə qızını könüllü surətdə erməninin yatağına atmağa razı olardı?..

- Bu nə axmaq sualdı? - Benik üz-gözünü turşutdu. - Əlbəttə, razı olmazdı. Namus məsələsi türk üçün hər şeydən irəli idi. Türk ölər, namusunun ləkələnməsinə dözməz!..

- Amma bax, biz ayrı-ayrı fərd olaraq itirsək də, - Suren nəyi itirdiklərinin adını aşkar çəkmədi, - əvəzində erməni xalqı qazanır.

- Demək, səncə, türklərlə fərqlimiz bundadı. - Benik dedi.

- Ancaq onlar bizim itirdiklərimizi itirmək hesabına qazandıqlarımızı qazanmağı heç ağıllarına da gətirmirlər. Bizi qaraçı tayfası kimi bir şey sayırlar.

- Dəli busurmandı də! Biz qaraçılar kimi sədəqə diləmirik. Əksinə, hər şeyimizi qurban veririk ki, torpaqlarımızı artıraraq, gələcək nəsillər üçün dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan dövlətini yaradaq...

Suren öz yanından Mikoyanın erməniləri türklərə qarşı tarixi mübarizəyə, hətta müharibəyə çağırıldığını söylədi. Benik həmişəki kimi onu məsxərəyə qoydu.

- Yəqin bu sayıqlamalarla beynini təzə qonağın doldurub?..

- Nə qonaq, nə filan?..

Suren az qala özünü itirəcəkdi. Tez qabaqdangəlmişliklə Beniki azdırmağa çalışdı. Qorxurdu ki, qonaq söhbətini başqa yerdə də ağzından qaçırdar, onu zibilə salar.

Benik savadlı, oxumuş adamdı. Kolxozun baş aqronomuymdu. Belə şeylərə inanmasa da bütün ermənilər kimi o da neçə vaxtdı ki, hansısa gizli erməni fonduna aylıq pul ödəyirdi. Guya ermənilərin gələcək xoş günləri-güzaranları üçündü...

Benik yeri gəlmişkən oğlunun beynini ziyanlı, hətta xatalı fikirlərlə doldurduğuna görə Surenə öz narazılığını çatdırdı. O hələ uşaqdı, çox şeyi qanıb-qandırmırdı. Dayısından eşitdiklərini məktəbdə, uşaqlar arasında danışdı. Bu da anlaşılmaqlığa səbəb olurdu. Oxuduğu beynəlmiləl məktəb türklərin yaşadığı Qaradağlı kəndi ilə ermənilərin yaşadığı Qarakənd arasındakı Kuropatkino kəndində yerləşirdi. Təhsil əsasən rus dilindəydi. Vaxtıyan burada çar hökuməti tərəfindən zorla köçürülmüş ruslar, malakanlar məskunlaşmışdılar. Tədricən onların sayı azalmış, əvəzində ermənilərin sayı artmışdı...

Məktəbin direktoru Ərşad müəllim türkdü. Benik onun kirvəsi, dostduydu. Ailəlikcə bir-birinin evlərinə gedib-gəlir, bayramlaşırdılar. Son zamanlar Ərşad müəllim dostunun oğlundan yaman narazılıq edirdi. Müəllimlər, şagirdlər onun qaribə şeylər danışdığını söyləyirdilər...

* * *

Benikin oğlu bekarçılıqdan əlinə keçən daş-kəsəyi qurumuş kanaldakı iri gölməçələrə atır, çömçəquyruqlu, cücü-mücülü bulannıq suyu şappıltıyan ətrafa sıçradır, beləcə başını qatır, vaxtını öldürürdü. Arabir, yadına düşdükcə dayanıb kanalqırağı uzanan maşın yolunun o biri tərəfində otlayan inəklərinin geniyib-genimədiyinə baxırdı. Heyvanlar yolun döşlərində bitmiş yamyaşıl otları həvəslə qırpa-qırpa addım-addım ağzı aşağı, kəndə doğru irəlləyirdilər. Benikin oğlu onlara uyğun yerini dəyişir, təzədən kanalın içindəki çömçəquyruqların, cücü-mücülərin anasını ağıladır...

Uzaqdan tozanaqlaya-tozanaqlaya ağzıbəri bir maşın şütüyürdü. Diqqətlə baxanda dayısı Surenin "Moskiviç"ini tanıdı. Yaxınlaşanda saxlatmaq mənasında birdən maşının qabağına durdu. İşdə dostlarınyan tut arağından "düt" deyincə vurub dəmlənmiş Surenin kefi ala buluddaydı. Gözü yolu düz-əməlli seçmirdi. Odu ki, özünü itirdi. Əyləci basmaq əvəzinə qazı basdı, sükanı yalandan o tərəf-bu tərəfə burdu. Maşının başını xeyli irəlində birtəhər yığdı. Toz dumanı seyrələndə geri verdi. Söyə-söyə çıxdı ki, görsün özünü maşının altına atan hansı köpəyoğludu. Lakin kanalın qırağında heç kimi tapmadı. Elə bildi kimdisə gözüne görünüb.

Ərinmədi, yeriyib kanalın içinə boyladı. Gölməçənin qırağında düşüb qalmış qaraltı adama, daha doğrusu, uşağa oxşayırdı. Tərpənmirdi. Güc-bəla kanala girdi. Arxası qatda sərələ-nənin bacısı oğlu olduğunu görəndə dəhşətə gəldi. Bircə anda sərxoşluğu keçdi.

Bacısı oğlu dayısının maşını saxlamaq əvəzinə dəli kimi qazdadığını görəndə qorxusundan geri sıçramış, sürüşüb kanala düşmüşdü. Tərslikdən gicgahu ucu iti qara daşa dəymiş, canını tapşırmışdı.

Suren uşağı qucağına alıb kanaldan çıxartdı. Qıraqda nəbzini təzədən dönə-dönə yoxladı. Öldüyünü dəqiqləşdirəndən sonra döyüküb ətrafa baxdı. İncəvardan görə, şahid-filan yox idi.

Meyidi tez "Moskiviç"in baqajına basdı. İzi azdırmaq üçün yerdəki qan ləkələrinin üstünə toz-torpaq səpdi. Maşını döndərüb ağzı geri qovdu. Qaradağlı kəndindəki yiyəsiz üzüm bağlarına çatanda saxladı. Yaxınlıqda kimsə gözə dəymirdi. Düşüb baqajı açdı. Meyidi yoldan xeyli aralı, üzüm bağının ortasına tullayıb tələsik uzaqlaşdı...

* * *

Axşam Benikin oğlunun otardığı inəklər qapıya qayıtsa da uşaq gəlib çıxmadı. Qonşu-qonuma, ora-bura xəbər elədilər, uşağı soraqladılar. Gördüm deyən olmadı. Benik sakitləşmədi,

ev-ev düşüb gün ərzində çöldə-bayırda olanları sorğu-suala tutdu, yenə düz-əməlli cavab almadı.

Qaynıgildə Beniki Suren qarşılıdı. Ayaq üstə zorla dururdu. Evə çatan kimi tut arağından bəsdi deyincə vurub təzədən hallanmışdı.

- Suren, təsadüfən bizim uşaq sizə gəlməyib? - Qaynından ağı bir şey kəsməsə də soruşdu.

- Hansı uşaq?.. - Suren bilə-bilə, qəsdən məsələni uzatdı.

- Oğlum deyirəm də... - Benikin səbri bir tikəydi.

- Yox, gəlməyib axı. - Suren yıxılmamaq üçün əl atıb Benikin çiyindənən sallaşdı. - Nədi, nə xəbərdi?..

- Otardığı inəklər çöldən qayıdıb, özü qayıtmayıb.

- Hə, yadıma düşdü, - Suren guya birdən xatırladı. - Maşınla Kuropatkinə kəndindən gəlirdim. Yolda Ərşad müəllimlə qarşılaşdım. Deyəsən, oğlun onun maşınında idi...

- Oğlumun Ərşad müəllimin maşınında nə ölümü? Axı o, malı otarmağa aparmışdı...

- Bax, orasını mən bilmirəm.

- Suren, düzünü de, doğrudan, oğlum Ərşad müəllimin maşınında görmüsən? - Benik yalvarıcı təzdə soruşdu. - Bəlkə səhv salırsan...

İstədi desin ki, bəlkə içkili olmusan?..

- Hər şey mümkündür. - Suren ləngərlənib təzədən kürəkəninin çiyindənən yapışdı. - Dostun deyil? Axşamacan canbır qəlbdəsiniz. - İstehza ilə hırıldadı.

- Əşi, cəhənnəm ol!.. - Benik yıxılmasına əhəmiyyət vermədən onu itələyib qapıdan güllə kimi çıxdı. Ancaq hər ehtimala qarşı maşın tutub Qaradağlıya, dostugilə sürdüdü.

Suren özlüyündə artıq hər şeyi qurub-qoşmuş, planlaşdırmışdı. Belə fürsət hələm-hələm ələ düşməzdə. Qonağı türklərlə ermənilər arasına nifaq salmaq, düşmənçiliyi alovlandırmaq üçün bəhanə axtarırdı. Bu da bəhanə! Benikin dostu Ərşad müəllimi, briqadir qardaşı Elşadı şərləyəcək, bacısı oğlunun onlar tərəfindən öldürüldüyünü söyləyəcəkdi. At kimi dirənə-

cəkdi ki, uşağı Ərşad müəllimin məşinunda görüb, vəssalam! Çətini bacısını, atasını buna inandırmaqdı. Birləşib Benikin də ağılı oğurlayacaqdılar. Daha neyləmli? Məgər Suren hər şeyin bu cür alınmasını, arada bacısı oğlunun güdaza getməsini istəyərdi? Olan olmuşdu. Qəfil qəzaydı. Amerikalı qonağa sifariş göndərmək lazımdı ki, çoxlu pul-para gətirsin...

* * *

Ərşad müəllim gecə vaxtı qapıda kirvəsi Beniki görəndə təəccübləndi. Amma onu daha betər təəccübləndirən, narahat edən Benikin dilindən eşitdiyi Surenin şər-şəbədəsi oldu. Andaman elədi ki, nəinki bu gün, neçə vaxtdı Surenin heç üzünü də görməyib.

- Pıyan-zad deyildi?.. - Ərşad müəllim soruşdu. Axı Suren tez-tez içirdi.

- Lənətdəmə heç ayaq üstə dura bilirdi?.. - Benik söyüb-söylənərək Surenin qarəsınca deyindi.

- A kirvə, qaynını yaxşı tanıya-tanıya o boyda yolu gecə vaxtı havayından niyə ölçürdün?

- Neyniyim, türkün məsəli, batan saman çöpünə də əl atır...

Ərşad müəllim dostuna təskinlik, ürək-dirək verib yola saldı. Dedi ki, darıxma, allah qoysa gedib görəcəksən oğlun - evdədi, tapılıb.

Lakin Benik qayıdıb oğlunu evdə görmədi. Hərənin ağzından bir avaz gəlirdi...

* * *

Səhəri gün Suren tamam ayılsa da axşamkı sözünün üstündə durdu. Eyni şeyləri təkrarladı. Beniki inandırmaq üçün Ərşad müəllimin son vaxtlar oğlundan tez-tez ona necə şikayətləndiyini xatırlatdı. Dedi ki, ay kürəkən, sənün başın belə şeyləri qaynatmaz. O biri tərəfdən də, tərssən, xeyrinə deyiləni eşitmirsən. Dostun Ərşad müəllim oğlunun şəxsində türkün potensial, gələcək düşməni görürdü. Odu ki, bəri başdan başını əkib...

- Axmaq-axmaq danışma, - Benik qaynının ağzından vurdu. - Ərşad müəllim dünyasında belə iş tutmaz!..

- Neynək, baxarıq!.. - Suren rişxəndlə çırtı addı.

Bütün kənd dağda-daşda, düzdə Benikin oğlunu axtarırdı. Ərşad müəllimin təşkilatçılığı ilə beynəlmiləl məktəbin müəllim kollektivi də şagirdli-filanlı onlara qoşulmuşdu.

Suren özünü yeyib-tökürdü:

- Ay ermənilər, itiyinizi dağda-daşda yox, türklərin ərazisində, kəndində axtarın.

Neçə illər ərzində türklərdən yaxşılıqdan başqa bir pislik görməyən ermənilər onun ağzını yummağa çalışsalar da bacarmırdılar. Xata-balanın onlardan uzaq olmasını arzulayan türklər də bərk dilxordular...

İpə-sapa yatmayan Suren dediyini yeritmək üçün özü kimlərdən bir dəstə başına yığıb Qaradağlı kəndinin üzüm bağlarına apardı. Həm də yolunu qəsdən başqa tərəfdən, lap uzaqdan saldı. Nəhayət, gün günortadan əyləndə bacısı oğlunun meyidini üzümlükdən tapdılar. Bilə-bilə sahənin hansı briqadaya məxsus olması ilə maraqlandılar. Ərşad müəllimin qardaşı Elşadın adını eşidəndə Suren haray-həşir qopartdı, bar-bar bağırırdı:

- Ermənilər, indi mənə inandırmızmı? Dedim axı, bacımın balasını türklər, həm də kürəkənimin dostu öldürmüş olacaq. Bu da sizə sübut! Daha söz sizindi...

Arada əməlli-başlı gərginlik yaranmışdı. Hər iki tərəf gördüyünə mat qalmışdı. İnanırdılar da, inanmırdılar da. Ermənilərin arasında inanan daha çoxdu.

Benik daş kimi susurdu. Nə ağ dinirdi, nə də qara. Arvadı, qayınatası artıq Surenin fitvasına uymuşdu. Suren cavanları silahlandırır Qaradağlı kəndinə hücum çəkməyə, Ərşad müəllimi, qardaşını öldürməyə, intiqam almağa çağırırdı. Qırğının başlayacağından qorxan ağsaqqallar onların qarşısını güclə almışdılar.

Şoka düşən Ərşad müəllim məsləhətləşmək, tədbir tökmək üçün qohum-əqrəbasını, ağsaqqalları çağırır bir yerə yığ-

dı. Başa düşür, anlayırdı ki, bu xına o xınadan deyil. Ortada düşmən əli, düşmən siyasəti vardı. Məqsəd iki qonşu xalqın arasında köhnə ədavəti, düşmənçiliyi təzələməkdə. Erməniləri sakitləşdirmək, bütün bunların qurğu, tələ olduğuna inandırmaq lazımdı. Amma necə? Dünənə qədər kirvəsi, dostu saydığı, bir süfrədə dönə-dönə çörək kəsdiyi Benikin belə ondan üzü dönmüşdü. Xəbər göndərmişdi ki, bir də gözünə görünməsin. Hər ehtimala qarşı təhlükəsizliklərinin qayğısına qalmalı, şantaj, fitvaya uymamalıydılar...

* * *

Martuni rayon milis idarəsi Benikin oğlunun ölümü ilə əlaqədar cinayət işi açdı. Təbii, təhqiqatı erməni müstəntiqi aparırdı. Kimdən şübhələndiklərini soruşanda Benik qarışıq qohum-əqrəbasının hamısı Ərşad müəllim və qardaşı Elşadın adını çəkdi. Onları tezbazar tutub Şuşa qalasında türməyə göndərdilər...

Hadisə axşamı Ərşad müəllimin qayını Mustafa həmin üzüm bağının ayağında qoyun otarırdı. Uzaqdan səhənin əks tərəfində bir "Moskiviç" in dayandığını gördü. Kimdisə məşindən düşüb bağa girdi. Neynədi-neynəmədisə tez də qayıdıb aradan çıxdı. Məsafə uzaq, hava tutqun olduğuna görə Mustafa nəinki maşının nömrəsini, rəngini, adamın kimliyini, bağda neynədiyini belə aydın seçə, ayırd edə bilmədi. "Moskiviç" gəldiyi Qarakənd istiqamətində də geri qayıtdı...

Mustafa yalnız səhərisi, meyid üzüm bağından tapılandan sonra gördüyünün fərqi vardı. Ermənilərin tənəklilikdə təsadüfən axtarış aparmadıklarını başa düşdü. Uşağı öldürərək özləri qəsdən gətirib ora atmışdılar. Maşın da Surenin altındaki "Moskiviç"di...

Qohumları nahaqdan tutulan sadələvh Mustafa məsələni aydınlaşdırmaq, onları düşdükəri şər-böhtandan qurtarmaq məqsədi ilə müstəntiqlə təkbətək görüşdü. Axşamtərəfi bağda gördüyünü danışdı, öz gümanlarını açıqladı...

Cəmi iki gündən sonra Mustafanı da damlayıb Şuşa qalasına, qohumlarının yanına göndərdilər. Müstəntiqə verdiyi ifadə özünə qarşı ittihamnaməyə çevrilmişdi. Yalançı şahidlər Mustafanın dediyi maşının Ərşad müəllimin maşını olduğunu, öldürdükəri uşağın meyidini də qardaşların birlikdə gətirib bağa atdıqlarını söyləmişdilər. Müstəntiq Mustafanı onda günahlandırırırdı ki, dəhşətli ölüm faktını vaxtında milisə xəbər verməkdənsə bilə-bilə gizlətməmiş, sonradan həтта izi azdırmaq fikrinə düşmüşdü...

Amerikalı qonağı tərəfindən maliyyələşdirilən Sureni çoxlu pul-para tökrək milis işçilərini, müstəntiqləri ələ almışdı. Türmədə Ərşad müəllimə, qohumlarına dəhşətli işgəncələr verir, qətlin onlar tərəfindən törədildiyini zorla boyunlarına qoymağa çalışırdılar. Bu halda onları ən yüksək cəza, ölüm hökmü gözləyirdi.

Daşnaklar işlərini çox etibarlı, hərtərəfli tutmuşdular. Birinin üstünə beşini qoyaraq türklərin başkəsən, qanıçən olduqları, zaman-zaman erməniləri qırıb-çatdıqları, sıxışdırdıqları, gözümçixdiyə saldıqları haqqında Moskvaya, İrəvana, BMT-yə, dünyada sözü keçən dövlətlərin hamısına teleqramlar, məktublar göndərmişdilər. Guya Azərbaycanda onların şikayətinə baxmır, baş vermiş cinayətin üstünü ört-basdıra çalışır, cinayətkarları isə azadlığa buraxmağa hazırlanırdılar. Həm də, deməyəsən, bu, birinci hadisə deyildi... Mərkəzi hakimiyyəti, İrəvanı, dünya ölkələrini köməyə çağırırdılar.

Ərşad müəllimin qohum-qardaşı, yaxınları da bekar dayanmamışdılar. Ümidlə respublika rəhbərliyini, vicdanlı qanun keşikçilərini ermənilərin tələ qurduqlarına, iyrənc oyun oynadıqlarına, qohumlarını nahaqdan türmədə yatızdırdıqlarına inandırmağa çalışırdılar. Onları həqiqəti düz araşdırmağa, ermənilərin iç üzünü açmağa, əsl cinayətkarları aşkara çıxardaraq ədalət məhkəməsi qarşısında oturtmağa çağırırdılar. Bu cür inadkar səyin nəticəsiydi ki, qurama məhkəmə işi bir neçə dəfə təxirə salınmışdı...

Lakin ermənilər daha məkirli, fəal, əlbir-dilbir, təəssübkeşdilər. Öz nahaq səsləri ilə növbəti dəfə türkün haqq səsinə batırmaq əzmindəydilər. Suren gecə-gündüz Benikin beynini doldururdu ki, sənin oğlun Qarabağ uğrunda qurban gedib, şəhid olub. Biz hamımız, bütün ermənilər əl-ələ verib Qarabağı türklərdən təmizləyəcək, oğluyun intiqamını alacağıq. Onun xatirəsi ermənilərin yaddaşında əbədi yaşayacaq!..

Benikin qulağını o qədər doldurmuşdular ki, oğlunun Ərşad müəllimgil tərəfindən qətlə yetirildiyinə tam əmindir...

* * *

İstintaq prosesi acı bağırsağ kimi bir ilə qədər uzandı. Məhkəmə ermənilərin israrlı tələbilə Dağlıq Qarabağın mərkəzi sayılan Stepanakert şəhərində baş tutdu. İşə Respublika Ali Məhkəməsinin kollegiyası baxırdı. Bu, hansısa maraqlı tərəfin, kənar fəvqəlqüvvənin iradəsiyənin atılmış bir addım idi...

İclas Vilayət Daxili İşlər İdarəsinin iyirmi-otuz metrliyindəki istirahət parkının yay zalında keçirilirdi. Mühafizə, təhlükəsizlik məslələri sanki düşünülmüş şəkildə başdangetdi, çox pis təşkil edilmişdi.

Ətrafda insan əlindən iynə atsaydın yerə düşməzdi. Elə təkcə ermənilərin sayı yeddi-səkkiz minə çatırdı. Bu qədər adamı kinoteatrın zalına yerləşdirmək mümkün deyildi. İçəri cəmi iki yüz nəfər buraxılmışdı.

Camaat bura öz xoşuynan yığılmamışdı. Fitnəkar qüvvələr tərəfindən çağırılmışdı. Həm də qabaqcadan xüsusi təlimatlandırılmış, müxtəlif soyuq silahlarla silahlandırılmışdı. Axtarış bəzilərinə odlu silah da tapırdı. Erməni qızlarının, qadınlarının cibləri yod, tənzip, tibbi ləvazimatlarla doluydu. Onların missiyası qarışıqlıq düşərdisə, yaralılara yardım etməkdə...

Məhkəmə prosesi çox pozuc, əsəbi, gərgin bir şəraitdə gedirdi. Benik, qayını Suren, qayınatası, yaxınları dəqiqədə bir yerlərindən cürbəcür söz atır, nalayiq hərəkətlərə yol verir, Ərşad müəllimgilin ailəsini, qohunlarını söyür, vəkillərlə öcəşir, hətta məhkəmə sədrinin özünü belə hədələyir, müttəhim kür-

süsündə əyləşənlərin hamısına güllələnmə tələb edirdilər. Hakim nizam-intizamı pozmaq çağırışını qulaqardına vurur, saymırdılar. Axır sədrin tələbi ilə ölən babasını, Benikin qayınatasını zaldan qovdular. Amma bu, ermənilərin həyasızlıqları müqabilində gecikmiş, həm də çox yumşaq, kəsərsiz tədbir idi. Heç bir təsiri, faydası olmadı. Əksinə, vəziyyəti bir az da gərginləşdirdi.

İclas axşam-tərəfi başa çatdı. Təkcə əvvəldən nəzərdə tutulmuş hökmü oxumaq qalırdı. Hakim bu missiyasını da birtəhər yerinə yetirib aradan çıxmağa hazırlaşdı. Beləliklə, Ərşad müəllimə on beş il iş, qardaşı Elşada ən ağır cəza, güllələnmə, Mustafaya isə bəraət verildi.

Elə bil bənt çəlləyinə od vurdun. Hökmü eşidən ermənilər daha da quduzlaşdılar. Bir nəfər kimi ayaqlarını yerə döyməyə, çığır-bağır ilə Ərşad müəllimə güllələnmə tələb etməyə başladılar.

Tərəfdarlarının gur səsləri altında Benik oturduğu skamyanın üstünə çıxdı və hakimə tərəf bağırdı:

- Ay alçaq, türklər səni pulla satın alıblar, sən satılmısan! Belə olmasaydı, işin təşkilatçısını yüngül cəzalandırmaz, o birini də azadlığa buraxmazdın. Bu qərar bizi qane etmir! Ərşad müəllimi də güllələnmək lazımdır!..

Hər tərəfdən qəzəbli səslər ucaldı:

- Benik doğru deyir! Məhkəmə türklərə satılıb!..

- Ərşadı da güllələnmək lazımdır!..

- Bəraət söhbəti ola bilməz!..

Daha da cəsarətlənən Benik irəli yeriyib səhnəyə qalxdı:

- Ərşadla mən özüm haqq-hesab çəkəcəyəm!..

Bu, artıq kifayət qədər həddini aşmaq, hər kəsə meydan oxumaqdı. Qətiyyətli addım atmağın, onu sərt, ciddi şəkildə cəzalandırmağın vaxtı çatmışdı. Belə bir tədbir başqaları üçün də yaxşı dərs olardı, azğınlaşmış ermənilərin gözünü qıradı.

Benikin qarşısını kəsən mühafizə dəstəsinin komandiri Petrosyan isə onu bir daha yavaşcaqlıqla nizam-intizama dəvət etdi.

Benik:

- Çəkil, yolumdan çəkil!.. - deyərək əlini qaldırıb onu vurmaq istədi.

Bunu görən milis nəfəri komandirinin köməyinə gəldi. Benikin qollarını arxaya burdu. İtələyə-itələyə qapıdan çıxartdı. Benik nə qədər atılıb-düşsə, çabalasa da ona gücü çatmadı. Hirsindən-havasından dil-dodağını gəmirərək üzünü bayırdakı ermənilərə tutaraq qışqırdı:

- Qardaşlar, niyə əlinizi-qolunuzu yanınıza salıb dayanmısınız? Satqın hakimlərin türkləri, oğlumun qatillərini azadlığa buraxması ilə razısınız mı? Onları özümüz cəzalandırmalıyıq! Bizim qarşımızda heç kim dura bilməz! Biz çoxuq, həmişə gücümüz çatır!..

Ermənilər himə bənddilər. Qarğa-quzğun kimi qarılaraq kinoteatrın binasını, hökumət məşinlərini daşa basdılar.

Mühafizə dəstəsi get-gedə məsələnin daha da qəlizləşdiyini, azğınlaşan kütlə ilə bacarmayacağını görüb yanğınsöndürənlərdən kömək istədi. Güclü su şırnağı ilə camaatı qorxudaraq dağıtmağı, dustaqları birtəhər aradan çıxartmağı düşünürdülər. Lakin özünü yetirən yanğınsöndürən məşin ümidləri doğrultmadı. Çatan saat Ermənilər onların özlərini daş-qalaq edərək, söyərək, döyərək meydandan qovdular.

Yanğınsöndürənlərin, mühafizə dəstəsinin vəzifə borclarına vicdansızcasına səhlənkər, məsuliyyətsiz yanaşdıqları kənardan açıq-aydın görünməkdəydi. Axı onlar da erməniydilər.

Benik tez-tez bağıraraq kütləyə elə bunu xatırladırdı:

- Ay camaat, qorxmayın! Qarşımızdakılar da ermənidir! Erməni erməninin qarşısını kəsə bilməz!..

Kütlə bir həmləyə qapını qıraraq zala soxuldu. Benik Petrosyanı dilə tutdu:

- Sən gəl xoşaxoşluqla Ərşadı bizə təhvil ver!..

- İxtiyarım yoxdu, - Petrosyan dedi.

- Yaxşı-yaxşı fikirləş, şansını qaçırtma. Tələbimizi yerinə yetirsən, sənə də, əsgərlərinə də çoxlu pul, qızıl verrəm. - Benik onu rüşvətlə şirnikləndirdi.

- Dedim ki, ixtiyarım yoxdu, - Petrosyan əvəzində onu da, ətrafındakıları da dinməz-söyləməz, əllərindən bir xəta çıxmamış dağılışmağa çağırırdı. Əks təqdirdə onlar üçün pis qurtaracağını söylədi. Silah işlədəcəkləri ilə hədələdi.

- Ərşadı verməsən, səndən əl çəkməyəcəyik! - Benik də sərtləşdi.

Petrosyan kütləni qorxutmaq üçün havaya bir neçə xəbərdarlıq atəşi açdı. Ermənilər əllərində hazır saxladıqları daşı, taxta parçalarını onun üstünə ataraq bağırardılar:

- Sən erməni deyilsən! Sən türklərə satılmışsan!..

Petrosyan vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdı. Təcili bir tədbir görmək lazımdı. Məhkumların təhlükəsizliyinin məsuliyyəti komandir kimi birinci növbədə onun boynundaydı. Xeyli baş sındırandan sonra qrim otağının daha təhlükəsiz olduğunu düşünüb dustaqları ora saldı, qapısını bağladı.

Tərəfdarları ilə otağın qapısını asanca sındıran Benik bu dəfə Petrosyanı bıçaqla hədələdi:

- İtil cəhənnəmə!..

Petrosyan hələ də tərəddüd içindəydi. Bir tərəfdən vəzifəsini, o biri tərəfdən canını itirməkdən qorxurdu.

Vəziyyəti qiymətləndirməyi bacaran Benik əlindəki bıçaqla Petrosyanın başının üstündən arxasındakı Ərşadı vurmağa cəhd edirdi. Amma bıçağı nə qədər çalsa da buna müvəffəq olmurdu. Əlləri qandallanmış Ərşad müəllim o tərəf-bu tərəfə əyilərək birtəhər qorunurdu.

Bir qədər aralıda dayanmış Elşad dözməyib Petrosyana qəzəblə acıqlandı:

- Nəyi gözləyirsən? Niyə onun cavabını vermirsən?..

Petrosyan məcbur olub Beniki geri itələdi. Suren arxadan ona sarı qolaylandı. Komandirinin müdafiəsinə qalxan milis nəfəri tapançasını çıxarıb əvvəl Sureni, sonra da Beniki ayağından güllə ilə yaraladı. Hər ikisi vəhşi heyvan kimi bağıraraq yerə sərildi. Ermənilər onları əlləri üstə bayıra çıxartdılar. Kütlə onların başına yığıldı.

Özlərini yetirən axçikləri irəli buraxdılar. Onlar yaralıların şalvarlarını çırmayıb yaralarını yoxladılar, silib təmizlədilər, sarıdılar. Güllənin biri Surenin ayağında ilişib qalsa da o birisi Benikin baldırını yalayıb keçmişdi. Benik yarasının yüngül olduğunu görüb qəhrəman kimi ayağa qalxdı. Ətrafındakıları bu dəfə özünün, qayını Surenin intiqamını almağa çağırırdı.

- İrəli, qardaşlar!..

Ermənilər əllərinə keçəni qapıb çıxır-bağır ilə təzədən kinoteatra cumdular.

Kütlənin başının qarışmasından istifadə edən mühafizəçilər məhkumları arxa qapıdan çıxararaq milis maşınlarına mindirməyə tələsirdilər. Başından yaralanmış Mustafanı artıq aparıb maşınlardan birində gizlətməmişdilər...

Qəfildən irəli şığıyan ermənilərə atəş açdılar. Yeddi-səkkiz nəfər yaralandı. Qaragüruh mühafizəçilərin bu yolla kütləni yarıb dustaqları aradan çıxardacaqlarını anladı. Tez qız-gəlini, qadınları irəli verdilər. Təlimatda arvad-uşağa atəş açmaq qadağandı.

Ermənilər qız-gəlinin köməyi ilə mühafizəçilərdən birinin avtomatının maqazini çıxartdılar, o birini döyüb şil-küt etdilər, üçüncüsünü öldürəcəkləri ilə hədələdilər, taxta parçası ilə Petrosyanın boynunun kökündən vurub yerə sərdilər. Silahını əlindən alıb təpiklədilər.

Ermənilər mühafizəçiləri zərərsizləşdirəndən sonra köməksiz, qolları qandallı Ərşadın, qardaşı Elşadın üstünə şığıdılar. Onları vəhşicəsinə, xüsusi qəddarlıqla öldürdülər. Ürəkləri soyumur, tapdalayır, təpikləyir, əllərinə keçəni haraları gəldi çırpırdılar. Əyinlərindəki paltarları dartıb cırıqlayır, meyidlərini murdarlayır, təhqir edirdilər...

Türmə maşınında gizlənən Mustafa nə baş verdiyini öyrənmək üçün başını qaldırıb bayıra boylandı. Bir erməni bunu görüb qışqırdı:

- Ay camaat, bizi aldadıblar! Ərşad sağdı, maşında gizlənib!..

Kütlə uğultu ilə geri döndü.

- Hani, hansı maşında gizlənib?..

Ermənilər göstərilən maşını böyrüstə aşırıdılar. Üstünə benzin tökübləndilər. Mustafanı maşını-zadlı yandırdılar. Sonra meyidin boğazına məftil bağladılar. Sürüyə-sürüyə o biri meyidlərin yanına gətirdilər.

Hardansa əllərinə keçən odunu, taxtaları daşıyıb iri bir tonqal çatdılar. Meyidləri çarthaçart yanan tonqalın üstünə atdılar. Ürəkləri soyumuş kimi yavaş-yavaş dağılımağa başladılar...

* * *

Həmin gün ətrafdakı türk kəndlərinin əhalisi arasında həyəcanlı bir şayiə dolaşdı. Guya ermənilər onların üzərinə hücumla hazırlaşdılar, təcili silahlanmaq lazımdı! Oxşar şayiə, türklərin də ermənilərin üzərinə hücumla hazırlaşdıqları xəbəri erməni kəndlərinin əhalisi arasında əməlli-başlı təşviş, vahimə doğurmuşdu...

Ancaq daşnakların iyrənc niyyətləri baş tutmadı. Cına-yətkarlar ifşa olunub cəzalandırıldılar...

OĞRU ERMƏNİ

Məktəb üzrə keçirilən idman yarışlarında ayağımı bərk zədələmişdim. Qapanıb qalmışdım evdə. Yamanca darıxırdım. Başqatan bir məşğuliyyət vardsa, o da televizora baxmaqdı.

Kanallardan biri ermənilərin pis, murdar xasiyyətləri haqqında veriliş hazırlamışdı. Studiyadakılar növbə ilə onların əcayib-qərayib yaltaqlığından, ikiüzlülüyündən, yalançılığından, satqınlığından danışır, oğru olduqlarını isə daha artıq qabardır-dılar. Oğurluq az, ya çox bütün xalqlara xas olan insani, həm də baş ucalığı gətirməyən bir xüsusiyyətdi. Lakin ermənilərin oğurluğu adı yox, tayı-bərabəri olmayan, bənzərsiz oğurluqdu. Camaat pul, mal-at, ev əşyaları, bahalı məşin, hətta təyyarə, gəmi və s. oğurlayanda ermənilər tamam başqa şeylər oğurlayırlar. Ən böyük oğurluqları da türklərdən elədikləridi. Onları bir verilişdə saymaqla qurtarmazdı. Ermənilər insan adlarımızı, musiqimizi, musiqi alətlərimizi, xalçalarımızı, abidələrimizi, yeməklərimizi, ən başlıcası, torpaqlarımızı oğurlamışdılar. Birdən yox, tədricən, tarix boyu, nəzərə çarpmadan, həm də qeyri-adi ustalıqla. Sonra da hamısını utanmaz-utanmaz, vicdansızcasına öz adlarına çıxmış, bizi danmışdılar...

Ermənilərin namərdliyi mənə hiddətləndirmişdi. Axırda hissələrimi cilovlaya bilməyib bərkdən bağırardım:

- Pah atonnan! Bu ermənilər nə oğru xalq imiş!..

Elə bu zaman otaqda tək olmadığımı xatırladan cırıltı səsi eşitdim. Nənəmdi, divanda qurcalanırdı. Bayaقدan yarıuzanmış halda gözucu televizora baxırdı.

Handan-hana xəfifcə qımışaraq:

- Ermənilər binayi-qədimdən oğrudular, bala, - dedi.

- Sən hardan bilirən, ay nənə? - Sadələvhliklə soruşdum.

- Eh, mən onların dabbaqda gönlünə bələdəm! Amma bunları sadəcə, bilmək yox, yaxşıca yadda saxlamaq lazımdır, bala!..

Sonra nənəm mənə şahidi olduğu köhnə bir erməni oğurluğundan danışdı.

* * *

Oğul balası, onda sən bu dünyada hələ heç izin-tozun da yox idi. Amma atan var idi. Elə sən yaşdaydı. Orta məktəbdə, axıncı sinifdə oxuyurdu. İndi Ermənistan adlanan dədə-baba torpaqlarımızda yaşayırdıq. Ağlımıza da gəlməzdi ki, ürəyimiz yanıb sığınacaq verdiyimiz ermənilər bir gün yerimizi-yurdumuzu zorla əlimizdən alacaq, bizi dərbədən salacaqlar...

Baban kənd məktəbində dərs deyirdi. Sayılıb-seçilən tarix müəllimi idi.

Bir dəfə atan sinif yoldaşları ilə dağa çıxmışdı. Qayıdanda özünə bir bağlama gətirmişdi. İçi insan sümükləri, saxsı qab-qacaq qırıqları, qədim dəmir pullarla doluydu. Hansısa mağaradan tapmışdılar.

Səhərisi baban atanı da özünə qoşub həmin mağaraya yollandı. Əlavə bir neçə məişət əşyası-filan da yığıb gətirdi. Onları səliqə ilə bir qutuya yerləşdirib mənə verdi:

- Arvad, - dedi, - bunu elə yerə qoy ki, uşaq-muşaq əli dəyməsin. Bakıya, Elmlər Akademiyasına aparacağam. Alimlərə göstərəcəyəm.

Savadsız arvad idim.

- A kişi, - dedim, - sür-sümük alimlərin nəyinə gərəkdi? - Nə danışdığımı heç özüm də bilmirdim.

- Sənin belə şeylərdən başın çıxmaz, arvad. - Baban səkini qaldırdı. - Bunlar adi, yaxın keçmişin sür-sümüyü deyil. Tarixdi! Həm də qədim tarixdi!..

Yenə heç nə qulağıma girmədi.

- Nədi, buna görə indi bir də durub burdan basa-basa Bakıya gedəcəksən? Belə vacibdi, nə çoxdu Bakıya gedib-gələn, ver birinə aparsın də...

- Yox, bu işi hər adam yarıtmaz! Özüm getməliyəm. Gördüklərimi alimlərə ətraflı danışmalıyam. Onlarda maraq, həvəs oyatmalıyam. Yoxsa allah bilir alıb hara atacaqlar.

- A kişi, görmürsən, sür-sümüyün hay-hayı gedib, vay-vayı qalıb, hamısı ovulub tökülür? Onlardan nə baş açacaqlar?
- Tutduğumu buraxmadım. - Pullar da paslanıb. Üstündəki yazılar, saxsı qırıqlarındakı naxışlar da, vallah, erməni xaçına, cizma-qarasına oxşayır.

- Arvad, boş-boş danışma. - Baban hirsləndi. - Erməni bu torpaqlara dünən-sırağagün gəlib. Qədimdə buralarda erməni nəzirdi?..

Qutunu qaldırıb şkafin üstünə qoydum.

Baban bayıra çıxanda qapının ağzında erməni qonşumuz Siranuş arvadla az qala toqquşacaqdı. Demə, bayaqdan qapının dalında durub gizlicə bizə qulaq asırmış...

Tək qalanda Siranuş arvad hərləyib-fırlayıb məndən soruşdu:

- Qutudakı nədi?..

- Bekara şeydi, - dedim.

- Bekara şeydisə, niyə göstərmirsən? - Siranuş qırsaqqız olub qopmadı. - Qorxursan?..

- Nədən qorxacağam? Qızıl-gümüş deyil ki, oğurlayasan. - Sözgəlişi dedim.

Arvadın inadkarlığı məni həm təəccübləndirdi, həm də cin atına mindirdi. Qutunu gətirib açdım.

- Hə, bax, gözüyün qurdu ölsün! - dedim. - Yoxsa gecə yuxunu qarışdırarsan.

Sür-sümüyü görəndə kimi Siranuşun çəkiləcəyini düşündürdüm. Əksinə oldu. Arvad sür-sümüyə, saxsı qırıqlarına, paslı dəmir pullara çox həris gözlərlə baxırdı.

Onları bir-bir o tərəf-bu tərəfinə çevirə-çevirə öz-özü ilə danışırırmış kimi mızıldandı:

- Hə, doğrudan da, bunlar qədim erməni dövlətinin qalıqlarına oxşayır.

- Onu sənə kim dedi, ay Siranuş? - Mat-məəttəl soruşdum.

- İndicə ərinə sən demirdin? Özcə qulaqlarımla eşitdim. Mənim də təəssübkeşlik damarım tutdu.

- Bəs onu eşitmədin ki, ermənilər bu torpaqlara dünən-sırağagün gəliblər? - Hirslə qutunun qapağını örtüb ortalıqdan götürdüm.

Siranuş qayıdıb nə cavab versə yaxşıdı?

- Ərin düz demir...

Yanıb-yaxıldım.

- Nooldu, axçı, o boyda tarix müəllimi düz demədi, mən düz dedim? Sərfəbazarıdı?..

Siranuş daha dinmədi. Səsini uddu...

Bakı səfərinə hazırlaşan baban səbirsizliklə yay tətilini gözləyirdi. Deyirdi, Akademiyadakı alimləri yığıb elimizə-obamıza gətirəcəyəm. Gəlib gəzib-dolansınlar, görüb-götürsünlər, araşdırınsınlar. Tariximizin daha bir qaranlıq səhifəsini də işıqlandırınsınlar. Bir daha erməniyə anlatsınlar ki, bu torpaqlar türk torpaqlarıdır...

Yay tətilinə az qalmışdı. Bir gün baxdım ki, qutu şkafin üstündə yoxdu. Fikirləşdim ki, yəqin baban özü götürüb harasa qoyub.

Babandan soruşan kimi barmağını dişlədi. Siranuş arvadın şübhələndi.

- Havayıdan maraqlanmırmış, - dedi. - Gərək qutunu açıb ona göstərməyəydin.

Saymazyanə güldüm.

- A kişi, sən də oğru tapdın. Sür-sümüük Siranuşun nəyinə gərəkdidi?..

- Arvad, erməninəni öz arşınınla ölçmə, - baban dedi. - Erməni bizim düşündüyümüzədən də bicdi. Elə şeylərin qədirciymətinə yaxşı bilir...

Vallah, heç cür inanmırdım ki, Siranuş arvad qutudakılardan nəsə bir şey qana. Axı o da mənim kimi savadsızın biri idi. Bircə elə sür-sümüyü çatmırdı!..

Qaranəfəs Siranuşun üstünə qaçdım. Dili topuq çalsa da heç nəyi boynuna almadı.

Baban sözündə möhkəm adam idi. Siranuşu yoxlamaq üçün təzə bir qutu hazırladı. İçini də zir-zibillə doldurdu. Dedi, Siranuşa xəbər ver ki, kişim mağaradan keçən dəfəkindən də

artıq sür-sümük, saxsı qırıqları, qədim pullar yığıb gətirib. Amma çalış şübhələndirmə. Guya sözgəlişi ağzından qaçırdırsan...

Siranuşla qapı-qonşu, lap bir evli kimiydik. Qapımız qıfıl tanımazdı. Həmişə üzünə açıqdı. Evdə oldum-olmadım, haçan istəsə gələr, gedər, nə istəsə aparar, gətirərdi. Oğurluğunu-filanı da hələ görməmişdim...

Bir gün əvvəl Siranuşu aldatdım ki, qonaq gedəcəyik, ev-eşikdən göz olsun. Samanlıqda gizlənib erməni axçiyini güdməyə başladıq.

Siranuş özünü çox gözlətmədi. Arxayınca evə girib qutunu götürdü. Qoltuğuna vurub bayıra çıxanda qapının ağzında qəfildən yaxaladıq. Özünü itirdi. Qızarıb-bozardı. Çək-çevirdən, hədə-qorxudan sonra o biri qutunu da oğurladığını boy-nuna aldı. Arvadın hərəkətinə matım-qutum qurumuşdu.

- Bəs qutunu neynəmişən, harda gizlətmisən, ay imansızdinsiz? - Baban erməni təzədən sıxma-boğmaya saldı.

- Yerevandakı qardaşıma göndərmişəm, - dedi.

Siranuşun qardaşı İrəvanda adlı-sanlı, məşhur alimdi. O, mağaradan tapılan şeylərin şəkillərini İrəvanda çıxan qəzetlərdə, jurnallarda çap etdirirdi. Palazqulaq-palazqulaq məqalələr yazdı. Gündə bir televizora çıxdı. Aləmə səs saldı ki, bəs tapdığı mağara (guya özü tapmışdı) qədim erməni məskənlərindəndir. Deməyəsən, bu torpaqların əzəli sakinləri ermənilər imiş...

Moskva, dünya alimləri mağaraya baxmaq üçün tökülüb gəldilər. Siranuşun qardaşı onlara hər gün İrəvan konyakı ilə qonaqlıq verirdi. Beyinlərini dumanlandımağa çalışırdı...

Nənəm burda birdəncə susdu. Hıqqa-hıqla divandan düşdü. Tumanının ətəyini dəstəkləyərək mətbəxə doğru addımladı.

- Nə oldu, ay nənə? - Qalxıb taytıya-taytıya dalınca qaçmaq istədim. - Sözüün yarımçıq qaldı axı... - Köhnə xasiyyətiydi. Adamı intizarda saxlamağı xoşlayırdı.

- Otur yerində, - dedi, - boğazım quruyub, bir çay içib gəlirəm. - Oturdum. Arvad yamanca çayxordu. Hələ bura qədər dözmüşdüsə böyük şeydi. - Sənə də çay süzümümü, bala? - Bir azdan mətbəxdən səsləndi.

- İstəmirəm, - bir növ, acıqla dedim.

Səsimin tonundan nəsə duydu-nədisə mətbəxdə çox ləngimədi. Əlində pürrengi çayı buğlana-buğlana qayıtdı. Yanını divana qoyan kimi söhbətini davam etdirdi.

- Oğul balası, harda qaldım?.. - Harda qaldığımı yaxşı bilirdi. Sadəcə, könlümü almaq istəyirdi. - Hə, alimlər Siranuşun qardaşının hesabına gündə üç dəfə yeyib-içərək dağda-daşda çox gəzib-dolandılar, baxdılar, axtardılar, yazdılar, pozdular, axır çıxıb getdilər. Amma səs-səmirləri eşidilmədi. Elə bil qurbağa gölünə daş atmışdın.

- Səbəbini bilmədiniz, ay nənə?.. - Maraqlı yenə üstün gəldi.

- Baban soraqlayıb hamısını öyrəndi. Vicdanlı alimlər uzun araşdırmalardan sonra aydınlaşdırmışdılar ki, mağara qədim türklərə məxsusdu. Erməni aliminin yazıb-pozduqları cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil. Demə, Siranuşun qardaşı da elə bacısı ağıldaymış...

- Nənə, bəs sonra babam bizim alimləri Bakıdan çağırmadı?..

- Çağırdı, bala. Amma allah saxlamışlar gecikdilər. Onlar tərpəninəcə ermənilər aranı qatdılar, bizi dədə-baba torpaqlarımızdan qovdular. Əvvəl Qarabağa pənah apardıq. Ermənilər Qarabağı da əlimizdən aldılar. Bakıda qərar tutduq. O torpaqların adı babayın son nəfəsində də dilindən düşmədi. - Nənəm dərinə köksünü ötürdü. - Bilirsən, oğul balası, türkün ta qədim dövrlərdən bəri hər şeyi olub. Gözü-könlü tox yaşayıb. Erməni kimi heç nəyin həsrətini çəkməyib. Bəlkə elə buna görə çox zaman sahib olduğunun qədirciyimətini qədərincə bilməyib...

QARPIZ TUMU

Günəş şariksiz, mənim-sənin, sərhəd-filan tanımayan işığı ilə bütün dünyanı minnət-sünnətsiz işıqlandırmışdı. Lakin məhəbbətlə Günəşin başına fırlanan, onun işığına tapınan Yerdə torpaqları, onun üzərində yaşayan insanları bir-brindən ayıran cürbəcür sərhədlər, səngərlər mövcud idi. Bu təpə-səngərlərdən birində daldalanan erməni dığası Karapet belə şeylərin fərqlində deyildi. Fikri-zikri durbinini tuşladığı cəbhə xəttində, qarşı tərəfdəki türk əsgərlərinin mövqelərindəydi. Bir qədər aralıda erməni mərmilərinin dağıtdığı, yandıraraq viran qoyduğu azəri türklərinin kəndi, ev-eşikləri, sınıq-salxaq alaçıqları görünürdü...

Erməni dığası Karapeti bir şey bərk təəccübləndirirdi. Bu türklər torpağı gedənə, adamları qırılana, evləri yandırılıb dağıdılana heç oxşamırdılar. Elə bil dünya veclərinə deyildi. Başlarını aşağı salıb əkir-biçir, mal-qara saxlayır, ot çalır, su daşıyır, bir sözlə, adi insan həyatı yaşayırdılar. Hətta allahın adi vaxtda adi insanlar üçün buyurduğu ləzzətlərdən belə feyziyab olmağa ar eləmiridilər...

Bu, Karapeti əməlli-başlı əsəbləşdirirdi. Gücü, ixtiyarı çatsaydı, görünən səngərləri, kənd-kəsəyi bir həmləyə adamlı-zadlı yerlə yeksan elətdirər, düzlərdədi. Heyf ki, atəşkəsdədi. Onu pozmaq Karapetin iradəsi xaricindəydi. Odu ki, ağızını dağıda-dağıda bu atəşkəsi ortaya atanları yeddimərtəbəli söyüşlərlə "mükafatlandırır". Beyninin dəlilik qurdu tərpənəndə isə avtomatı ayağa çəkib hirsini-havasını qarşı tərəfə bir daraq güllə boşaltmaqla soyudurdu. Di gəl həmin anda cavabını artıqlaması ilə alırdı. Qulağının dibindən şütüyən, çovuyan güllələrə diksinir, tülkü kimi səngərə sinirdi. Bir dəfə lovğalanaraq saya salmamışdı. Türk əsgərinə də allah insaf versin, necə ki, vermişdi! Sərrast atdığı gülləsiyənin Karapetin qulağında balaca bir deşik, dəlik açmışdı. Cikkəsinə tökülüb gələn dığalar sırğa-

lığındakı dəliyi görüb onu məsxərəyə qoymuş, qarınları cırlınca gülüşmüşdülər. Lakin Karapet də Karapetdi, erməni cinsiyyədi, söz altında qalmamışdı. Utanıb-qızarmadan:

- Hə, noolsun, - demişdi, - babamız Andranikin də qulağını türklər kəsməmişdimi? Axırda tarixə düşdü... - Tarixə düşmək, həm də türkləri qırıb-çatdığına görə tarixə düşmək Karapetin ən böyük arzusu, şirin xəyalıydı. Bu xəyal-plovdan gündə yatanda da, duranda da bol-bol nuş edir, doymurdu...

Qulağı türklər tərəfindən Andranik misallı deşilən (nə böyük fəxarətdi!) Karapetin sərgüzəşti tez bir zamanda yuxarılara, erməni komandanlığına da çatdırılmışdı. Erməni komandanlığı da deməyəsən itoynadanın biriymiş. Yarı zarafat, yarı gerçək götürüb onu sıravı əsgərdən bir az fərqləndirən bir rütbə ilə təltif etmişdi. Guya erməni oğlu erməni qəhrəmanlıq göstərmişdi, qan görməmişdi!.. Sıravı əsgərdən bir az fərqlənən erməni dığası Karapetin iştahı o gündən daha da artmışdı...

Türklərə qarşı kini-küdurəti aşib-daşan Karapet eşidib-bilməyənə, görməyənə orden, medal kimi qulağıdakı Andranik misallı dəliyi göstərir, xəyali, uydurma (erməni cinsiyyədi) qəhrəmanlığından dəm vururdu. Bu qəhrəmanlıqlarla qəzet-jurnallarını bəzəyən erməni müxbirləri də gündə bir günahsız qələmlərini qanına qəltan eləyirdilər...

İnsafən, Karapet gecə-gündüz gözdə-qulaqdaydı. Fürsət, girəvə axtarırdı ki, özünü də, verilən rütbəni də doğrultsun, qəhrəmanlıqlarının sayını artırsın. Kaş atəşkəs olmayaydı! Tarixi bir imkan, şans yaranmışdı. Bu şansdan yetərincə bəhrələnmək lazımdı. Axı dişlərinə vurub görmüşdülər ki, busurmanlar (olsun lap azəri türkləri) lax yumurta kimi bir zaddılar. Qəribədi, bəs niyə bu vaxtadan Karapetin ata-babası bunlardan it ağacdən qorxan kimi qorxmuşdu? Yox, günah hamısı ağciyər komandirlərdə, başda oturanlardadı! Paxıllıqları tutmasaydı, imkan versəydilər Karapet yaxşı bilirdi bu türklərin başına necə bir oyun açar, şan-şöhrət qazanardı! Heyf ki, onu saya salmır, eşitmir, dahiyənə ideyalarına məhəl qoymurdular. Karapet

bu məlun, yaramaz türkləri hələlik yalnız və yalnız yuxularında qırıb-çatır, dəqiqədə bir süpürləyib dənizə (Kür çayına yox ha, Kür çayı budu buraydı, əl uzatsa çatardı, amma qoymurdular) töküdü...

Karapetin bu sayaq yuxulardan sonra tabeçiliyindəki beş-üç nəfər əsgərin qarşısında söylədiyi odluluq nitqini eşitməyə qulaqlar, görməyə gözlər gərəkdi.

- Hayklar, Qarabağ bizimdi! Türk torpaqları bizim yolu-muzu gözləyir!..

- Türk torpaqları bizimdi!.. - Əsgərləri özünəcə oxşamışdı. Bir nəfər kimi bağırdıqca Karapet daha da coşurdu.

- Çox da tarix var və o tarixdə (lənət o tarixi yazanlara!) bu torpaqların hamısı türklərindi. Biz qalib ermənilər tarixi süngülərimizlə təzədən yazmalıyıq!..

Əsgərləri ağızlarını ayırıb gözlərini yumur, bağırdıqca bağırırdılar:

- Təzədən yazmalıyıq!..

- Qoy türklər bizi bəyənməsin, saymasın, sücaətimizi rusların ayağına yazsınlar. Adı neynirik, dadı bizimdi, bəsdı! Cırt-dan kimi İsrail Amerikanın day-dayılığı ilə fil boyda ərəbi alıqlayıb minməyibmi? Nə qədər ki, dünya sərfəbazardı, nə qədər ki, güclü lobbimiz rüşvət, məzlumanə ağlayıb-sıtqamaq, qılığa girməklə Amerika senatorlarının aqlını oğurlayıblar, tələsməliyik!..

- Birdən bunlar amerikalıların paxırını açdılar, onda necə, komandir?.. - Əsgərlərdən biri qorxa-qorxa kəkələdi.

- Kimlər, ara?.. - Karapet bağırdı.

- Bu türklər də... Ağıllarına gəldi birləşdilər... Gör nə boydadılar!.. - Ovurdlarını şişirtməyə bəs eləmədi, qollarını da qulaqladı.

- Ərəblər haçan ayılsalar, bunlar da onda ayılacaqlar... - Karapet aqlına gələnə söylədi.

- O ərəb, bu türk, bunun ona nə dəxli?.. - Başqa bir əsgər də ürəklənib sözünün qabağına söz qoydu.

- Ara, dığa oğlu dığa, dinləri-məzhəbləri eyni deyilmi?.. - Karapet əməlli-başlı əsəbləşdi. Qorxurdu əsgərləri elə bir məsələni ortaya atarlar ki, cavabını verə bilməz.

- Bu heç yadıma düşmürdü, komandir. Vay onda bizim halımıza!.. - Əsgər sakitləşməkdənsə daha da küyükdü.

- Niyə, ara, niyə?.. - Çaş-baş qalan Karapetin ağızı əyildi.

- Komandir, demirsən dinləri-məzhəbləri eynidi? İki də birdən ayılıb birləşsə, başımızı hara soxacağıq?..

- Ara, indidən ölümüzü qoyub dirimizi aqlama! - Karapet ağciyər əsgərinə təpindi. - Bəd ağızını yum! Yerində qulağı var, dəlinin yadına daşı salma. Bircə elə SNQ-dən Orta Asiya dövlətləri, qonşularımızdan da İran ayılsa, Spetak batan kimi batırıq...

- Amma son vaxtlar bu amerikalılardan da aqlım heç bir şey kəsmir, komandir. - Ağciyər əsgər təzədən zığıldadı.

- Niyə, ara?..

- Gündə bir hava çalır, gah nala, gah da mıxa döyürlər...

- Dığa oğlu dığa, bu da amerikansayağı tülkülükdü də. - Karapet təzədən əsəbləşdi. - Görmürsən, qırıq val kimi təkrarlayırlar ki, bizdə günah yoxdu, cəfəkeş ermənilər qabağa düşüb, qatığınızı bizə qara, turş tanıdıblar. Biz də kuruq, tutduğumuz hələm-hələm əlimizdən buraxmırıq. Səbrinizi basın, məsələ siz düşündüyünüz qədər də sadə, asan deyil. Bir də, öz dərd-sərimiz başımızdan aşır. Nə tələsməkbazlıqdı? Arxayınlarıq, ətraflı araşdırıb qərar çıxardırıq...

- O boyda BMT neçəsini çıxardıb, ha-haa!.. - Karapetin əsgərləri ağızlarını ayırıb gülməli BMT-yə o ki var güldülər...

- Malades!.. - Karapet bu dəfə əsgərlərini ürəkdən təriflədi. - Mən də onu deyirəm də! Türkün sözü, ölmə, eşşəyim, ölmə, yaz gələr, yonca bitər!..

- Komandir, bu türklərin də əcəb məsələləri var haa!.. - Əsgərlərdən hansısa yerindən ehtiyatla, qorxa-qorxa söz atdı.

- Sağ olsun, Qorbaçovu...

Başqası ağızını doldurdu ki, nəyə əlavə etsin, Karapet imkan vermədi.

- Niyə, ara?..

- Özəlləşdirmə məsələsinə görə... - Əsgər çəkinə-çəkinə fikrini tamamladı. - Deyirəm, komandır, bəlkə bu türk məsələlərini də özəlləşdirməyin vaxtı çatıb, hə?..

Karapet əzab-əziyyətlə qətlə yetirdikləri bir türk əsgərinin dediklərini, işlətdiyi atalar sözünü xatırladı. "Bu insanlığa yad düşmənçilik, kin-küdurətlə çox uzağa gedə bilməyəcəksiniz. Sirkə nə qədər tünd olsa, qabını çatladar. Kin-küdurətiniz də gec açılan bomba kimi bir gün içinizdə partlayıb sizi darımağın dağıdacaq..."

- Çəşmayın, uşaqlar. - Karapet hirslənmək əvəzinə göz-qaşını oynadaraq erməni müdrikliyi ilə düzəliş verdi. - Öz aramızda qalsın, özəlləşdirməni də Raisə xanımın əliynən Qorbəçova biz sırımışıdıq. Özəlləşdirmə tarixi erməni təcrübəsidə...

- Bir ucdan bu türklərin torpaqlarını, adlarını, tarixlərini, adət-ənənələrini, musiqilərini, mədəniyyətlərini, nə bilim, daha nələrini özəlləşdirə-özəlləşdirə gedirik, bunun bir əmması-zadı çıxmaz ki, komandır?..

- Darıxmayın, hər şeyin üzərinə kölgə salan zamandı. Çətinini bir nəsil dəyişincədi. Babam demiş, bu türklərin yaddaşı çox zəifdi...

- Məsələyə avropalılar qarışsalar necə? Axı burunlarını hər yerə soxmağa öyrəniblər...

- Ara, avropalılar da, amerikalılar da eyni xaçın altından keçib, bir-birinin ağzına tüpürüblər. Üzdə özlərini türkə dost sırıyır, dalda namımızı vermirlər. Gör neçə cür saqqızımız var çeynəməyə: genosid, blokada... "Diro!"-mirol tayı deyil. Birini çürüdəcəklər, o birini tullayacağıq ağızlarına. Torpaq qaytaran kimdi? Göyçə, Zəngəzur, lap elə Yerevan dediyimiz İrəvan... Aldığımızın hansını qaytarmışıq? Lazım gəlsə İsrail kimi Amerikanın, rusun özünə də kəllə atarıq...

- Yaşa, komandır! Səndən, siyasi savadından olmaz!..

- Bəs necə! Çalışmalıyıq ki, türk birləşməsin. Nicatını həmişə başqasında, xaçpərəstlərdə axtarsın. Bizi qarışqacan

saymasalar da olar. Qarışqa imkan tapıb filin qulağına girəndə-di həngəmə!..

Karapet şirin xəyallara daldığı vaxt birdən burnunun dibindən yol salan qarışqa dəstəsinə gördü. Bayaقدan onlara fikir verməmişdi. İri, atlı qarışqalardı. Aralarında təkəm-seyrək qanadlısı da gözə dəyirdi. Hamısının da ağzında özlərindən böyük, ağır, qara, ala-bula qarpız tumları vardı. Səngərin bu tərəfindən düzülən qarışqa karvanı təpəni aşır, dolana-dolana düşmənlər tərəfə uzanırdı.

- Yox, aşna, bilmirsiniz onlara heç nə aparmaq olmaz?.. - Karapet dəli-cinli kimi qarışqaları hədələdi. - Hər şey bizimdi! Lap elə qarpız çərdəkləri də! Çox da torpaq onlarındı. Daha doğrusu, onların idi, indi bizimdi. Siz bizə yardım etməlisiniz! Çünki türklər bizi blokadaya alıb, biz onları yoox! Ha-haa!.. Nə? İnanmırsınız, gedin amerika senatorlarından soruşsun. Onlardan ağıllısınız, ya çox bilirsiniz?.. - Karapet öz sözlərindən uğundu. - Hə, çox da bu boyda torpaqlarını işğal etmişik! Siz qarışqaların başı belə şeyləri qaynatmaz! Bəs necə! Aparıb bu qarpız çərdəklərini türk əsgərlərinə verəcəksiniz, onlar da çirtladıklarını çirtlayacaq, çirtlamadıklarını da əkəcək, biçəcək, bizə yarıq verə-verə tıxacıqlar. Olmaz, aşna, olmaz! İndi mən sizə göstərəm düşmənlərə kömək etməyi! Bu sobatajdı!..

Karapet qarışqaları tutub tumları bircə-bircə əllərindən almağa başladı. Gözlənilməz həmlədən çaşan qarışqaların səfi pozuldu. Əli boşda qalanlar heç bir şey anlamadan özlərini orabura vurur, bir müddət gic kimi yerində fırlanır, sonra təzədən qənimət dalınca geri dönürdü. Təhlükəni duyanlar tumlarını xilas etmək üçün çör-çöpün ara-bərəsində gizlənməyə, birtəhər yayınıb aradan çıxmağa çalışırdı. Amma Karapetin uzun, ağır əlləri onlara aman vermirdi. Ley kimi bu zəif, köməksiz həşəratların üzərinə şığıyır, yumruğa çevrilib müqavimət göstərəninin başında partlayır, əzib torpağa qarışdırırdı...

Tumlar quru olduğuna görə yaxşı çirtlanırdı. Həm də dadlıydı. Bu da Karapetə ləzzət eləyirdi. Öz şücaətinə gülür, şənələnir, zavallı qarışqaları ələ salırdı.

- Demək, tumları məxsusi mənimçün tədarük etmişiniz? Bəs bu nə qoxudu belə?.. - Qarpız tumlarından anlaşılmaz iy-

qoxu gəlirdi. - Öz iyinizdi?.. Yoxsa dezinfeksiyadı? Canınızın qədrini bilirsiniz, ha. Sizi görüm qırılısınız. Yoz, yox, hələ çərdəklərin hamısını daşayıb gətirin, sonra gəbərərsiniz. Yarısını burda özümçün padşah kimi oturub çırtlayacaq, kefə baxacağam! Yarısını da əsgərlərimə paylayacağam!.. Ay sən öləsən, hara qaçırsan?.. - Qarışqalara acıqlandı. - Əlimdən qurtara bilməzsən! Gəl, gəl bəri. Ağzındakını da ver bura! Bax, belə!..

Karapet hırıldaya-hırıldaya tumları ağızına atır, çırtladığını çırtlayır, çırtlamadığını da cibinə yığırdı.

Qarışqalar gecikəndə hirslənir, özündən çıxırdı:

- Tez, tez gəlin, müftəxor alçaqlar, yaramazlar...

Bir azdan qarışqaların cərgəsinin seyrəldiyini görüb şüb-hələndi.

- Hə, demək, bir-birinizə xəbər verdiniz? - Ayağa qalxdı.

- Ay aldatdınız ha! İndicə aydınlaşdırarıq kimin skladını yarmısınız, satqınlar, canilər! Başınızı sıgallamayacağam!.. - Qanır-larmış kimi onları hədələdi.

Karapetin qarışqaların nazı ilə oynamağa səbri çatmadı. Karvanın hardan, necə başladığını öyrənmək həvəsinə düşdü. Tələsdiyindən arada nəyəsə ilişib yıxıldı. Toz-torpaqda ağnayıb qalxdı. Üst-başını çırpmadan ayaqlarına dolaşan avtomatını düzəltdi, təzədən yoluna davam etdi. Qarışqa karvanının əvvəli görünmürdü.

Karapet ilan kimi dolanan səngərin axırına çatanda dayandı. Bura kol-kosnan, şəl-şəvəlnən dövrələnmiş qoyun ağı-lını xatırladırdı. Əsirləri saxlamaq üçün düzəltmişdilər. (Axır-ıncı türk əsirini neçə gün bundan əvvəl arxaya yollamışdılar.) Yatacaqları ilə tualetləri birdi...

Türk əsirlərinin qurumuş nəcisinə darışan qarışqaları görəndə Karapeti dəhşətli bir öyümə tutdu...

SOYUQ KONFET

Qadın neçə gündü xəstəydi. Yataqdan qalxa bilmirdi. Dünəndən dilinə nə çörək, nə də su dəymişdi. Tez-tez bayılır, huşu bir balaca özünə qayıdanda iniltiyə bənzər bir səslə kimisə çağırır, sayıqlayırdı. Evdə səsini, harayını eşidən, köməyinə çatan yox idi. Gəlinini, iki nəvəsini hər ehtimala qarşı qabaqca-dan qonşu rayona, atası evinə yola salmışdı. Ermənilər kəndi mühasirəyə almışdılar. Oğlu onlarla döyüşürdü. Hər saat düşmənlə təkbətək qalmaq təhlükəsinə baxmayaraq adamlar ev-əşiklərindən çıxmaq, didərgin düşmək istəmirdilər...

Haradasa orda-burda arvad-uşaq çıxırtısı, ah-nalə, fəryad səsi ərsə dirənmişdi. Bu qarmaqarışq səsleri aramsız it hürüşü, qırıq-qırıq eşidilən anlaşılmaz vəhşi bağırtılar batırmağa çalışırdı. Səslər gah yaxınlaşır, gah da uzaqlaşır tamam itirdi. Qadın heç nə anlamırdı. Bu nədir? Nəyatın sonumu? O dünyadan çağırışlarını?.. Nəfəsi tənqiyir, az qalırdı ürəyi partlasın. Yorğanı üstündən atmaq, ayağa durmaq istəyirdi. Daxilində qərribə bir güc, qüvvət duysa da bunu bacarmırdı...

Qəfil qapıya dəyən küt təpik və qundaq zərbəsi daxmanı titrətdi. Bayaqqı it hürüşü, yad, anlaşılmaz səslər, bir də əsgər çəkmələrinin sərt taqqıltısı qulağının lap dibində eşidildi. Sonra qapı zərblə çırpıldı. İçəridənmi, çöldənmi, bilmədi. Bir azdan qapı cırıltı ilə təzədən açıldı. Hardasa ayaqlar altında qar xırıldayırdı. Uzaqlaşan xırıltını bayaqqı it hürüşü müşayət edirdi. Sonra avtomat səsi it hürüşünü batırdı...

Külək əsdikcə həngamaları yağlanmamış köhnə qapı bərkdən, zəhlətökən səslə cırıldayırdı. Soyuqdan, şaxtadan damarlarında qanı donurdu. Qapını örtmək lazımdı. Necə olur-ol-sun qapını örtmək lazımdı. Birdən qadını tüstü qarışıq yanıq qoxusu vurdu. Tüstü və yanıq qoxusu ilə bərabər bədəninə bir ılıqlıq, hərarət axdı. Yoxsa qonşusu sobanı yandırmışdı? Axı söz vermişdi ki, hardan olur-olsun odun tapıb gətirəcək. Bəs

niyə nəfəs almaq get-gedə çətinləşirdi? Tüstü boğazını göynədir, gözlərini acıdırırdı. Göz qapaqlarını geniş açdı. Otaqda qatı tüstü burumları qaynayırdı. Hər tərəf duman kimi ağ tülə bürünmüşdü. Tüstü get-gedə daha da qatılaşır, taxta-tuxta çatılı-patılı ilə yanırırdı. Tavandan ağzı aşağı uzanan qırmızı alov dilləri az qalırdı sifətini qarsalasın. Səsini çıxartmaq istəsə də öskürək imkan vermir, onu boğurdu. Əl-qol atır, çapalayır, balıq kimi ağzını ayırıb-yumurdu. Gözləri azca qala böyüyüb hədəqəsindən çıxacaqdı...

Var gücünü toplayaraq birtəhər yumalanıb çarpayidan aşağı, döşəməyə düşdü. Üzünə vuran soyuq hava şırnağına sarı iməklədi. Qapı həmin istiqamətdəydi. Sürünə-sürünə bayıra çıxdı. Təmiz, şaxtalı havanı acgözlüklə ciyərlərinə çəkdi. Növbəti dəfə huşunu itirərək qarın içinə sərildi. Bir də sifətini yalayıb qarsan alovun odlu nəfəsinə ayıldı. Yarıhuşsuz halda key-key baxır, başına gələnləri xatırlamağa, anlamağa çalışırdı. Taxta daxma yanaraq böyrü üstə aşmışdı. O, təsadüf nəticəsində sağ qalmışdı. Bir an da geciksəydi alov üz-gözünü bürüyəcəkdə. Ölüm qorxusu bütün bədənini silkələdi. Dəhşətlə çıxıraq kənara sıçradı. Bunu haçan, necə etdiyini özü də bilmədi...

Handan-hana ayağa qalxmağa cəhd etdi. Lakin ilk cəhdə boş çıxırdı. Taqəti qalmamışdı.

Daxilində nəsə qeyri-adi bir yanğı vardı. Qardan ovuclayıb ağzına təpdə. Ovcunda hiss etmədiyi soyuqluğu (barmaqları donmuşdu) ağzında duydu. Əvvəl qar elə bil dilinə yapışdı, o saat ərimədi. Tədricən sulanıb boğazını yaşlasa da dad-tam duymadı. Amma gözləri, deyəsən, bir balaca işıqlandı. Əllərini yerə dirəyərək güc-bəla dikəldi. Ətrafa göz gəzdirdi. Hər tərəf od tutub yanırırdı...

Özünü toplayıb zorla bir neçə addım atdı. Kimisə tapmaq, nə baş verdiyini öyrənmək istəyirdi. Lakin ins-cins gözə dəymirdi. Ermənilər elə bil kəndin adamları ilə bərabər mal-qarasını, it-pişiyyini də harasa doldurub yandırmışdılar.

Ayaq üstə çox dayana bilmədi. Başı hərlənir, gözləri qaralırdı. Sanki yavaş-yavaş dərin, zülmət bir quyunun dibinə yuvarlanırdı. Ağzı üstə yığılmamaq üçün havadan tuturmuş kimi

əllərini irəli uzatdı. Dirsəyəcən qara batdı. Barmaqları qarın altında nəyəsə toxundu. Beynində qığılcım tək ani bir ümid çaxdı. Bəlkə çörəkdi? Eşələyib çıxartdı. Gözlərinin qabağına tutdu. İlahi, bu ki konfetdi! Hardan, necə düşmüşdü bura? Axırını dəfə haçan konfet yediyini unutmuşdu...

Qarını-buzunu ağaca dönmüş barmaqları ilə birtəhər sürtüb təmizlədi. Kağızını qırıq-qırıq cırıb qopartdı. Konfetə oxşarı qalmamışdı. Buz parçasına dönmüşdü. Uşaq kimi konfetlə oynadığına görə əsəbləşdi. Ac idi. Ürəyi çəkilir, gözləri axırdı. Onu elə bu saat yeməliydi. Uşaq vaxtı o, konfeti adətən əvvəlcə dodaqlarının arasında saxlayaraq sorar, bundan ləzzət alardı...

Konfeti ikiəlli, gülməli şəkildə ağzına apardı. Çənəsi artıq aralanmır, nə qədər eləyirdisə konfet dodaqlarına yapışır, içəri keçmirdi. Dodaqlarında onun qarını-buzunu isidib əridəcək hərərət yox idi. Ağzında tüpürcəyi də qalmamışdı...

Əsəbi halda konfeti dartıb dodaqlarından qopartdı. Dodaqları dəhşətlə göynədi. Sanki onlara milyonlarla iynə sancdılar. Bir çarə tapmalıydı. Çənəsini geniş, lap geniş açmalı, elə etməliydi ki, konfet dodaqlarına toxunmasın. İlahi! Nə qədər gülcə vəziyyətdi!..

Yox, əsəbləşmək lazım deyildi. Sadəcə ehtiyatlı tərpməli, xüsusi səy, məharət göstərməliydi! Konfet əlindən sürüşüb düşsə, qarın-buzun içində itə bilərdi. Ən dəhşətlisi buydu!..

Çənəsini bayaqından da artıq araladı. Ona elə gəldi ki, ağzını heç vaxt bu qədər geniş açmayıb və açma da bilməz. Bu, son həddi!..

İkiəlli sıxdığı konfeti ağzına atmaq istəyəndə yan tərəfdə qar yavaşca xırıldadı. Qorxudan ürəyi düşdü. Konfeti qeyri-ixtiyari uşaq kimi ovcunda gizlətdi. Bunu elə məharətlə, cəld etdi ki, özü də mat qaldı. Halbuki bayaqdan barmaqları sözüne baxmırdı...

Qarın xırıldadığı tərəfə çöndü. Pal-paltarı yanmış, üz-gözü qapqara hissə batmış, dişləri ağaran başıaçıq, ayaqyalın bir qız uşağı idi. Qarın içində yalın ayağının birini götürüb o birini qoyurdu. Ağzını ayırmış, bir cüt köz kimi işıldayan gözlərini onun konfeti gizlətdiyi ovcuna dikmişdi. Biləndə ki, bayaqdan

özünün də ağzı açıqdı, utandı. Tez ağzını yumdu. Şaqqıldayan çənəsi bərk ağrıdı. Qızcığaz eləcə baxırdı. O gözlərdəki baxışlara tab gətirmək mümkün deyildi.

Qos qoca arvad karıxmışdı. Necə hərəkət edəcəyini kəsdirmirdi. Aydını ki, qızcığaz da onun kimi acdı. O da ümidini konfetliyini belə itirmiş bu buz parçasına bağlamışdı. Halbuki nəliyindən, necəliyindən hələ xəbərsizdi. Yalnız qadının onu ağzına apardığını görmüş və anlamışdı ki, hər nədisə yeməli şeydi. Bu buz parçası onlardan hansınasa həyat bəxş etməliydi. Qadının daha təqəti qalmamışdı. Qızcığazın da vəziyyəti, deyəsən, yaxşı deyildi. Bəlkə konfeti yarı bölsün? Necə qərar çıxartmaq, hökm vermək qadının ixtiyarındaydı. İstəsə konfetdən qıza verməyə də bilərdi. Hər halda, konfet onun əlindəydi. O tapmışdı. Deməli, onun qismətiydi. O, əlində öz qismətini tutmuşdu... Bəlkə də əksinəydi. Əlindəki qızcığazın qismətiydi. Belə deyildisə qız iki daşın arasında birdəncə peyda olmazdı...

Qızın üzünə baxdı. Dodaqları hələ də aralıydı. Gözlərini ac, vəhşi heyvan balası kimi onun yumulu əlindən çəkmirdi. Sanki bu saat, bu dəqiqə üstünə atılacaqdı...

Qadının qız nəvəsi yadına düşdü. Sevimli, şirin-şəkər, şeytan nəvəsi. Bir suyu elə buna, bu qızcığazaca oxşayırdı...

Birtəhər irəli süründü. Ovcundakı konfeti nəvəsini xatırladan qızcığazın açıq ağzına dürtdü. O da tezcə dodaqlarını sıxdı, ağzını qapadı. Deyəsən, konfet hərərətdən isinib əridi. Qızcığazın ağzının qıraqlarında su göründü. Sonra qızcığaz udqundu. Qadın da qeyri-iradi udqundu. O saat da gözlərini yayındırdı. Ağzında, daha sonra isə boğazında nəşə qəribə bir maye hiss etdi. Gözləri axdı. Dizləri büküldü. Üzü üstə qarın içinə, qızın ayaqları altına yıxıldı...

Toran qarışmışdı. Ətrafda sakitlikdi. Gümüşü qar üzərinə soyuq ay işığı çilənmişdi. Hələ də korun- korun yanan komalardan qalxan tüstü burumları qışın nəfəsini tənətitmişdi...

TÜRKÜN ETİRAFI

Ermənilərin son dövr törətdiyi üzdeñnirəq əməlləri olmasaydı yəqin ki, yaddaşımın bir küncündə ilişib qalmış bu hadisə də əhəmiyyətsiz bir şey kimi unudulacaq, itib-batacaqdı.

Hardasa səksəninci illərin əvvəlləriydi. Qonaq getdiyim Sisiyan rayonunun Qızıl Şəfəq kəndindən, dostumgildən qayıdırdım. Bakı-Sisiyan avtobusu kəmər kimi dağların belinə dolanan əyri-üyrü yolları dəstələyə-dəstələyə irəli şütüyürdü. Sərnişinlər yamyaşıl ormanlardan, lələli, gül-çiçək ətirli yamaclardan, sıldırım yarğanlardan gözlərini çəkmirdilər. Könül gözəllikdən doymurdu...

Avtobus balaca bir kəndə girdi. Yolun qırağında orta yaşlı bir arvad dayanmışdı. Əlində də bir bağlama. Görkəmindən, geyim-kecimindən türkə oxşayırdı. Yaxınlaşan avtobusu görüb əlini qaldırdı. Sürücü saxlamadı. Haqqüçünə içəridə boş yer yox idi. Ara-bərədə qoyulmuş əlavə oturaclar da tutulmuşdu. Hətta yaxın məsafəyə gedən bir neçə nəfər tutacaqlardan yarışaraq ayaq üstə dayanmışdı. Bu, adi bir şey kimi kimsənin nəzər-diqqətini çəkmədi...

Bir azdan avtobusumuz növbəti kəndi keçirdi. Bu dəfə avtobusumuza bir erməni kişisi əl elədi. Sürücü yenə saxlamadı. Əllərini sükandan ayıraraq ələcsiz halda yanlara açmaqla təəssüfünü bildirdi. Yəni ki, bağışla, qardaş, neyniyim, yerim yoxdu. Qabaqda əyləşmiş cavan, bığıburma erməni dıqası sürücüyə atmaca tullamasaydı yəqin elə bu da bayaqkı kimi kimsənin nəzərini cəlb etməyəcəkdi.

- Gərək götürəydin...

Avtobusun sürücüsü də erməni idi. Oğlanı güzgüdə tərs-tərs süzüb:

- Ara, hara götürəydim?.. - dedi. - Görmürsən yerim yoxdu?.. - İkrəhlə əlavə etməkdən özünü saxlaya bilmədi. - Nə ve-

cinədi, qadın, qoca ayaq üstə dayanıb, sən də arsız-arsız oturub yanındakıynan mazaqlaşır, mirt vurursan...

Oğlan avtobus tərpənəndən yanında əyləşdiyi qəşəng erməni haxçıyi ilə dilxoşluq edir, məzəli lətifələr danışdı. İnsafən, qız ona bir elə də əhəmiyyət vermirdi...

- Erməni ermənini yolda qoymamalıdı! - Erməni dığası dalını-qabağını fikirləşmədən, harada, kimlərin əhatəsində olduğunu vecinə almadan, ötkəmliklə sürücünü qınadı.

- Bayaqqı da insandı axı... - Deyəsən, sürücü daxilən utanıb bir qədər qınına çəkildi.

- Hər halda erməni deyildi. - Oğlan sürücünün tərəddüdünü duyub kinayə qarışıq eyhamla xüsusi vurğuladı.

Sonra da başını dolandırır həyasızcasına təqdir uman sınaıçı baxışlarla erməni sənişinləri süzdü. Ona elə gəlirdi ki, avtobusda yol gedən ermənilərin ürəyindən xəbər verir. Bəlkə bir neçəsi üçün bu, doğrudan da, beləydi...

- Boş-boş çərənləmə... - Sürücü nə fikirləşdisə maşının sürətini bir qədər azaltdı.

Avtobusdakı erməni sənişinlərin çoxu sürücü qarışıq Bakı ermənisiydi. Onların arasında məndən başqa da türk vardı. Ermənilər bizim dilimizi bildiyi kimi biz də az-çox onların dilini başa düşürdük. Dədə-baba qonşularıydıq axı. Oğlan sanki bizim əsəblərimizlə oynayır, bizi sınaırdı. Nəhayət, ermənicə bilən türklərdən biri yerindən sürücünün sözüne qüvvət verdi.

- Başından yekə danışırısan, cavan oğlan, - dedi.

Oğlan cavab qaytarmaq istəyəndə Bakı ermənilərindən biri təmiz azərbaycan dilində onu qabaqladı:

- Fikir vermə, qardaş, daşnaq küçüyüdü. Bu, onun öz sözü deyil.

Oğlanın arxasında əyləşmiş erməni arvadı yenə azərbaycanca əlavə etdi:

- Amerikadan gəlib, kişinin xətrinə dəyməyin. - Oğlan dönüb ona əyri-əyri baxanda qadın bu dəfə erməni dilində daha da coşdu. - Gözlərini niyə bərəldirsən? Bayaqqan bəri yanında ki gözəlçəyə özün danışmırsan?..

Arxadan daha bir nəfər səsinə qaldırdı:

- Cəhənnəmə ki, Amerikadan gəlib. Qoy desin görək belə hara gedir?..

Məsələnin bu qədər böyüyəcəyini, qəlizləşəcəyini qətiyyənlə gözləməyən oğlan susmağı üstün saydı.

- Dillənsənə!.. - Bayaqqı gur səslə hökm etdi.

- Bakıya... - Erməni dığası qəzəbli baxışlara cavab verməli oldu.

- Bəs qorxmursan orda səni bu dilinə görə dənizə atalar? Bakıda sənin kimilərinə yer yoxdu!..

Yaşlı bir erməni kişisi tutacaqdan yapışaraq adamları yara-yara oğlana yaxınlaşdı. Əsəbi şəkildə qolundan dartaraq:

- Dur ayağa! - dedi. - Sən bu baş, bu ağılla bizimlə bir avtobusda getməməlisən! Haçansa sənin kimi gorbagorların fəlinə uyub az qardaş qanı axıtmaışıq. Daha keçməz!..

Sürücü işi belə görüb maşını saxladı. Oğlanın qolundan tutub qarıya tərəf itələdilər. O, çönlüb imdad diləyirmiş kimi sənişinlərin üzünə baxdı. Lakin nifrət dolu baxışlarda mərhəmət yox idi. Hamı bir nəfər kimi tələb edirdi:

- Düşün!.. Düşün!..

Erməni dığası əvvəl müqavimət göstərmək istədi. Bir avtobus adamları bacarmayacağını görüb yalvarmağa başladı.

- Bağışlayın, bir qələtdi eləmişəm. - Heç elə bil bayaqqı cığal, ötkəm danışan oğlan deyildi. Məzlum, zavallı, bir sözlə, tipik erməniydi ki, durmuşdu...

Eh, qardaş, türkün ürəyi böyük olduğu qədər də yumşaqdı, desəm, yəqin nəsə təzə bir söz söyləmiş olmam. Ürəyimlə bacarmadım.

- Əl saxlayın, - dedim, - qoyun qalsın. - Pox yeyən iti öldürməzlər ki...

Bu sözdən sonra ermənilərin əli boşaldı. Sənişinlər özlərinə donquldanaraq yavaş-yavaş sakitləşdilər. Oğlanın yanındakı qəşəng erməni haxçıyi də onunla bir oturmaqda yol getməyi özünə rəva bilmədi. Dinməz-söyləməz qalxıb ayaq üstə duranlara qarışdı...

Avtobusumuz axar-baxarlı bir bulaq üstündəki yeməxananın qabağında dayandı. Nahar vaxtı idi. Sərnişinlər bir-bir aşağı töküldülər. Avtobusda təkcə həmin erməni dıqası qaldı. Döyülmüş it kimi küncə qısılaraq altdan-altdan yeməxanaya tərəf baxırdı. Manqalda tüstülənən kababın iyi uzaqdan adamı iştaha gətirirdi...

Hə, qardaş, bax o zaman ermənilər ağıllı qərar çıxartdılar. Haqqa səs verməklə nahaqqa, şərə qarşı birlik, həmrəylik nümayiş etdirdilər. Uzaqdan, okeanın o tayından təşrif buyurmuş daşnak küçüyünün provakasiyasına uymadılar. Amma sonralar... İndi mən o vaxtkı ürəyiyumşaqlığıma görə özümü qınayıram. Elə hey fikirləşirəm ki, gərək biz kimə güzəştə getdiyimizi yaxşı biləydik. Bizim ürəyiyumşaqlığımız, rəhmədilliyimiz, hər addımbaşı yazıq sayıb erməniyə güzəştə getməyimiz, boşluğumuz erməninə həmişə şirnikləndirib, tədricən, yavaş-yavaş üstümüzə ayaq almasına səbəb olub və əlinə girəvə keçdikcə zaman-zaman başımıza bu bəlaları açıb...

TƏLƏ-CƏLƏ

Düşər-düşməzi olar, bəri başdan hökumətimizin baydağının ucaldıqca ucalmasını arzulayıram! Ona görə ki, biz qaçqın-köçkünün hər birinə ayda iyirmi beş min manat (xalq deyimiynən, iki şirvan yarım) çörəkpuşu (vallah, adama lap qanpulunu xatırladır) kəsib. Di gəl məmurlarımızın məkirli əməlləri halalca çörək-pulumuzu hər ay harama döndərir...

Keçən il fikirləşdim ki, çörəkpuşunun dalınca düz üç ay getməyəcəyəm. Həm hər dəfə yolda avtobusa-zada verdiklərim nəfə qalar, həm də yığılar, vacib bir əyər-əskiyyəni ödəyər. Deyir, sən saydığını say, gör fələk, daha doğrusu, məmurlarımız-məmurcuqlarımız nə sayır. Hə, çörəkpuşunu almağa gedəndə dedilər, gecikmişən, pasportları, qeydiyyatı-filanı yoxlayırıdız, siz yoxlamadan keçmədiyinizə görə ötən ayların pullarını ala bilməyəcəksiniz. Şamaxı batan kimi batdı. Dedim, siz nə danışırsınız, necə batdı, axı ünvanımız sizdə vardı? Pulları geri, hökumətəmi qaytardınız? Axı onu bizimçün elə məhz hökumət ayırıb! (Yəqin belə yerdə deyiblər ha, ağanın malı çıxır, muzdurun canı!) Pullarımın batmasına imkan vermərəm!..

Lakin tez qızıb, tez də soyudum. Necə deyərlər, bir atım barıtım vardı, atdım, qurtardı. Bir də, ora-bura şikayətə getməyi, haqqımı tələb etməyi mənasız saydım. Çünki məmurlarımızın dabbaqda gönünə bələdəm. Bir çörəkpuşunu udmaq üçün neçə çörəkpuşu udzmalısən. Üstəlik, nə qədər həyəcanlanacaq, əsəbləşəcəkdim. Axırı da həkim, filan qədər iynə, dava-dərmanla qurtaracaqdı. Rəhmətlik Molla Nəsrəddinin həpifləri kimi fikirləşdim ki, dəymə, bəlkə özləri insafa gəlib sonrakı aylar pullarımı qaytaracaqılar... Amma qaytarmadılar.

Eşidəndə ki, çörəkpullarımızı banklara köçürəcəklər, haçan istəsək, buyurub onda da alacağıq, bərk sevindim. Amma nahaq, arx gəlməmiş çırmanmağa dəyməzmiş! Ona görə ki, qaş düzəldikləriydi, vurub gözünü də çıxardılar, hərənin pulunu bir dərədəki banka göndərdilər...

Mənim işim lap nağıl, qəmədiyədi. Dünyanın düz vaxtı şəhərdə, ata evində yaşasam da işlədiyim kənddə qeydiyyatdaydım. Ordan torpaq sahəsi almış, bəxtəvərliyə düşmüşdüm.

Ancaq ev tikdirmək mənə qismət olmadı. Torpaqlarımızın hamısı erməniyə qaldı, erməni tutub əlimizdən aldı. Əvəzində qaçqınçılıqda mənə çörək pulumu bir adam, kənd icra nümayəndəsi, arvad-uşağımın çörək pulunu isə şəhər icra nümayəndəsi verirdi. Arvad-uşağım şəhərdəki ünvanda qeydiyyatdaydı...

İşləri elə dolaşdırmışdılar ki, təzə ildə yanvar, fevral ayının pulları (həm özümün, həm də ailəmin) it-bata düşdü. Dedilər, guya yanvar ayının çörək pulunu rayonumuzun Bərdədəki bankına göndəriblər. Bakının Qaradağ rayonunda məskunlaşan üçün həmin pulu əldə etməyin nə demək olduğu uşağa da aydı. Səbrimizi basıb gözlədik, fevral ayının pullarını da Bakının ayrı-ayrı uzaq rayonlarındakı tanımadığımız banklara köçürtdülər. Gərək neçə marşrut dəyişəydik. Acığa düşüb bundan da əlimizi belə üztdük. İtin ağına gəlməyən haqq-hesabdı. Halbuki kimin harda məskunlaşdığını yaxşı bilirdilər. Hər il məskunlaşdığımız yerdən arayış tələb edir, biz də alıb verirdik... Deyilənə görə, işləri dolaşdıran icra nümayəndələridi. Pul paylaşmaq səlahiyyətini təzədən özlərinə qaytarmaq istəyirdilər. Qaçqınlardan qırtdatdıqları qəpik-quruşun dadı damaqlarındaydı...

Mart, aprel aylarında ailə üzvlərimin çörək pullarını birtəhər tapıb aldım. Öyrəndim ki, öz pulum da Binəqədi rayonunun keçmiş Kirov, indiki Rəsulzadə qəsəbəsindəki bankdadı.

Qəsəbədə bazarın arxasındakı bir idman klubunu nişan verdilər. Ay başınıza dönüm, klub hara, bank hara?.. Soraqlaya-soraqlaya kəndfason bir yerə gedib çıxdım. Dedim, yəqin üstümü unnu görüb azdırıblar. Bir nəfərdən də soruşdum. Təəccüblə başımı buladı.

- Ay qardaş, bura kənddi, - dedi, - kənddə bank-zad hardandı?..

Dilxor oldum. Yaxşı ki, yanımdan ötən başqa bir nəfər söhbətimizi eşidib ayaq saxladı.

- Düz gəlmisən, qardaş, - dedi, - iyirmi-otuz metr də qabağa get, sol tərəfdəki klubun həyatindədi...

Nabələd kor olar, ürəksiz bir az da irəllədim. Sağ tərəfdə, barının dibində qoca bir arvad göy-göyerti satırdı. Daha doğrusu, qabağına düzüb oturmuşdu, müştəri gözləyirdi. Ərinmədim, bundan da soruşdum. Əliynən göstərdi ki, düz get.

Gethaget dar bir küçəyə girdim. Əsl kənd küçəsiydi. İnamsız-inamsız döyükdüm. Sol tərəfdəki məktəbə oxşayan böyük tikilinin həyatında idman qurğusu-filan gözə dəyirdi. Sağ tərəfdəki şəxsi həyat barısıydı, içində də ev-çəşik. Divardakı köhnə, sovetdən qalma dəmir lövhəyə gözümlə sataşdı. "Kalinin küç."si yazılmışdı. Görəsən indiki adı nəydi?..

Məktəbə özətdiyim (idman klubuymuş) binanın həyatında, ayaq tərəfdə, küçəyə doğru küncdə balaca daş tikili vardı. Qabağında qadın-kişili xeyli adam dayanmışdı. Başabəla bankın yerini onlardan da soruşmağı qərara aldım.

Yastı-yapalaq tikilinin divarına "zibilləmə, zibil tökmə!", yazılsa da böyür-başı əsil zibilxanaydı. Üfunət ətrafı bürümüşdü. Başına fırlananda balaca qapını görüb həyatə girdim. Kənardə söhbətləşən iki kişiyə yanaşib dərdimi söylədim. Keçəl kişi:

- Düz gəlmisən, - deyib gülümsədi, - axtardığın bank budu.

Qaçqın-köçkünün qabağında bashabas saldıği xostuya baxıb təəccüblə çiyinimi çəkdim.

- Belə də bank olar?..

- Əvvəllər klubun çayxanasıydı... - əyriburun kişi əlavə etdi.

Nə qədər soruşdum ki, növbədə axırıncı kimdi, cavab verən olmadı.

Axırda biri qınayıcı dilləndi:

- Rəhmətliyin oğlu, oçreti neynirsən, müsəlmansayağı dayanmışıq, sən də dayan də...

Dayanmazdan qabaq başımı ev qapısına oxşayan dəmir qapıdan "müsəlmansayağı" içəri soxub düz gəlib-gəlmədiyimi, çörək pulumun bu "bank"da olub-olmadığını dəqiqləşdirdim. Sonra bayaqki iki kişiyə qoşuldum.

- Qardaş, başağrısı olmasın, mənə bir direktor yoldaşım vardı - Keçəl mənə tərəf əyilib danışmağa başladı. - Bunu hansı zavod-fabrikə direktor göndərirdilərsə, çatırışı böyük-böyük sexlərin ara-bərəsini pərəqarodkaynan-zadnan kəsir, bölür, hərəsinə də təzə bir sex rəisi təyin edirdi...

- Mənası nəymiş?.. - Tələsib soruşdum.

Kişi güldü:

- Mənası oydu ki, bayaqdan sex bir, sex rəisi də birdi. Sex çoxalanda, rəisi də çoxalırdı, birinin əvəzinə neçəsindən aylıq

yığırdı. - Siqaretinə bir qüllab vurub söhbətini belə yekunlaşdırdı.
- Bu bankı qurub-qoşan da hər kimdisə elə o dostum kimi bicin biridi...

Birdən arvadların çığır-bağırı, bashabası daha da artdı. Qulağım çaldı ki, içəridə, bankda pul qurtarhaqurtardı, hamıya çatmayacaq. Narahat oldum. Onda gərək bura bir də ayaq döyəydim. Amma bu dəfə bəxtim gətirdi. Başqasını bilmirəm, mənə pul çatdı...

Pulu verən qadın üç aylıq çörək pulumdan üç məmməd qırtsa da (dədə malı kimi olar-olmaz soruşmadı) abırma qısılib dinmədim. Allahuma şükür eləyə-eləyə (bəlkə bütün çətinlikləri ona görə yaradırlar ki, əlimiz nəyəsə çatanda şükür eləməkdən savayı özgə bir fikrə düşməyək?..) bayıra çıxdım...

* * *

Binamızın tinində avtobusdan təzəcə düşmüşdüm ki, yaşlı bir kişi məni yanladı.

- Bacıoğlu, deməzsən burda bank hardadı?..

Bank binamızdan iyirmi-otuz metr aralıdaydı, əlimi uzadıb göstərdim. Təhər-tövründən kişini qaçqın-köçkünə oxşatdım. Dilim dinc durmadı.

- Nədi, dayı, yoxsa qaçqın-zadsan, pul-pənəni bu banka göndəriblər?..

- Əşi, qaçqın yox ey, belə lap adıbeddamam. - Kişi bezmiş kimi başını buladı. - Bizi oda salıblar. Səki çörək pulu verirlər, verməsələr bundan min pay yaxşıdı...

- Niyə axı?..

- Bacıoğlu, mən keçmiş Kirov pasyolkasında məskunlaşmışam, qaraəlmiş çörək pulumu isə bura göndəriblər. Gəlib çıxınca neçə avtobus dəyişmişəm. Bu da işdi?..

Hər şey aydındı. Fikirləşdim ki, ay dadi-bidad, məmurlarımız vaxtında bu torları, tələləri-cələləri erməniyə qursaydılar, indi rahat oturmuşduq ev-eşiyimizdə. Erməni köpəyoğlu yel olub böyrümüzədən ötə də bilməzdi, onda qala torpaqlarımızı alaydı, bizi çöllərə salaydı. Sonra fikirləşdim ki, yoox, biz yalnız özümüzə tələ-cələ qurmaqda mahirik. Amma o da var ki, tələ-cələyə düşmək bizim elə canımızda-qanımızdadı... Nə bilim, vallah...

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

<i>Yazmaq da döyüşməkdir (Ə.Cahangir)</i>	3
Qaydasız döyüş	9
Qarabağ dərdi	22
Gilas ağacı.....	39
Mənim tanımadığım Moskva.....	59
Qəfəs	79
Qaçhaqaçda	99
Yad dağlarda	107
İlan balası	116
Ən qiymətli	123
İntiqam	126
Daşnak tələsi	130
Oğru erməni	150
Qarpiz tumu	156
Soyuq konfet	163
Türkün etirafı	167
Tələ – cələ	171

Texniki redaktoru
Sənan Gülaliev

Kompüter icraçısı
Cəmilə Akifqızı

İstehsalat müdiri **Nərmin İsabəyli**

Çapçı **Aygün Qismətqızı**

Texniki işçi **Xədicə Akifqızı**

Çapa imzalanıb **07.02.2009**

Formatı **60x84 1/16**

Fiziki çap vərəqi **11**

Sayı **1000 (I buraxılış – 300)**

Eyvaz Zeynalov

(Eyvaz Mahmud oğlu Zeynalov)

Qarabağ hekayələri

Bakı -Şirvanəşr -2009

**Eyvaz Zeynalov Azərbaycan
Yazıçılar Birliyinin üzvü, bir neçə
kitabın müəllifidir.**

**2007-ci ildə “Avropa Nəşr Mətbu
Evi”nin keçirdiyi müsabiqədə
“Ən yaxşı vətənpərvər yazıçı”
Beynəlxalq Qızıl mükafatına
layiq görülmüşdür.**

**2008-ci ildə isə Mahmud Kaşğari
adına Beynəlxalq Hekayə
Müsabiqəsinin qaliblərindən biri
olmuşdur.**

